

TÁRSADALOMELMÉLETI
ÉRTEKEZÉSEK

HERBERT SPENCER

**TÁRSADALOMELMÉLETI
ÉRTEKEZÉSEK**

Eger, 2021.

Fordította:

Nagy Dénes (1919),

Névtelen fordító (1926),

Névtelen fordító (1906),

ifj. Losonczy László (1872),

Szabó László (1919)

Táborszki Bálint (2021)

A borítót és a kötetet tervezte: Táborszki Bálint

A kötetben használt betűtípusok:

MONTERRAT & Sorts Mill Goudy

TARTALOMJEGYZÉK

A katonai és iparos társadalmak szociológiája.....	10
A katonai társadalom.....	19
Az iparos társadalom.....	73
Hazafiság	134
Imperializmus és rabszolgaság	139
Szertartásos kormányzat: Ajándékok.....	154
Illem és divat.....	179
Az állam ignorálásához való jog	262

A KATONAI ÉS IPAROS TÁRSADALMAK SZOCIOLÓGIÁJA

A FORDÍTÓ BEVEZETŐJE

Normális időkben az emberek többé-kevésbé merev tételek vallására, dogmatizmusra hajlanak, nem szívesen veszik értelmi kényelmük megzavarását és szeretik maguktól távol tartani a kételyt. De a forradalmas korszakok felrázzák a lelkeket, életet visznek a megszokottságokba, áttörik a jog, a morál, a gondolkodás merevségét, új döntéseket kívánnak s lelkünk mérlegelés, kínlódás, kétely közepette keresi az új utakat, az új elhelyezkedést. Könyvek, melyek olvasása máskor talán csak értelmünk fényűzésének tetszett, nyugodt szemlélődésünk tárgya volt, most eseményeket jelenthetnek. Összeütköző áramlatok központjában állunk, a problémák saját, legegyénibb sorsunkba vágnak, átérezzük a megoldások különböző lehetőségeit s megéljük a választás szükségét és szabadságát. Állam, nemzetköziség, egyén és köz viszonya, tulajdon, szabadság: e kérdések ma minden egyéb érdeklődést leszorító erővel követelik tőlünk a feleletet; gondolati élményeink központjában a szociológiai megismerés áll.

Igaz, hogy a forradalmak másrészt a tömeglélek megnyilvánulásaival teljeseek; a tömeg pedig szuggesztív tekintélyével ránehezedik az egyénre, hajlamossá teszi azt a kollektív képzetek bíráló nélküli befogadására: innen egyes eszmeáramlatok, párttörekvések vallásos színezete. E vallásos jelleg előnye, hogy biztos irányítást ad a cselekvésben s nem engedi erőre jutni a tetthasztó szkepszist. Ámde a kultúrember fő törekvése mindenkor éppen a gondolat egyéni szabadságának megőrzése marad: keresnie kell a kételyt s elvei értékét meg újra le kell mérnie más elvek, más lehetőségek mérlegén. A különböző, szembenálló irányzatok forrongásában, a lehetőségek latolgatásában, elveink tisztításában a radikális liberalizmus irányzatát senki se képviselhetné kiválóbban Herbert Spencernél. Az angol bölcselő előtt az állam alig egyéb szükséges rossznál: annál ideálisabb, minél kisebb a hatásköre, minél kevésbe avatkozik bele az egyén életébe. Elég, ha a kifelé való védelemre s a belső rend fenntartására szorítkozik, egyebekben pedig engedjen teljes szabadságot az egyéneknek: hadd folytassák gazdasági tevékenységüket minden korlátozástól menten, kedvük szerint szerződéseket kötve egymással. Hadd élvezzék a lelkiismeret, a vallásos élet teljes szabadságát.

A politikai élet terén se legyen különben: ne legyen semmiféle abszolút uralkodó, az egyének kormányozzák önmagukat képviselő útján, rendelkezzenek tulajdonukkal, ahogy nekik tetszik, éljenek és

cselekedjenek minden téren teljesen szabadon, cselekvéseik korlátai csupán ott kezdődjenek, ahol mások érdekeit sértik;¹ s csak e korlátok átlépésénél lépjen közbe fő funkciójával, az igazságszolgáltatással, az állam.

A radikális liberalizmus az egyéniség teljes kifejlődésének és boldogulásának feltételét az állam lehető legnagyobb visszavonulásában látja. Spencer tipikusan az angol néplélek képviselője, mely Anglia különleges földrajzi helyzeténél fogva a legnagyobbban tudta megoldani az egyén és köz viszonyát, mindenkor féltékenyen védve az egyéniséget az állammal, e mindent elnyeléssel fenyegető szörnyeteggel szemben. Végeredményben természetesen az egyén boldogulásáért száll síkra a szocializmus is, azonban az egyének és a szerződés korlátlan szabadsága s a magántulajdon előjogos intézménye helyett a köz kollektív erejét akarja minden egyes ember boldogulásának, védelmének szolgálatába állítani. Spencer a szocialista és kommunista tanokat és törekvéseket sehogy sem tudja helyeselni, bennük tulajdonképpen a militarista állam és gondolat-

¹ Herbert Spencer politikafilozófiájában az a fő erkölcsi alapelv állt, amit Spencer az egyenlő szabadság törvényének nevezett. Spencer megfogalmazásában az egyenlő szabadság törvénye annyit tesz: minden ember szabad arra, hogy úgy cselekedjen, ahogy akar, fenntartva, hogy nem sérti más ember ezzel egyenlő szabadságát. Ez talán pontosítja azt, mit ért a fordító a „mások érdekeinek megsértése” könnyen félreértelmezhető fogalma alatt. *A szerk.*

világ szüleményeit látja; épp úgy korlátozzák és alárendelik az egyént, épp úgy a mások általi uralmat jelentik, mint a militarizmus rendszere.

A militarista társadalomban túlteng a szabályozás, az állam lépten-nyomon beleavatkozik az egyén életébe, az emberek korlátok béklyóiba vannak szorítva s kényszertől hajtva végzik összeműködésüket. Azonban a fejlődés az industrializmus felé halad, amikor is nem a katonai, hanem a gazdasági tevékenységek jutnak túlsúlyra, az emberek önkéntesen, akaratuk szerint működnek össze egymással s önmagukkal, tulajdonukkal, mindenükkel szabadon rendelkeznek. E két gyökeresen, különböző társadalmi típus elméletét és induktív példáit nyújtják „A katonai és iparos társadalmak”-ról szóló fejezetek, melyeket „A szociológia elvei”-nek harmadik kötete (XVII. és XVIII. fejezetek) tartalmaz. Megértésükhöz a spenceri bölcselet nagyobb elmélyítésére nincsen szükség. Elég emlékünkbé idéznünk, hogy a szintetikus filozófia megalkotója szerint a megismerhető világ minden részére, annak legkülönbözőbb halmazataira egyaránt a fejlődés törvénye áll. A fejlődés pedig össze nem függő egyformaságtól összefüggő különbözőség felé való haladást jelent. A föld ősállapotban óriási, laza gáztömeg volt, a fejlődés folyamán azután összeállt, egységesült; másrészt az eredetileg teljesen egynemű anyagból igen különböző részek, hegyek, tengerek stb. lettek. Ugyanígy van ez az élővilág és a társadalom terén is. A vad népek, pl. a busmanok bolygó

családjait a fejlődés törzsekbe egyesíti; később az erősebb törzsek meghódítják a gyengébbeket s így halad az egységesülés mind tovább; míglen ma már „egy európai szövetség kezdeteit látjuk”. Másrészt a kezdetleges társadalom az egyének egynemű halmozata, mindenki ugyanazt a munkát végzi; először a kormányzó és kormányzottak különböződnek el s ez a folyamat azután mind tovább halad, az egész emberi nemnek gazdasági tömörülése felé tartva, amikor is az egyes nemzetek, minden nemzetnek helyi csoportjai s az egyes cikkek termelésére egyesített munkások mind más és más funkciót fognak végezni. Azt a folyamatot, melynél fogva a részek között szorosabb összefüggés támad, egységesülésnek, integrációnak, azt pedig, amelynél fogva a különböző működésekre különböző szerkezetek támadnak: különbözőzésnek, differenciációnak nevezzük. A fejlődésnél az egységesülés folyamata a különbözőzés folyamatával kombinálódik.

A társadalmat, annak tüneteit legjobb egy analógia segítségével világíthatjuk meg: a társadalom: szervezet, olyan, mint az élő organizmus. A részek elrendezésének, kölcsönös összefüggésének, szolidaritásának elve mindkét esetben ugyanaz. Ami az élő szervezetben a sejt, az a társadalomban az egyén s mindkét téren alapvető tünet a munkamegosztás. Persze, ez a hasonlat inkább csak a társadalom valamilyen elv alapján való megragadásra alkalmas, inkább módszeres ötlet, mint teljes követ-

kezetességgel végigvitehető elmélet. Spencer a biológiai analógiával némileg túlzásba ment, bár előtte is nyilvánvaló, hogy a társadalmi organizmusnak az élő szervezettől lényegesen eltérő tulajdonságai is vannak: emennek részei konkrét egészet alkotnak, míg a társadalmi szervezet alkatelemei egymástól külön léteznek. Az élő szervezetben az öntudat egy kis részben van összpontosítva, míg a társadalomban az érzésnek és gondolkodásnak nincs külön társas szerve, mindez az egyénekből van szétszórva. Viszont azonban a hasonlóság meg van abban, hogy a társadalom is növekszik: mint az állatvilágban a véglényektől a gerincesekig, úgy a szuperorganikus világban a vedda-pártól a modern nagy nemzeti társadalmakig az átmenetek hosszú sorát látjuk. Megvan a hasonlóság az organizmus szerkezetében, felépítésében is; az élőlényeknél két sejtréteget különböztetünk meg: az ektoderma a környező anyaggal, levegővel vagy vízzel érintkezik, abból azt, amire szüksége van, átbocsátja, ami pedig veszélyt jelent, azt távol tartani igyekszik, míg az entoderma felveszi és feldolgozza az asszimilációra rendelt anyagot. Így a társadalomban is: a hadviselő primitív horda egyik része visszaveri a kívülről jövő támadásokat csak a barátságos forgalmat bocsátja át, míg a másik rész (nők, rabszolgák) az élet fenntartásához szükséges munkát végzi. Mint az ektodermából az idegrendszer, úgy alakul ki a harcok rendből az ural-

kodezó; s mint a kettő közé a mezoderma, a nedvek elosztására szolgáló véredények rendszere, úgy ékelődnek a harcosok és termelők közé a kereskedők.

Eszerint tehát a társadalomban három, egymással összefüggő, egymásra utalt részt különböztethetünk meg: a fenntartó rendszert, mely a termelést, a gazdasági tevékenységeket folytatja, azután a külső tevékenységek, az erő kifejtés és a szabályozás rendszerét, a katonai-kormányzói szervezetet, mely a társadalmak közötti hadakozásból ered, s végül az elosztó rendszert, mely az anyagoknak az egymástól függő részek közötti átvitelét intézi. Aszerint, hogy egy társadalomban a külső vagy a belső rendszer van túlsúlyban, az állam a katonai vagy az iparos típushoz áll közelebb. A létért való küzdelem, a természetes kiválasztás elve előbb a militarizmus kifejlődését eredményezte s valahányszor egy állam hadba kerül, természetesen közelebb jut a katonai típushoz. Az államnak mind nagyobb térre terjedő hatáskörét, a különböző gazdasági üzemek mindinkább fokozódó militarizálását, a központi vezetéshatalom folytonos, erősödését s a képviselői szervekkel szemben az abszolút államfői hatalom túlsúlyra jutását s egyéb, a militarista államot jellemző változások beálltát mindannyian láttuk és tapasztaltuk a világháború, folyamán.

A háború előtti, többé-kevésbé szabad akaraton alapuló társas összeműködést csaknem mindenütt kiszorította a kooperációnak kényszerű, parancso-

lásra támaszkodó formája. Az egyén nem rendelkezett önmagával. Tulajdonát a rekvirálások, vélemény szabadságát a cenzúra, foglalkozása megválasztását a kötelező szolgálat, vállalkozói kedvét a központi irányítás nyirbálta meg, gondolat- és érzésvilágát is parancsokkal akarták meghatározni. Ez a világ most tűnőben van s a béke megkötésével az emberiség kétségkívül az industrializmusnak megfelelő intézmények, a termelő munka érvényesülése felé fog haladni s a politikai és lelki szabadságok visszanyerésére fog igyekezni. De egyelőre a világon még kísért a militarizmus szelleme s diktált békével akarja megbéklyózni az önrendelkezés elvét. És sok lélekben is ott van még a politikai és gondolati diktatúra eszméje, a lélek militarista iskolázottságának maradványai.

Spencer alábbi két fejezeténél alig van ma értelem tisztítóbb, megvilágosítóbb olvasmány. Nem hisszük, hogy a radikális liberalizmus lenne a legközelebbi megvalósulások alapja; valóbszerű, hogy az államnak, mint népjóléti intézménynek eszméje fog a most következő társadalmi fejlődésben irányelvül szolgálni. Nem tudjuk, nem lesznek-e újabb reakciók a katonai típus felé. De bizonyos, hogy korunk legjobbjai a háború és a militarizmus újabb visszatérését intézményesen akarják meggátolni, mindinkább hajlandók vagyunk mások jogait az állami hovatartozás megválasztásában is elismerni s bizonyára valamikor el fog jönni az idő, midőn mindenütt a „fenntartó rendszer” jut túlsúlyra, az emberek

zavartalan gazdasági tevékenységben fogják élvezni az örök békét s az altruista érzelmek s az igazság eszméje lesznek minden cselekvéseik fő meghatározóivá.

Budapest, 1919. február

A KATONAI TÁRSADALOM

A szociológia elvei paragrafusokra vannak osztva s a katonai társadalom elemzése az 547. §-sal kezdődik. Már a korábbi fejezetekben is esik elvétve szó a politikai szervezet két különböző módjáról, de összefüggő rendben a katonai típus jegyeit csupán a jelen fejezet foglalja össze s így, kapcsolatban az iparos típus jellemvonásait tárgyaló következő fejezettel, teljesen önálló tanulmánynak tekinthető. Minthogy azonban klasszikus művel állunk szemben, az eredeti paragrafus-jelzéseket meghagyandónak véltük.

A fordító

547. §. A politikai szervezetnek két, alapvetően különböző módja van, melyek egyike a katonai, másika az ipari életnek sajátossága. A társadalmi fejlődés folyamán e két típus rendszeresen (többé-kevésbé) összevegyült egymással. Mindamellet látni fogjuk, hogy úgy elméletben, mint a valóságban kellő pontossággal meg lehet jelölni azokat az ellentétes tulajdonságokat, melyek a két szervezeti formát teljes kifejlődésük esetén egymástól megkülönböztetik. És pedig főképpen az állandó háborúskodással járó társadalmi szervezet természetét lehet *a priori* meghatározni, s aztán *a posteriori* kimutatni, hogy számos esetben tényleg létezik is. Viszont a tiszta industrializmussal járó szervezet természetét, melyet ma még tapasztalatból alig ismerünk, a másik

típussal való szembeállítás fogja megvilágítani, s ennek segítségével meg fogjuk látni a tényeket, melyek az eme típus felé való haladást mutatják. A tévedésnek két lehetősége van s ezektől óvakodnunk kell. Olyan társadalmakkal van dolgunk, melyek különböző fokban összetettek és meg újra összetettek, társadalmakkal, amelyek műveltségi fejlettsége különböző és amelyek ehhez képest szerkezetüket is különböző terjedelemben építették ki. Tévedésbe esnénk tehát, ha összehasonlításaink nem vetnének számot a társadalmak nagyságának és művelődésének különbözőségével. Világos, hogy a katonai típusnak olyan vonásai, melyeket egy nagy nemzetnél láthatunk, nem találhatók meg egy vadakból álló hordánál, bárha az utóbbi épp oly katonai jellegű is. Ezenkívül, minthogy az intézményeknek hosszú időre van szükségük, hogy végleges formájukhoz jussanak, nem szabad azt várnunk, hogy az összes katonai társadalmak olyan szervezetet tárjanak elénk, aminővel teljes kifejelettségük esetén bírnanak. Sőt inkább azt várhatjuk, hogy ez a szervezet a legtöbb esetben csak tökéletlen formában fog megjelenni.

Tekintettel e nehézségekre, legjobb lesz, ha először is azt vizsgáljuk, hogy a militarizmusban szükségképpen minő jellemvonások kifejlesztésére van hajlandóság és aztán megfigyeljük, hogy e jellemvonások mily mértékben vannak meg ama régi és új társadalmakban egyaránt, melyeket a háborúskodás jellemez. És ha elemeztük a háborúra eszményileg

megszervezett társadalmat, akkor képesek leszünk a valóságos társadalmakban is felismerni azokat a sajtásokat, melyeket a háború hozott létre.

548. §. Hogy egy társadalom fenntarthassa testületi életét, kénytelen együttesen cselekedni s testületi életének fenntartása annál valószínűbb, minél tökéletesebb testületi tevékenysége. Támadás és védekezés céljaira az egyének erőit kombinálni kell s ott, ahol minden egyes egyén rendelkezésre bocsátja a maga erejét, legnagyobb valószínűsége van a sikernek. Egyforma szám, természet és körülmények mellett két törzs vagy két nagyobb társadalom közül, melyek egyike összes tettekre képes tagjai tevékenységét egyesíti, míg a másik ezt nem teszi meg, rendszerint az első lesz a győztes. És olyan társadalmaknak kell rendesen fennmaradniuk, amelyekben a katonai együttműködés általános.

Ez a tétel szinte magától értetődik. De itt, bevezetésként szükséges tudatosan kiemelnünk azt az igazságot, hogy az állandó háborúskodás által kifejlesztett társas szerkezetben az összes harcképes férfiak együttesen küzdenek más társadalmak ellen. Egyéb tevékenységüket külön is folytathatják, de ezt a működést együttesen kell kifejtetniük.

549. §. Egy társadalom önfenntartási képessége annál nagyobb lesz, minél inkább hozzájárul a harcolni tudók közvetlen segítségéhez azok közvetett segítése, akik nem tudnak harcolni. Feltéve, hogy egyebekben hasonlóak, azok a társadalmak fognak fennmaradni, amelyekben a harcosok erőfeszítéseit

a nem harcolókéi a legnagyobb mértékben támogatják. Ennélfogva egy teljesen katonai társadalomban azon egyéneknek, akik nem viselnek fegyvert, életüket azzal kell eltölteniük, hogy a harcosok fenntartását biztosítsák. Akár, mint azt kezdetben találjuk, a nem harcosok kizárólag a nők, akár, mint az később történik, idetartoznak a rabszolgaságba vett foglyok is, akár pedig, ami még későbbi eset, a jobbágyok: az eredmény ugyanaz. Mert ha két, egyéb tekintetben hasonló társadalom közül az első munkásait teljesen erre a szolgálatra rendeli, míg a másodikban a munkások a maguk számára tarthatják meg munkájuk termékét, vagy legalább is többet, mint amennyi pusztán létfenntartásukhoz szükséges: akkor e második társadalom harcosai, akik másféle módon nincsenek ellátva vagy kevésbé jól vannak ellátva, mint egyébként lennének, kénytelenek legalább részben önmagukat eltartani és így épp ily mértékben háborús célokra kevésbé lesznek használhatók. Következésképpen az elsőnek rendszeresen le kell győznie a másodikat. A legéletrevalóbb fennmaradása révén létrejövő társadalmi típus tehát az lesz, amelyben a harcoló rész mindazokat magában foglalja, akik fegyvert tudnak viselni s akikre fegyvert lehet bízni, míg a megmaradt rész egyszerűen állandó hadiszállítóként működik.

Mindennek nyilvánvaló következménye, aminek jelentőségét később fogjuk kifejteni, hogy a nem harcos rész, amely a harcos rész eltartásával

foglalkozik, a társadalom önfenntartási képességének gyengítése nélkül nem nőhet túl azon a határon, amelynél eredményesen teljesíti feladatát. Mert különben egyesek, akik harcosok lehetnének, fölösleges munkások s a társadalom harcképessége kisebb, mint lehetne. Ennélfogva a katonai társadalomban a harcosok csoportja arra fog hajlandóságot mutatni, hogy a munkások csoportjával szemben aránylag a lehető legnagyobb legyen.

550. §. Ha adva van két társadalom, melyekben az összes tagok vagy katonák, vagy olyanok, akik a katonák ellátásáról gondoskodnak: egyéb körülmények egyeztetése esetén az fog felülmáradni, amelyben az összes tagok tevékenysége a leghathatósabban van kombinálva. Nyílt harcban a közös cselekvés diadalmaskodik az egyéni cselekvés felett. A hadtörténet olyan emberek sikereinek története, akiket együttes mozgásra és harcra gyakoroltak be.

Nem csupán a harcoló résznél van szükség olyan kombinációra, hogy általa az egyének ereje összefogható legyen, hanem az alárendelt résszel való együttműködésnek is meg kell lennie. Ha e kettő egymástól el van választva és egymástól függetlenül működhet, akkor a harcoló rész szükségletei nem lesznek kellőképpen biztosítva. Ha veszedelmes dolog elvágtatni valamely esetleges hadműveleti támponttól, még sokkal veszedelmesebb elvágtatni az állandó támponttól, tudniillik attól, melyet a nem harcosok csoportja képez. Ennek a harcosok cso-

portjával úgy kell összekötve lennie, hogy a szolgálatait teljes egészükben hasznosíthatók legyenek. Nyilvánvaló tehát, hogy a katonai társadalom kifejlődésével annak egy egészé váló szoros összeforrása jár. Valamint egy vademberekből álló laza csoport meghátrál a szilárd falanx elől: úgy, egyéb körülmények egyezése esetén, az a társadalom, melynek részei csak gyengén tartoznak össze, nem fog helyt állani egy erős kötelékkel összefűzött társadalommal szemben.

551. §. Azonban, amily mértékben együttműködésre kényszerülnek az emberek, épp oly mértékben korlátozást szenvednek a maguk kedvéből való cselekvéseik. Amily mértékben az egyes ember elmerül a tömegben, annyiban mint egyes ember, egyéniségét is elveszti. És ez a megjegyzés rávezet bennünket a különböző utak megjelölésére, amelyek által a katonai típus kifejlődése a polgár alárendelését éri el.

Élete nem a sajátja, hanem a társadalom rendelkezésére áll. Ameddig fegyvert képes viselni, nincs más választása, mint harcolni, ha felszólítják: s ahol a katonai uralom a végletekig megy, ott halálbüntetés terhe alatt tilos neki legyőzötten visszatérnie.

Mindezzel persze a szabadságnak csupán olyan mértéke jár, aminőt a katonai köteleességek megtűrnek. Az egyénnek jogában áll magáncéljaival törődni, de csak akkor, ha a törzsnek vagy nemzetnek nincs szüksége rá: ha pedig szükség van rá, akkor cselekvéseinek óráról-órára nem a maga akaratahoz, hanem a közakarathoz kell alkalmazkodniok.

Épp így áll a dolog a tulajdonnal. Akár, mint azt sok esetben látjuk, a magántulajdonát képező tárgyak csupán tűrés alapján vannak a polgár birtokában, akár jogilag elismerik a magántulajdont: mindenképpen igaz marad, hogy végszükség esetén az egyén kénytelen átadni mindent, amit tőle használatra követelnek.

Egyszóval a katonai társadalomban az egyén az állam tulajdona. A társadalom fenntartása a főcél, az egyes tagok fennmaradása csupán másodlagos cél – oly cél, mellyel főként mint az első cél elérésére szolgáló eszközzel törődnek.

552. §. Hogy e követelmények teljesíthetők legyenek, hogy teljes testületi tevékenység jöjjön létre, hogy evégből a nem harcos rész a harcos rész ellátását végezze, hogy az egész csoportozat szorosan össze legyen fűződve, hogy az azt alkotó egységek egyéniség, élet, szabadság és tulajdon tekintetében az egésznek alá legyenek rendelve: mindez bizonyos kényszerítő eszközöket tesz szükségessé. Hatalmas ellenőrző szerv nélkül ilyen testületi tevékenységre való egyesülés nem jöhet létre. Ha emlékünke idézzük a végzetes következményeket, melyekkel a haditanácsban való egyenetlenkedés vagy, szemközt az ellenséggel, a pártokra való szakadás okoz: akkor belátjuk, hogy az állandó háborúskodás a despotizmus kialakulásának kedvez; mert egyéb körülmények egyezése esetén rendesen azok a társadalmak fognak fennmaradni, amelyekben a despotizmus által a testületi tevékenység teljessé lesz.

És ez megint a központosítás rendszerét követeli meg. Jól tudjuk, hogy a hadseregben a fővezér alatt alvezérek állnak, akik nagy tömegeknek parancsolnak; ő alattuk ismét kisebb tömegek parancsnokai, és így tovább, le a legkisebb egységekig; és ez jellemzi a társadalmi szervezetet a maga egészében is. Egy katonai társadalom megköveteli, hogy ilyenféle szabályozó szervei legyenek, mert különben a testületi tevékenység nem fejlődhet a leghathatósabbá. Ilyen fokenként egymás fölé helyezett kormányzó központok nélkül, melyek úgy a nem harcos, mint a harcos részre kiterjednek, a csoportozat összes erőit nem lehet gyorsan mozgásba hozni. Ha a munkások nem állanak éppen olyanféle ellenőrzés alatt, mint a harcosok, akkor közvetett segítségüket teljes mértékben és kellő gyorsasággal nem lehet biztosítani.

Ez tehát egy olyan társadalom formája, melyet a „státus”, az egyének helyzetének rendi meghatározottsága jellemez, oly társadalomé, melynek tagjai egymással szemben fokozatos alárendeltségi viszonyban állanak. A despotától kezdve le a rabszolgaig mindenki ura az alatta levőknek és szolgálja a fölötte állóknak. A gyermek az atyához, az atya valamilyen felette állóhoz és így tovább fel egészen az abszolút főnökhöz olyan viszonyban áll, melyben az alacsonyabb rendű egyén ki van szolgáltatva a magasabb rendbe tartozó kényének.

553. §. Másként szólva, a háborús szerveződés folyamata a „regimentálás”, mely először csak a hadseregben megy végbe, de azután az egész társadalomra kiterjed.

Ennek a folyamatnak első jele az a mindenütt megtalálható tény, hogy a katonai főnök polgári főnökké lesz, – rendszeren mindjárt, kivételes esetekben pedig később, ha a háborúskodás tovább folyik. Kezdi, mint vezér a háborúban, aztán uralkodó lesz a békében is; és azt a szabályozó politikát, melyet egyik hatalmi körében folytat, amennyire a feltételek megengedik, a másakra is kiterjeszti. Miután ez utóbbi, a nem harcos rész, nem egyéb egy állandó hadszállítónál, a fokozatos alárendeltség elvét erre is átviszik. Tagjait úgy igazgatják felülről, mint ahogy a harcosokat szokták; persze ez nem szóról-szóra értendő, minthogy az egyik szétszórt, a másik erősen központosított csoportozat. Ezért a teljes egyformaság nem lehetséges, az alapelv azonban mindkét esetben ugyanaz. Munkára kényszerrel kötelezik az egyént és a felügyelet mindenre kiterjed.

Az a feltevés, hogy egy despotikus katonai főnök, aki az öröklött hagyományoknak megfelelőleg a szigorú katonai ellenőrzést naponként gyakorolja, a termelő osztály felett nem fog hasonló ellenőrzést gyakorolni: annyit jelent, mint neki olyan érzelmeket és eszméket tulajdonítani, melyek az ő körülményeitől teljesen távol állanak.

554. §. A katonai kormányforma természetét még jobban megvilágítja az a megfigyelés, hogy úgy

pozitíve, mint negatív szabályozó. Nem csupán korlátoz, hanem bizonyos cselekvésekre rákényszerít. Nemcsak azt mondja meg az egyénnek, mit nem szabad tennie, hanem azt is, hogy mit kell tennie.

Hogy mindez áll egy hadsereg vezetőségére, azt nem kell bizonyítanunk. Valóban, a pozitív parancsok, melyeket a katonáknak adnak, még fontosabbak a negatívoknál: az elsők uralkodnak a harc alatt, míg az utóbbiak a rend fenntartására szolgálnak. De minket itt főként az érdekel, hogy a katonai kormányformánál nem csupán a katonai, hanem a polgári élet ellenőrzését is ez jellemzi. Az államhatalom kétféle módon bánhat az egyénnel: egyszerűen korlátozhatja annak tevékenységét olyanképpen, hogy másokat sem közvetlenül, sem közvetve nem sérthetnek; ebben az esetben a kormány tevékenysége negatív szabályozó. Vagy pedig azonfelül előírhatja neki azt is, hogy hogyan, hol, mikor kell cselekednie, kényszerítheti olyan dolgok végbevételére, melyeket magától nem tenne, kisebb-nagyobb részletességgel megszabhatja életmódját: ebben az esetben a kormány tevékenysége pozitív szabályozó. A társadalom katonai típusában ez a pozitív szabályozás széleskörű és feltétlen. A polgár helyzete annyira hasonlít a katonához, amennyire csak foglalkozásuk különbözősége megengedi.

A mondottakkal pedig csupán másféle formában fejeztük ki újra azt az igazságot, hogy a katonai társadalom alapelve a kényszerű együttműködés. A

harcos részbe tartozók nyilván ezen elv szerint cselekszenek, de a nem harcoló rész tagjainak is mindenképpen eszerint kell működniük, hogy a katonai teljesítő képesség nagy lehessen; mert különben az a segítség, melyet a nem harcos csoportnak nyújtania kell, nem lehet biztosítva.

555. §. Az a szoros kapcsolat, mely által egy katonai társadalom egységei erőteljes harci szervezette forrnak össze, oda vezet, hogy minden egyes ember helyzetét rang, foglalkozás és tartózkodási hely tekintetében állandóan meghatározni igyekeznek.

Egy rangfokozatok alapján szabályozott szervezetben minden kísérlet, hogy valaki alacsonyabb rendből magasabb rendbe lépjen át, ellenállásra talál. A változtatást megnehezíti a birtokok hiánya, melyekre magasabb állások betöltéséhez szükség van; s megnehezíti mindazok ellenállása, akik már ez állásokban vannak s az alattuk levőket leszoríthatják. Meggátolva az alulról való betolakodást, helyét és rangját mindegyik utódjaira hagyományozza; és ha egyszer az öröklés elve megszilárdul, a társadalmi szervezet merevsége is végleges lesz. Csupán ott, ahol valamely „egyenlősítő despotizmus” az összes alattvalókat ugyanazon politikai helyzetbe szorítja le – ami inkább a hanyatlás, mint a fejlődés feltétele – jön létre az ellenkező állapot.

Az átöröklés elve, ha egyszer a háború által létrehozott osztályokra nézve kialakult és tagjai általános működési körét nemzedékről-nemzedékre

meghatározta, azután sajátos funkcióik meghatározására is hajlik. A rabszolga-osztályok és a kézműves-osztályok emberei nem csupán társadalmi rangban követik egymást, hanem az utódok az elődök sajátos foglalkozását is öröklik. Ez a tény, mely a merev katonai rend megteremtésére, „regimentálásra” való törekvés eredménye, elsősorban annak tulajdonítható, hogy egy felsőbbbrangú egyénnek, aki mindenféle munkástól megkívánja a maga sajátos termelvényét, érdeke, hogy a munkást halála esetén is megfelelő utód pótolja; viszont a munkásnak is, aki feladata teljesítésében segítséget keres, az az érdeke, hogy fiát a maga mesterségére tanítsa: és a fiú akarata eme összevágó érdekekkel szemben tehetetlen. Ennélfogva a kényszer-együttműködés rendszerében az átöröklés elve a termelő szervezetben is mindenütt elterjed s itt is bizonyos merevséget hoz létre.

Hasonló hatás mutatkozik azokban a megszorításokban, melyek a helyváltoztatásra vonatkoznak. Minél inkább alá van rendelve az egyén, élete, szabadsága és tulajdona tekintetében, a társadalomnak, annál inkább szükséges, hogy holléte mindenkor ismeretes legyen. A közember a tiszthez, a tiszt a fölötteséghez nyilván olyan viszonyban áll, hogy mindig mindegyiknek kéznél kell lennie. S ahol a katonai típus teljesen kifejlődött, ott így van ez az egész társadalommal. A rabszolga nem hagyhatja el kijelölt lakhelyét, a jobbágy a röghöz van kötve, az

úrnak sem szabad helységéből engedelem nélkül eltávoznia.

Eszerint tehát a testületi tevékenység, a kombináció, az összeolvadás, a regimentálás, amiket a hatékony militarizmus megkövetel, olyan társadalmi szervezettel járnak, mely változásnak erősen ellenáll.

556. §. A katonai típusnak további sajátossága, mely az előbbinek természetes folyománya, hogy más szervezetek, mint azok, melyek az államszervezethez tartoznak, egészben vagy részben el vannak nyomva. A közkombináció foglal el minden területet és kizárja a magánkombinációkat.

A testületi tevékenység teljessé tétele céljából, mint láttuk, központosított közigazgatásra van szükség, és pedig nem csupán a harcos, hanem a nem harcos részben is. Már pedig ha a polgároknak olyan egyesületeik vannak, melyek függetlenül cselekszenek, ezek ennyiben csökkentik a központi közigazgatás hatalmát. Minden olyan szervezet, ami nem része az államszervezetnek, ezt többé-kevésbé korlátozza s a szükséges korlátlan alárendelésnek útjában áll. Ha a magánkombinációk egyáltalán fennállhatnak, ennek feltétele, hogy magukat hatósági szabályozás alá vessék, mely a független cselekvést erősen megszorítja. Az ilyen hatóságilag rendszabályozott magánkombinációk pedig elkerülhetlenül meggátolhatnának abban, hogy olyasvalamit tegyenek, ami a hagyományos szokásoknak nem fe-

lel meg, ezért aztán képtelenek a haladásra s rendszeren nem is tudnak virágozni és nőni. Ilyen egyesülések ugyanis, melyek az önkéntes együttműködés elvén alapulnak, nyilván nem férnek össze olyan társadalmi berendezésekkel, melyek a kényszerű együttműködés elvét követik. Ennélfogva a katonai típust jellemzi, hogy a polgároknak kereskedelmi célokra, sajátos vallásos felfogások terjesztésére, emberbaráti célokra stb. alakult egyesületei belőle teljesen hiányoznak vagy aránylag ritkán fordulnak elő.

Mindamellettt egy bizonyos fajta magánegyesülések összeférnek a katonai típussal, nevezetesen azok, melyek kisebb, védelmi és támadó célokra alakulnak. Itt vannak példaképpen a pártok, melyek a katonai társadalmakban nagyon megszokott magánkombinációk, aztán a kölcsönös védelmet szolgáló egyesülések, olyanfélék, mint a primitív céhek, végül a titkos társaságok formájában jelentkező kombinációk. Az ilyen egyesületekről megjegyzendő, hogy kisebb terjedelemben éppen olyan célokat követnek, mint nagyobb terjedelemben az egész társadalom: az önfenntartás vagy támadás céljait, vagy mind a kettőt. Továbbá megjegyzendő, hogy a társadalmon belül fennálló eme kis társadalmak ugyanazon elv alapján vannak megszervezve, mint a nagy, őket magába foglaló társadalom: a kényszerű együttműködés elve alapján. Kormányai kényszerítő hatalommal bírnak, mely némely

esetben egészen az engedetlen tagok megöléséig terjedhet.

557. §. Végül ki kell még emelnünk, hogy a katonai társadalom egy önmagával beérő fenntartó szervezetet igyekszik kifejleszteni. Az állami autonómiához, hogy úgy mondjuk, gazdasági autonómia járul. Világos, hogyha a társadalom a körülötte levő országok ellen gyakorta háborút visel, ezek a kereskedelmi összeköttetéseknek útjában állanak vagy azokat teljesen megszüntetik: árucseré olyanok között, akik folyamatosan harcot vívnak egymással, csupán kis terjedelemben lehetséges. Ennélfogva egy katonai társadalomnak a lehető legnagyobb mértékben képesnek kell lennie arra, hogy belsejében állítsa elő mindazon cikkeket, melyek tagjai létfenntartásához szükségesek. Az olyan gazdasági állapot, amilyent a feudális idők kezdetén találunk, amikor is például Franciaországban „a várak maguk készítettek csaknem minden cikket, melyet bennök használtak”, az ilyen állapot nyilván szükségképpen áll fenn minden olyan, akár kis, akár nagy csoportnál, melyek a körülöttük levő csoportokkal állandó harcban állnak. Ha egy ilyen helyzetben levő csoportnak valamely szükséges cikk termelésére még nincs megfelelő szerve, annak lehetetlensége, hogy e cikkeket kívülről megkaphassa, rá fogja kényszeríteni olyan szerv létesítésére, mely az illető cikket benn megtermelheti.

Ebből következik, hogy a külföldtől való függetlenség kívánsága a katonai típus jellemző vonása.

Ameddig állandó a veszedelem, hogy a más országokból származó dolgok háború kitörése esetén elvágatnak, addig parancsoló kényszerűség, hogy ezek termelésének lehetősége a belföldön meglegyen s e célra a szükséges berendezések fenntartásának. Kézzelfogható összefüggés áll fenn tehát a militarizmus és a vámvédelmi politika között.

558. §. Miután kiemeltük azokat a jellemvonásokat, melyek kifejlődése a társadalmak közötti létért való küzdelemben a legéletrevalóbb fennmaradása által várható, figyeljük most meg, hogy miképpen mutatkoznak meg e jellemvonások a valóságos társadalmakban, melyek a militarizmust illetőleg egymáshoz hasonlóak, egyébként azonban különbözők.

Persze kis, primitív csoportokban, bármennyire harciasak is azok, a katonai típus sajátos szerkezetének csupán durva körvonalait kereshetjük. Ezek összetartozása laza, a részek végleges elrendezése is csupán csekély fokig lehetséges. De amennyire megvan, tételünk bizonyítására szolgál. Az a tény, hogy a harcos sereg rendszeren az egész finemű lakosságot magába foglalja, annyira közismert, hogy nem szorul példákra. Éppoly közismert tény, hogy a nők, akiknek egészen alárendelt helyzetük van, végeznek minden, különösebb tanultságot nem kívánó munkát s ők a teherhordók is. Hozzátehetjük, hogy háború alatt nem ritkán ők szállítják az élelmet, mint Ázsiában a bhileknél és khondoknál, Polynéziában az újzélandiaknál és a Sandwich-szigetek lakóinál,

Amerikában a komancsoknál, mudrukusoknál, patagóniaiknál: feladatuk, az állandó hadszállítás, ily módon tisztán látható. Azt is látjuk, hogy ott, ahol eljutottak a hadifoglyok rabszolgaságba-vetéséig, ezek is a harcoló-osztály eltartása és segítése célját szolgálják; békében termelőkként működnek, háborúban pedig a nőekkel együttesen gondoskodnak a hadsereg ellátottságáról, mint az újzélandiaknál vagy pedig kizárólag ők szerepelnek az élelmiszerek teherhordóiként, mint a malagachoknál. Továbbá, eme kezdetleges fokon, éppúgy mint a későbbiekben, azt is láthatjuk, hogy a katonai társadalomban a közcélok a magáncélok teljesen elnyomják. Minden egyes ember élete alá van rendelve a csoport szükségleteinek; s ebben cselekvési szabadságának hasonló korlátozása is bennfoglaltatik. És így áll a dolog javaival is. A brazíliai indiánokról mondják, hogy a magántulajdont, melyet békében, bár csak korlátolt határig, elismernek, háborúban úgyszólván egyáltalán nem ismerik el. Hearn szerint Északamerika némely, északon lakó törzsénél, ha háborúba készülnek, „mindenféle olyan jószág, melynek a köz hasznát veheti, megszűnik magántulajdon lenni”. Tegyük ehhez hozzá a sarkalatos igazságot, melyet itt újra ismétlünk, hogy ahol nincs politikai alárendeltség, a háború létrehozza azt. Hallgatólag, vagy kifejezetten, legalább is ideiglenesen elismernek egy főnököt, és ez, ha a háború tovább tart, állandó hatalmat nyer. A katonai társadalmi tí-

pus eme kezdeteiről, melyeket kis csoportoknál találunk, térjünk át már most fejlett formáira, melyeket nagyobb csoportokon figyelhetünk meg.

„Dahome hadserege, vagy ami azzal csaknem egyértelmű, Dahome népe”, – hogy Burton szavait idézzük, – jó példát szolgáltat: a végletekbe menő katonai uralmat az a tény jellemzi, hogy a király hálszobája ellenséges koponyákkal van kipallózva. A király korlátlanul uralkodik s természetfölötti jelleggel tulajdonítanak neki, – ő a „szellem”; persze a valóság feje is ő, ő szenteli fel a papokat. Minden hatalmat és minden jogot egyesít magában: „a dahomei államjog szerint . . . az összes férfiak a király rabszolgái.” Ő „minden alattvalójának örököse”, élő alattvalóitól pedig azt veszi el, ami csak neki tetszik. Ha még hozzátesszük ehhez, hogy gyakran mutatnak be emberáldozatokat, a megöltek által üzenetet küldve a másvilágra, valamint hogy egyes alkalmakkor egész sereg embert gyilkolnak le, hogy a meghalt királyokat szolgálkkal lássák el: akkor világosan kimutattuk, hogy élet, szabadság és tulajdon teljesen az állam rendelkezésére állanak, melyet az állam feje képvisel. Úgy a polgári, mint a katonai szervezetben nagyszámú ellenőrző központ és alközpont van. A neveket általában a király adja s azok a családneveket a háttérbe szorítják, minden rangváltoztatással megváltozik a rangviselő neve is s a „regimentálás” annyira fejlett, hogy „a méltóságok listája szinte végtelennek látszik”. Sok fényűzési törvény van és,

Waitz szerint, senki se visel más ruhát vagy fegyvert, mint amit a király ad vagy engedélyez. Rabszolgaság vagy halálbüntetés terhe alatt „senkinek sem szabad változtatnia háza építési módján, nem szabad székre ülnie, vagy magát függő ágyon vitetnie, vagy pohárból innia” a király engedélye nélkül.

Következő példaként vegyünk elő az ősi perui birodalmat, amint azt a hódító inkák lassanként kiépítették. Itt az isteni származású, szent, abszolút hatalmú uralkodó volt a központja egy olyan rendszernek, mely az életet minden részében a legaprólékosabban ellenőrizte. Ő volt a katonai és politikai szervezet, az egyház és az igazságszolgáltatás feje; és az egész nemzet azokból állott, akik katonák, munkások és hivatalnokok minőségében az ő és istenített ősei rabszolgái voltak. A katonáskodás kötelező volt minden adóképes, fegyveres szolgálatra alkalmas indiánra; azok, akik az előírt időt kiszolgálták, a tartalékba soroztattak s aztán az állam felügyelete alatt kellett dolgozniuk. A hadseregben tíz, ötven, száz, ötszáz, ezer, tízezer főből álló csapatoknak voltak külön vezetőik s ezek fölött az Inka-vérből származó legfőbb parancsnokok állottak. És a társadalom a maga egészében hasonló „regimentálásnak” volt alávetve: a lakosok csoportokba voltak besztva s őket tíz, ötven, száz stb. ember fölé helyezett hivatalnokok ellenőrizték. S a központok eme különböző fokain át mentek fel a jelentések a nagy osztályok Inka-kormányzóihoz s tőlük az Inkához jutottak; viszont az utóbbi parancsai ismét fokról-

fokra szálltak lejjebb, mígnem az utolsót is elérték. És hasonló volt az egyházi szervezet kiépítése is, például a jósoknak öt osztálya volt. És egy kém-szervezet is működött, hogy szemmel tartsa más hivatalok munkásságát és arról jelentést tegyen. Minden hivatalos felügyelet alatt állott. Voltak falusi hivatalnokok, akik felügyeltek a szántásra, vetésre és aratásra. Ha nem volt elég eső, az állam bizonyos meghatározott mennyiségű vizet szállított a földművelőknek. Akik engedély nélkül utaztak, azokat csavargókként megbüntették; ellenben azok számára, akik közcélú utazásra felhatalmaztattak, intézményeket létesítettek, ahol szállást és minden szükségességet megkaptak. „A dekuriók kötelessége volt arra ügyelni, hogy a nép fel legyen ruházva”; és elő volt írva, hogy a különböző rangúak milyen ruhát, ékszert, jeleket stb. tartoznak viselni. A külső élet eme szabályozásán kívül az otthoni élet is szabályozva volt. A nép köteles volt „nyitott ajtók mellett ebédelni és vacsorázni, hogy a bírák szabadon beléphessenek”; és a bíráknak ügyelniük kellett arra, hogy a polgárok a házat, ruhát, bútortatot stb. tisztán és rendben tartsák és a gyermekeket kellő fegyelemhez szoktassák: azokat, akik rosszul vezették házukat, megkorbácsolták. Ez aprólékos ellenőrzés alatt a nép e mesterien kidolgozott államszervezet fenntartásáért dolgozott. A politikai, vallásos és katonai osztályok fel voltak mentve az adózás alól, ellenben a munkásosztályoknak, amennyiben nem szolgáltak

a hadseregben, minden terméket be kellett szolgáltatniuk azon felül, amire pusztá létfenntartásukhoz szükségük volt. Az egész birodalom földjéből egyharmad rész az államháztartás számára volt kijelölve, egyharmad rész a papság eltartására, mely az ősök szellemeit szolgálta s a megmaradt egyharmadnak kellett ellátnia a munkásokat. A munkásoknak, amellet, hogy robotban meg kellett művelniük a Nap és a Király földjét, a szolgálatban álló katonák, valamint a munkára alkalmatlanok földjét is meg kellett dolgozniuk. És ruhában, cipőben, fegyverekben szintén kellett adót fizetniük. Abból a földből, mely a nép eltartására szolgált, mindenkinek, családja nagyságához képest, ki volt jelölve a maga része. Ugyanaz állt a nyájak termékeiről. Minden vidéken a nyájaknak azt a felét, mely nem kellett a közszükségletek kielégítésére, bizonyos időpontokban megnyírták s a gyapjút a hivatalnokok kiosztották. Ezek az intézmények mind azon alapelv alkalmazásai voltak, hogy „minden egyes ember magántulajdonát csupán az Inka kegyéből bírja és törvényeik szerint ahhoz nincs más jogcíme”. Ily módon a nép, mely személy, tulajdon és munka tekintetében teljesen az állam birtoka volt, melyet egyik helyről a másikra vittek át, úgy ahogy azt az Inka elrendelte s amely, ha nem is szolgált mint katona, épp oly fegyelem alatt élt, mint a hadseregben: egységük összege volt egy központosított kormánygépezetben, mely az egész életen át a lehető legnagyobb

mértékben az Inka akarata s a lehető legkisebb mértékben a saját akaratuk szerint mozgatta őket. És természetes, hogy e katonai szervezettel, mely így egészen ideális határáig kifejlesztett, együtt járt minden más szervezetnek csaknem teljes hiánya. Nem volt pénzük, „sem ruhát, sem házat, sem birtokot soha nem adtak el” és a kereskedelmet alig képviselte más, mint néhány élelmi cikkel űzött csere.

Amennyire a ránk maradt adatok mutatják, a régi Egyiptom, ha nem is a részletekben, de általánosságban hasonló tünemények színhelye volt. Hogy a messze, történet előtti időkben itt katonai uralom virágzott, azt a rabszolgák nagy tömege, mely a piramisok építésével vesződött, eléggé bizonyítja. És a később is tovább folytatódó militarizmust látjuk a királyok kérkedő okmányaiból s diadalaiknak a templomfalakra vésett ábrázolásaiból. A tevékenység eme formájával összekötve, mint az előbb, most is megtaláljuk az isteni eredetű uralkodót, akit hatalmában csupán isteni őseitől hagyományozott szokások korlátoznak s aki egyszerre államfő, főpap s fővezér. Alatta központosított szervezet állott, melyben a polgári rész épp úgy meghatározott osztályokra és alosztályokra oszlott, mint a katonarész. A négy nagy társadalmi osztály közül – papok, katonák, kereskedők és köznép – az elsőben húsz különböző rend volt; a másodikban mintegy féltucat, eltekintve a katonai rangfokozatok különbségén alapulóktól; a harmadikban közel egy tucat és a negyedikben még több. Jóllehet az uralkodó

osztályokon belül a kasztok nem voltak oly szigorúan elhatárolva, hogy a munkakör megváltoztatása a következő nemzedéknél ne lett volna lehetséges, mindamelllett Herodotus és Diodorus azt mondják, hogy az ipari foglalkozások apáról fiúra szálltak: „a kereskedelem és kézművesség minden ágában annak saját munkásai dolgoztak és senkise tért át egyik foglalkozásról a másikra.” Hogy a regimentálás mennyire ki volt dolgozva, azt megítélhetjük egyik óriási kőbányájukban dolgozó hivatalnok- és munkásszemélyzet részletes leírásából: a tisztviselők száma és fokozatai vetélkedtek egy hadseregével. Hogy e magas fejlettségű szabályozó szervezetet, mely polgári, katonai és egyházi volt (s mely szervezet a földet kizárólagos birtokában tartotta), eltarthassák, az alsóbb osztályok dolgoztak. „Felügyelők voltak a nyomorult nép fölé rendelve, akik inkább botfenyítéssel, mint szóbeli intéssel hajtották azt a kemény munkára.” És akár kiterjedt a hivatalos felügyelet a lakásban való látogatásokra is, akár nem, mindenképpen elment annyira, hogy minden családról jegyzéket vezettek. „Minden ember halálbüntetés terhe alatt köteles volt a hatóságnak számot adni arról, miképpen keresi meg a kenyerét.”

Vegyünk elő most egy másik régi társadalmat, mely, ha nem egy tekintetben erősen különbözik is az eddigiektől, mindamelllett azt mutatja, hogy a meggyökeresedett militarizmussal egyetemben itt is olyan szerkezeti jellemvonások fejlődtek ki, melyek alapjukban hasonlóak az eddig megfigyeltekhez.

Spártát gondolom. Hogy a háború a spártaiaknál nem fejlesztett ki egy egyedüli despotikus államfőt, az részben azon okoknak köszönhető, melyek, mint fentebb kimutattuk, az összetett államfőnökség kialakulásának kedveznek, legfőképpen azonban a kettős királyság véletlen intézményének: két isteni eredetű főnök létezése meggátolta a hatalom központosítását. De, jóllehet ezen oknál fogva csak tökéletlenül központosított kormányuk volt, e kormány viszonya a társadalom tagjaihoz lényegileg éppen olyan volt, mint a katonai kormányoké általában. A heloták, ámbár jobbágyi, a városokban pedig rabszolgai helyzetük volt, s a perioikoszok, politikai alárendeltségük ellenére, a voltaképpen spártaiakkal együtt katonai szolgálatra voltak kötelezve: a munka, melyet az első csoport s a kereskedés, melyet, már amennyire egyáltalán megvolt, a második végzett, alá voltak rendelve a katonai tevékenységnek, melyet kizárólag a harmadik csoport folytatott. És az így jellemzett polgári beosztás a katonai beosztásban is visszatért: „A plataiai csatában minden spártainak hét s minden perioikosznak egy helotája volt, hogy neki szolgáljon.” Csupán fel kell emlétenünk, hogy a mindennapos katonai gyakorlatok, az előírt katonai étkezések és a meghatározott ételmennyiség által a spártai egyéni élete hét éves korától kezdve mily nagy mértékben a közérdeknek volt alárendelve, hogy meglássuk a korlátok szigorúságát, melyeket a katonai társadalom itt is, mint má-

sutt, tagjaira kényszerít. E korlátok megmutatkoznak továbbá abban is, hogy előírták a házasság idejét, eltiltották az otthoni életet, az ipart és mindenféle pénzszerző foglalkozást, hogy engedély nélkül senkise távozhatott külföldre s hogy mindenki éjjel-nappal hatósági cenzúra alatt állott. Spárta teljes egészében megvalósította a görög társadalmi elméletet, hogy „a polgár se nem önmagáé, se nem családjáé, hanem az államé”. Úgy hogy ha e rendkívüli esetben az állandó militarizmus nem is volt képes egy olyan legfelsőbb államfőt kifejleszteni, aki az egyén életének és tulajdonának korlátlan birtokosa, mindamelllett lényegében éppen olyan viszonyt fejlesztett ki a közösség mint egész és annak egységei között. A közösség, mely egyszerű államfő helyett hatalmát összetett államfő útján gyakorolta, az egyént teljesen szolgáljává tette. Míg a heloták élete és munkája egészen azok eltartásának volt szentelve, akik a katonai szervezetet képezték, a katonasághoz tartozók élete és munkája kizárólag az állam szolgálatára állott: ezek másmódon voltak rabszolgák.

A modern példák közül elég lesz Oroszországé. Itt is a háborúk folyamán, melyek hódításokkal jártak, és a társadalom megszilárdulását eredményezték, a győztes vezérből abszolút uralkodó lett s ha a származása alapján nem is tulajdonítottak neki isteni jelleget, viszont némi isteni presztízshöz hasonlatos tekintélyt szerzett magának. „Minden ember egyenlő Isten színe előtt s az oroszok Istene a cár”,

mondja De Custine. „A legfőbb uralkodó a földiek felett oly magasságban áll, hogy nem lát különbséget úr és szolga között.” Nagy Péter háborúinak nyomása alatt, melyek, mind a nemesek panaszolták, „nem, mint azelőtt, egy hadjáratra, hanem hosszú évekre” elvitték őket hazulról, „az állam szolgálivá lettek, előjogok nélkül, méltóságok nélkül, testi fenyítéseknek alávetve és súlyos kötelességekkel megterhelve, melyek alól nem volt kibúvó”. „Mindен olyan nemest, aki vonakodott szolgálni (az államnak a hadseregben, hajóhadban vagy közigazgatásban gyermekkorától öreg napjaiig), nem csupán birtokától fosztottak meg, mint a régi időkben, hanem árulónak nyilvánították és halálra is ítélték” Nagy Péter alatt, mondja Wallace, az összes polgári és katonai hivatalokat tizennégy osztályba vagy rangba sorozták és ő „minden egyes osztály kötelességeit a legaprólékosabb részletességgel határozta meg. Halála után munkáját ugyanazon szellemenben folytatták tovább s ez irányzat tetőpontját Miklós uralma alatt érte el”. De Custine szavait idézve: „A csinn (ez a szervezet neve) egy ezred módjára megszervezett nemzet; egy katonai rendszer, a társadalom összes rétegeire alkalmazva, olyanokra is, melyek sohasem mennek háborúba.” A társadalom emez egyetemes regimentálásával katonai fegyelem is járt. Az életmódot a polgároknak általában épp úgy előírták, mint a katonáknak. Péter és utódjai uralkodása alatt meg voltak határozva és

szabályozva az otthoni multságok; a népet kényszerítették, hogy ruházatát megváltoztassa, a papságot, hogy szakállát lenyírja; még a lovak felszerszámolásának módja is meg volt szabva. A foglalkozásokat annyira ellenőrizték, „hogyan egy bojár nem foghatott hozzá semmiféle foglalkozáshoz, vagy ha egyszer megkezdte, nem hagyhatta abba azt, nem vonulhatott vissza a közeletről a magánéletbe, nem rendelkezhetett vagyonával s nem utazhatott idegen országba a cár engedélye nélkül.” Ezt a mindenütt jelenlévő kormányt jól jellemzik egy versnek utolsó sorai, melyért egy katonatisztet Szibériába küldtek:

„Tout se fail par ukase ici;
C'est par kuase que l'on voyage,
C'est par ukase que l'on rit.”²

Összefoglalva mármint a mai létező, barbár da-homeyi társadalmat, mely négerekből áll, az Inkák kihalt, félművelt birodalmát, melynek alattvalói vér szerint ezektől nagyon különböznek, a régi Egyiptomot, melyben ismét más fajok éltek, a spártaiak államát, mely újra egészen másféle emberekből állott s a mai Oroszországot, melyet szlávok és tatárok alkotnak: oly esetek állanak előttünk, melyekben a társadalmi szerkezet hasonlóságokat tüntet fel s eze-

² Itt minden ukázzal [cári rendelettel] történik; ukázzal utazik az ember; ukáz által nevet.

ket nem lehet annak tulajdonítani, hogy e társadalmak egyénei egyforma jellemvonásokat örököltek volna. Az óriási különbségek, melyek eme társadalmak népességei között fennállnak, mikor az egyik milliós népszámával szemben a másiknál csupán ezrekről van szó, ellene szólnak annak a feltevésnek is, hogy közös szervezeti sajátosságaik egyforma nagyságuk következményei. Az sem fogadható el, hogy az életfeltételeik hasonlósága éghajlat, terület, föld, növényzet és állatvilág tekintetében, vagy e feltételek okozta szokások hasonlósága valamiképpen összefügghet e társadalmak szervezetének hasonlóságaival, mert hisz lakhelyeik között sok feltűnő különbséget látunk. Ennélfogva azok a jellemvonások, melyeket valamennyien feltüntetnek s melyeket semmi más okkal nem lehet magyarázni, a mindnyájukat jellemző, állandó háborús életnek tulajdonítandók. Az indukció eredményei magukban véve is csaknem elegendők lennének e tétel igazolására; de teljes bizonyítékot szolgáltat megegyezésük a dedukció eredményeivel, melyeket fentebb kifejtettünk.

559. §. Minden további kételynek el kell tűnnie, ha megfigyeljük, hogy miként követi a folytonos háborúskodást a katonai szervezet további fejlődése. Három példa elegendő lesz.

Midőn a római hódítások folyamán a diadalmas hadvezér törekvése, hogy despotává váljék, ismételten előtűnt és végül valósággá vált – midőn az imperátor cím, melynek eredetileg katonai értelme volt,

a polgári uralkodó címévé lett, nagyobb arányban mutatva nekünk a politikai főnökségnek a katonai főnökségből való és már kezdettől fogva látható lezármazását – midőn, mint az rendesen történni szokott, a polgári uralkodó fokozatosan erősödő isteni jelleget öltött, amit már az „Augustus”, szent név felvétele, valamint tényleges imádásának kifejlődése is mutat, akkor egyidejűleg azok a további jellemvonások is erősebben előléptek, melyek a katonai típust fejlett formájában jellemzik. Az uralkodó tényleg, ha névleg nem is, az állam többi hatalmait mind magába szívta fel. Duruy szavai szerint:

Joga volt törvényeket javasolni, vagyis törvényeket hozni; fellebbezéseket elfogadni és bennük dönteni, vagyis övé volt a legfőbb bíraskodás joga; a tribunusi vető által joga volt minden intézkedést, minden ítéletet megakasztani, vagyis akaratát a törvények és hatóságok ellen szegezni; összehívni a szenátust vagy a népet és elnökölni, vagyis úgy vezetni a választó gyűléseket, ahogy neki tetszett. És ezek az előjogok nem csupán egy esztendeig, hanem egész életén át övéi lesznek; nem csupán Rómában..., hanem az egész birodalomban; nem osztja meg tíz kollégájával, hanem maga egyedül gyakorolja azokat, és pedig minden számotadás nélkül, mint-hogy hivatalából sohasem lép ki.

E változásokkal együtt járt a társadalmi osztályok számának növekedése és egymástól való erősebb elhatároltságuk. A császár

maga és a tömegek közé egész sereg embert helyezett, akik szabályszerűen kategóriákba voltak osztva és egymás fölött mintegy rétegeket képeztek, úgy hogy ez a hierarchia, egész súlyával ránehezedve az alul lévő tömegekre, a népet és a pártoskodókat tehetetlenekké tette. Akik a régi patriciusi nemességből megmaradtak, azok az államban az első helyet foglalták el; . . . alattuk következett a félig örökös szenátori nemesség; ez alatt a pénznemesség vagy lovagrend – tehát három egymásfölé helyezett arisztokrácia . . . A szenátorok fiai a szenátori és lovagi rendek között közbül álló osztályt alkottak . . . A második században a szenátori családok már előjoggal bíró örökös nemességet képeztek.

Egyidejűleg a közigazgatási szervezet is nagyon kiterjedt és szövevényessé vált.

Augustus nagy számú új hivatalt állított fel, minők a közmunkák, utak, vízvezetékek, a Tiberis-meder, a nép számára való gabonelosztás felügyelőségei . . . Sok prokurátori állást is létesített a birodalom pénzügyi igazgatására, és magában Rómában 1060 városi tisztviselő volt.

A hadseregre emlékeztető szervezet kétféle úton terjedt tovább: katonai hivatalnokok polgári teendőket vettek át és polgári rendű tisztviselők részben katonaiakká lettek. A császártól kijelölt hatóságok, arra igyekezve, hogy a néptől választott hatóságok helyét elfoglalják, polgári hatáskörük mellett katonai hatáskörrel is bírtak; és míg „Augustus alatt a

pretorium prefektusai csupán katonai vezetők voltak,... fokokonként az egész polgári hatalmat is kezükbe kerítették és végül a császár után a birodalom első személyiségévé lettek.” Mi több, a kormányzó szervek azáltal is nőttek, hogy magukba olvasztották olyan tisztviselők testületeit, akik azelőtt függetlenek voltak. „Buzgóságban, hogy mindent megszervezzen, a császár magát a jogot is katonailag akarta fegyelmezni és hivatalos hatóságot állított fel oly téren is, mely eddig mindig szabad foglalkozás tárgya volt.” Hogy ennek a széleskörű igazgatásnak hatalmát megerősítsék, a hadsereget állandóvá tették és szigorú fegyelemnek vetették alá. A szabályozó és kényszerítő szervezet folytonos növekedésével megnagyobbodtak a termelőkre nehezedő terhek; és, mint az előbbi fejezetben a rómaiak egyiptomi és galliai uralmára vonatkozó idézetek bizonyítják, a társadalom dolgozó része mindinkább egy állandó hadseregellátóvá zsugorodott. Itáliában végül is odajutottak, hogy nagy területeket „bíztak felszabadítottakra, akiknek egyedüli gondja az volt,... hogy miképpen préselhessenek ki munkásaikból a lehető legtöbb munkát a lehető legkevesebb élelemmel.”

Ezután egy közvetlen megfigyelésünk alá eső példát vehetünk elő – a német birodalomét. A katonai társadalomnak olyan jellemvonásai, amelyek Németországban már azelőtt is előtűntek, az utolsó háború óta még szembeszökőbbé váltak. Az aktív és passzív hadsereg, beszámítva a tiszteket és katonai

hivatalnokokat, mintegy százezer emberrel szaporodott; és az 1875-ben és 1880-ban életbe léptetett újítások, melyek által bizonyos tartalékok hasznavehetőbbekké váltak, a valóságban épp oly nagy összeggel való szaporodást eredményeztek. Ezenfelül a kisebb német államok nagyrészt feladták különböző kontingenseik igazgatását és ezáltal a német hadsereg erősebben összeforrott; sőt Szászország, Württemberg és Bajorország hadseregei szintén a császár felügyelete alá helyeztetek és ennyiben függetlenségük megszűnt. Ahelyett hogy a katonai kiadásokat évenként engedélyeznék, mint azt Poroszországban az északnémet szövetség megalakulása előtt szokásban volt, a birodalmi gyűlést 1871-ben rábírták, hogy az évenként szükségelt összeget három évre szavazza meg; 1874-ben ugyanezt hét további esztendőre adta meg; és 1880-ban a megnövekedett hadsereg számára szükséges jóval nagyobb összeget ismét a hét következő évre engedélyezte. E lépések pedig nyilván a nép korlátozó jogainak feladását jelentették a császári hatalommal szemben. Ugyanekkor a katonai hivatalnokság két úton szorította vissza a polgárit. Altiszteket hosszú szolgálatért azzal jutalmaznak, hogy polgári állásokra nevezik ki őket, a községek kötelesek őket polgári pályázókkal szemben előnyben részesíteni. Másrészt a magasabb polgári tisztviselői személyzet és az egyetemek nem csekély számú tagjait, valamint a népiskolák tanítóit, akik „egyéves önkéntesekként” szolgáltak, a Land-

wehr tisztjévé nevezik ki. Az úgynevezett „Kulturkampf” küzdelmei alatt az egyházi szervezet a politikainak erősebben alárendeltetett. Püspökeiktől felfüggesztett papokat megtartották állásaikban; büntetés terhe alatt megtiltották, hogy egy pap nyíltan állást foglaljon a kormány ellen; egy ellenszegülő püspöknek beszüntették a fizetését; a lelkészek oktatását az állam határozta meg és megkövetelte az állami hivatalnokok előtt való vizsgálatokat; az egyházi fegyelmet az állam jóváhagyásának rendelték alá s a kormányt felhatalmazták, hogy a klérus ellenszegülő tagjait űzze ki az országból. Áttérve az ipari tevékenységekre, először is megemlítjük, hogy a lépésről-lépésre 1873-tól kezdve a vasutakat fokozatosan az állam vette a kezébe, úgy hogy részben eredeti építkezések által (főleg katonai célokat szolgáló vonalak), részben vásárlás által az összes porosz vasutak három-negyed része az állam tulajdonává lett; és ugyanez az arány található a többi német államban is: a végcél az, hogy valamennyit császárivá tegyék. A kereskedelembe való beavatkozások szintén különféle módokon megszorodtak – vámvédelmi tarifák, az uzsoratorvények újból való életbe léptetése, a vasárnapi munka korlátozásai által. Postai szolgálata révén az állam üzleti tevékenységeket vállalt magára, elfogadványokat mutat be, pénzt vesz fel esedékes váltókra vagy rendes számlákra, melyek behajtásával megbízták, sőt, míg ez ellen a könyvkereskedők óvást nem emeltek, könyveknek a kiadóktól való beszerzésére is vállalkozott. Végül

következnek azok az intézkedések, melyek közvetlenül vagy közvetve kiterjesztik az állami ellenőrzést a nép életére. Egyfelől idetartoznak a törvények, amelyek értelmében a múlt esztendő közepéig 224 szocialista egyesületet oszlattak fel, 180 folyóiratot szüntettek be és 317 könyvet stb. tiltottak el; és amelyek értelmében egyes helyeket részben ostromállapotba helyeztek. Másfelől felemlíthetjük Bismarck herceg tervezetét a céhek helyreállításáról (testületek, melyek szabályaiknál fogva kényszerítő hatalommal bírnak tagjaikkal szemben) és az állami biztosításról szóló tervét, melynek segítségével az iparos keze nagy mértékben meg volna kötve. Jóllehet ezeket az intézkedéseket nem valósították meg a javasolt formákban, mindamellettt már e javaslatok előterjesztése kellőképpen megmutatja az általános irányzatot. Mindezekben a változásokban egy erősebben integrált szerkezet felé haladást látunk; haladást a katonai résznek gyarapodása felé az ipari rész rovására, haladást a polgári szervezetnek katonai szervezet által való pótlása felé, az egyénre nehezedő kényszer erősödése és életének nagyobb részletességben való szabályozása felé.³

³ Ez a fejezet eredetileg a Contemporary Review 1881. szeptemberi számában jelent meg. Hogy a német társadalom azóta ebben az általános irányban fejlődött tovább, azt az 1882. januári császári leirat kifejezett abszolutizmusa mutatja, mely leirat jóváhagyja Bismarck herceg államszocialisztikus tervezetét.

Utolsó példaként azt említjük, melyet a mi saját társadalmunk szolgált a katonai szellem újjáéledése óta – ez az újjáéledés pedig az utóbbi időben annyira feltűnő, hogy képes folyóiratainkban hétről-hétre alig találunk mást, mint háborús jeleneteket. Már „A szociológia elveinek” első kötetében több utat jelöltem meg, amelyeken a katonai típust jellemző kényszer-együtműködés rendszere benyomult az ipari típust jellemző önkéntes együtműködés rendszerébe; s mióta azok a sorok megjelentek (1876. július), ugyanebben az irányban további változások is történtek. Magában a katonai szervezetben megemlíthetjük az önkéntes haderőknek mind erősebb hozzákapcsolását a rendes hadsereghez, ami már annyira megy, hogy e haderőknek külterületen való alkalmazását is javasolták, úgy hogy védelem helyett, amely célra létesültek, támadó műveletekre és felhasználhatók lennének. Azt is felemlíthetjük, hogy míg a hadseregben a múlt nemzedék alatt hajlandóság mutatkozott arra, hogy a katonai jelleget, ahol lehetséges, polgári viselet által háttérbe szorítsák, most ez megszűnt ama parancs folytán, hogy a tisztek helyőrségi városokban szolgálton kívül is egyenruhában kötelesek jární, amint az más, katonaiabb jellegű országokban szokás. Azt, hogy vajon az említett időpont óta polgári teendőknék katonák részéről való kisajátítása (mely 1873-74-ben annyira ment, hogy 97 ezredes, őrnagy, százados és hadnagy volt időről-időre alkal-

mazva tudományos és művészeti iskolák felügyelőjeként) tovább fejlődött-e, nem tudom megmondani; de a katonai szellem és fegyelem határozottan tért hódított a rendőségben: a rendőrök sisak formájú kalapot hordanak, forgópisztolyt kezdenek viselni s félig katonáknak tartva magukat, a népről mint „civiliekről” kezdenek beszélni. A végrehajtó hatalom a többi kormányzati szervvel szemben mind nagyobb mértékben túlsúlyba jutott; így például a cyprusi ügyben s az indiai alkirály dolgaiban, aki hazulról kapott titkos utasítások nyomán cselekedett. Különböző kisebb dolgokban azt a törekvést látjuk, hogy a tisztviselőket a nép ellenőrzésétől megszabadítsák; így a lordok házában kifejezett kívánságban, hogy az elítéltek akasztása a börtönökben történjék, kizárólag a hatóságokra bízva, s mások ne lehessenek tanúi; így a volt belügyminiszternek (1878. május 11.-én) Derby város tanácsához intézett leiratában, hogy a tanács ne avatkozzék abba, miképpen rendelkezik a rendőrfőnök (egy katona) az alárendelt erőkkel, – újabb lépés ez a helyhatósági rendőrségek felügyeletének a belügyminisztériumban való központosítása felé. Ugyanekkor látjuk, hogy a köztevékenység mind újabb területeken tért hódít, vagy térhódítást tervez, helyettesítve, megszorítva a magántevékenységet.

Itt van például „a kutatások támogatása”, melyet egy kormányalapítvány már részben megvalósított és sokan tovább akarják azt fejleszteni; itt a képesí-

tett tanítók lajstromozásáról szóló javaslat; itt a törvény, mely a helységek nyilvános könyvtárai számára központi felügyelőséget rendel el; itt a kötelező biztosítás tervezete – tanulságos módon mutatva az utat, melyen e szabályozó politika terjeszkedik: a szegények kötelező segítése okozta nálunk az előrelátás hiányát s most ennek orvosságaként jön a kötelező biztosítás. A katonai típushoz tartozó intézmények bevezetésének hajlandóságát látjuk abban a mind hangosabb követelésben, hogy a vámvédelem valamilyen formában megvalósíttassék; épp így „a társaságbeli lapok” panaszaiban, hogy a párbaj eltűnt. Sőt még abban a pártban is, mely helyzeténél és feladatánál fogva a militarizmus ellenzéke, a katonai fegyelem térhódítását látjuk; mert a caucus-rendszer, melyet a liberalizmus jobb megszervezése céljából létesítettek, szükségképpen kisebb-nagyobb mértékben központosítja a hatalmat és ellenőrzi az egyéni tevékenységet.⁴

Nemcsak azt látjuk tehát, hogy a katonai típust jellemző sajátosságok, melyeket *a priori* kifejtettünk, tényleg megvannak azokban a társadalmakban, melyek állandóan és nagy mértékben militaristák, hanem azt is, hogy más társadalmakban a katonai tevékenység növekedését ilyen jellemvonások kifejlődése követi.

⁴ A caucus-rendszer abból állott, hogy egy párt tagjai kötelezték magukat, hogy a választói gyűlésen proklamált jelölt mellett dolgoznak és szavaznak. (Ford.)

560. §. Több alkalommal megállapítottam, más helyeken jeleztem, hogy egy társadalom szervezete és polgárai természete között szükségképpen összefüggés áll fenn. Helyénvaló lesz itt részletesen megfigyelni azokat a jellemvonásokat, melyeket a tipikusan katonai társadalom tagjai rendszeren feltüntetni szoktak.

Egyéb körülmények egyezése esetén egy társadalom annál több sikert arat a háborúban, minél nagyobb testi erővel és bátorsággal bírnak a tagjai. És, általán szólva, egymással küzdő társadalmak közül azok fognak fennmaradni és elterjedni, amelyekben a harc követelte testi és szellemi erők nemcsak legfejlettebbek, hanem a legnagyobb tiszteletben is állanak. Egyiptomi és asszír szobrok és feliratok mutatják, hogy e népek mindenek fölött a bátorságot tartották megörökítésre méltónak. A jó, igazságos stb. szavakra nézve, amint azokat a régi görögök használták, Grote megjegyzi, hogy „ezek a jó születésű, vagyonos, befolyásos és merész embert jelentik, akiknek karja erős a pusztításban és védelemben bármilyen is az erkölcsi érzülete; ellenben a másik jelző, rossz, a szegény, alacsony származású, gyenge embert jelenti, akinek képességeitől, bármily erkölcsösek legyenek is, a társadalomnak nincs mit remélnie vagy tartania”. A bátorság és erény ugyanilyen azonosítását látjuk a rómaiaknál is. A régi zavaros időkben európaszerte a lovagi jellemhez, mely a tiszteletet parancsoló jellem volt, első

sorban a rettenthetetlenség tartozott; ennek hiányában más tulajdonságok nem számítottak; ellenben amazzal együtt sokféle bűn, bármily nagy is volt, bocsánatot nyert.

Ha primitív emberek harcot vívó csoportjai közül némelyek inkább eltűrték tagjaik megölését, mint mások, ha némelyek mindig bosszút álltak, mások pedig ezt nem tették: úgy azokat, akik nem állottak bosszút, mások folytonosan büntetlenül támadhatták s ezért vagy lassankint ki kellett pusztulniuk, vagy pedig kedvezőtlen területeken kellett menedéket keresniük. Tehát azok maradnak fenn, akik nem bocsájtanak meg. Később a *lex talionis*, mely eredetileg ellenséges csoportok között érvényesült, a csoporton belül is törvénné válik: és állandó háborúskodások folynak az egyes családok és törzsek között, mindenütt az „életet életért” általános elv alapján. A katonai uralom rendszerében a bosszú erénnyé lesz, a bosszú mellőzése szégyen. A Fidzsi-szigetek lakói között, akik gyermekeiket haragtartóknak nevelik, nem egyszer megesik, hogy egy ember inkább öngyilkosságot követ el, semhogy egy sértés súlya alatt tovább éljen; más esetekben a haldokló fidzsi gyermekeire örökségként hagyja a bosszúállás kötelességét. Ezt az érzületet s az abból folyó szokásokat megtaláljuk egyébként teljesen különböző népeknél, melyek jelenleg erősen katonai jellegűek, vagy azok voltak. A távoli keleten példaként a japánokat látjuk. Ezeket arra tanítják, hogy az „atyja gyilkosával az ember nem élhet egy ég alatt;

fivére gyilkosával szemben az ember ne menjen előbb haza fegyverért; barátja gyilkosával az ember nem élhet egy államban”. Nyugaton Franciaország szolgál például a feudális időkből, midőn egy megölt vagy megsértett egyén rokonságát a szokás arra kötelezte, hogy a sértő valamelyik rokonán álljon bosszút – akár olyanon is, aki messze földön élt és az egész ügyről mit se tudott. E szellem egész *Brantôme* abbé koráig oly mértékben uralkodott, hogy az egyház eme szolgálja, végrendeletben kötelezve unokaöccseit, hogy minden, öreg korában rajta esett és meg nem bosszult rosszat megtoroljanak, azt mondta magáról: „dicsekedhetem azzal s hálát adok érte Istennek, hogy sohasem szenvedtem el semmiféle sérelmet anélkül, hogy a sértőn bosszút ne álltam volna.” Hogy ott, ahol a militarizmus erős, úgy a magán, mint a nyilvános bosszúállás kötelességgé lesz, azt jelenleg a montenegróiak mutatják, akiknek népe évszázadokon át háborúskodott a törökökkel. „Dans le Montenegro”, mondja Boué, „on dira d’un homme d’une nahie (clan) ayant tué un individu d’une autre: Cette nahie nous doit une tête, et il faut que cette dette soit acquittée, car qui ne se venge pas ne se sanctifie pas.”⁵

⁵ „Montenegróban egy nahie (nemzetiség) tagjáról, aki egy másik nahie egy emberét megölte, azt fogják mondani: ez a nahie egy fejjel adósunk s ezt az adósságot meg kell fizetni, mert aki nem áll bosszút, az meg nem szenteltetik.”

Ott, ahol állandóan ellenség elpusztításán munkálkodnak, a pusztítás gyönyör forrásává lesz; ahol az embertársaink leigázásában elért sikert becsülik legtöbbször, ott az uralom erőszakos gyakorlása örömet fog okozni; és a legyőzöttek kifosztásán érzett büszkeséggel általában együtt fog járni a tulajdonjogok semmibevevése. Mint ahogy elképzelhetetlen, hogy az emberek bátrak legyenek ellenség előtt, de gyávák baráttal szemben, épp úgy elképzelhetetlen, hogy azok az érzelmek, melyeket a kifelé való folytonos harcok táplálnak, otthon is ne érvényesüljenek. Az imént láttuk, hogy a társas csoporton kívül való bosszúállás törekvésével együtt jár a bosszúra való törekvés a csoporton belül is; és mindazon szokásoknak, melyeket az állandó háború a gondolkozásban és cselekvésben szükségképpen létrehoz, hatásaikat a társadalmi életben is mindenütt meg kell mutatniuk. Különböző helyről és időkből vett tények bizonyítják, hogy katonai társadalmakban az élethez, szabadsághoz és tulajdonhoz való jogok csekély becsben állnak. A dahomeyiek, akik annyira harciasak, hogy mindkét nem katona, és akik évenként rabszolgavadászatot rendeznek vagy rendeztek, hogy „a királyi kincstár számára új kincseket szerezzenek”: vérszomjas természetüket évenkénti „ünnepeiken” mutatják meg, amikor is a nép mulatságára egész tömeg áldozatot vágnak le nyilvánosan. A Fidzsi-szigetek lakói is, akik tevékenységükben és szervezetükben erősen a katonai típust képviselik, az emberélet semmibe vevését

nemcsak azáltal bizonyítják, hogy emberevő ünnepeikre saját honfitársaikat megölik, hanem azáltal is, hogy gyermekeik közül rengeteget legyilkolnak s hogy olyan jelentéktelen alkalmakkor, minő egy új csónak vízrebocsátása, emberáldozatokat mutatnak be; annyira becsben tartják a kegyetlenséget, hogy gyilkosságot elkövetni náluk dicsőség. Ázsiai és európai népekről szóló régi feljegyzések ugyanazt az összefüggést jelzik. A primitív mongolok, akik, ha egyesültek, a nyugati népeket tömegestül lemészárolták, úgy a törzseken belül, mint azokon kívül az erőszak állandó uralmát mutatják, míg a családi gyilkosságok, melyek a harckedvelő törököket kezdetről fogva jellemezték, mai napig is jellemzik azokat. Annak bizonyítására, hogy a görög és latin fajoknál is így ált a dolog, elég idéznünk a kétezer helóta legyilkolását a spártaiak által, akiknél a kegyetlenkedés megszokott dolog volt, s a gyanús polgárok nagy tömegének leöletését féltékeny római császárok által, akik, alattvalóikkal egyetemben, a vérontásban való örömeiket arénaikban is kimutatták. Hogy ahol az életet kevésre becsülik, ott a szabadságnak is csekély becse lehet, az nem szorul érvelésre. Azok, akik nem haboznak embertársuk tevékenységének véget vetni, annak megöletése által, még kevésbé fognak visszariadni attól, hogy rabszolgaságban tartva őt, tevékenységét korlátozzák. Háborúskodó vadaknál, akik foglyaikat, ha meg nem eszik, rabszolgaságba vetik, rendszerint észlel-

hetjük embertársaik szabadságának azt a teljes semmibevevését, mely a katonai társadalmak tagjait általán jellemzi. Hogy a háború uralma alatt, mely a régi történeti társadalmakban kisebb-nagyobb mértékben mindenütt megvolt, mily csekély az érzelmi tiltakozás embereknek szabadságtól való megfosztásával szemben, azt kellően mutatja a tény, hogy még a primitív kereszténység tanításában sem volt meg a rabszolgaság kifejezett elítélése. Természetesen éppen így áll a dolog a tulajdonjoggal. Ahol az erőszak révén elnyert uralmat nagyra becsülik, a gyengébbnek birtokához való igényét az erősebb aligha fogja tiszteletben tartani. A Fidzsi-szigeteken főnökhöz méltó tettek tartják egy alattvaló javainak elragadását s erénynek a lopást, ha felfedezetlenül marad. A spártaiaknál „az ügyes és sikerrel dolgozó tolvaj zsákmányával tapsot aratott”. A középkori Európában, midőn egyik társadalom örökösen rabolta a másikat, ezzel karöltve az egyes társadalmakon belül is folytonos rablások voltak. A Merovingek alatt „a gyilkosságok és bűnök”, melyeket a „Frankok egyházi története” említ, „csaknem mind a meggyilkolt személy kincseinek megszerzésére irányultak.” És Nagy Károly alatt a hivatalnokok fosztogatásai mindennaposak voltak: amint ő hátat fordított, a királyi hivatalnokok foglalták le a pénzeket, melyek „a kézművesek élmezésére és ruházatára voltak szánva”.

Ahol a háborúskodás állandó s ahol az ehhez megkívánt tulajdonságok a legszükségesebbek s ezért a legnagyobb becsben állanak: ott azokkal,

akiknek életmódja nem tünteti fel e tulajdonságokat, megvetéssel bánnak és foglalkozásukat becstelennek tartják. Kezdetleges fokokon a munka a nők és rabszolgák – legyőzött férfiak és a legyőzöttek utódjai – dolga; gazdasági tevékenységet csupán az alsóbb osztályok fejtenek ki, miért is azt sokáig alacsony származás és természet jelének tekintik. Dahomeyban „megvetik a földművelést, minthogy azt rabszolgák végzik”. „A japán nemesek és rendi urak, még a másodrangúak is, bizonyos szuverén megvetést tanúsítanak a kereskedelem iránt.” A régi egyiptomiakról Wilkinson azt mondja, hogy „előítéleteik az ipari munkával szemben, már ami a katonákat illeti, épp oly erősek voltak, mint a szigorú Spártában”. „Ipar és kereskedelem iránt a (rég) perzsák a legnagyobb megvetést szokták tanúsítani”, írja Rawlinson. Az osztálykülönbségek erősödését, mely a rómaiak hódító háborúit kísérte, előmozdította annak a szabálynak felállítása, hogy becstelen dolog munkáért pénzt fogadni el, s a törvény, mely a szenátorokat és azok fiait eltiltotta attól, hogy valamilyen spekulációban részt vegyenek. S hogy a katonaosztályok megvetése a munkásosztályok iránt egész Európában a legújabb időkig mily' nagy volt, azt nem szükséges bizonyítanunk.

Hogy meg legyen a készség az életnek a társadalomért való kockáztatására, erősnek kell lennie az úgynevezett hazaszeretet érzelmének. Ámbár azt a hitet, hogy dicső dolog meghalni a hazáért, nem lehet lényegesnek tekinteni, mert a zsoldosok anélkül

harcolnak, mindamellettn nyilvánvaló, hogy az ilyen hit nagy mértékben hozzá segít a háborúban való sikerhez, és teljes hiánya úgy védekező, mint támadó hadműveleteknél annyira hátrányos, hogy egyéb körülmények egyezése esetén kudarcot és leveretést okozhat. Ennélfogva a hazaszeretet érzelme rendszeren meggyökeresedik azon társadalmak fennmaradása által, melyeknek tagjait leginkább jellemzi.

Ehhez még az engedelmisség érzésének kell járulnia. Az az egyesített tevékenység, mely egyéb körülmények egyezése esetén a háborút sikeressé teszi, az egyének készségétől is függ, hogy akaratukat a vezér vagy uralkodó akaratának alárendeljék. A loyálisitás lényeges tulajdonság. Kezdetleges stádiumában csak ideiglenesen nyilvánul meg: így az araucanoknál, akik rendszeren „vonakodnak magukat bárkinek is alárendelni, de olyankor (ha háború fenyegeti őket) készek engedelmeskedni s ez alkalomra választott katonai parancsnokuk akaratának alávetni magukat.” És a katonai típus kifejlődésével ez az érzés állandóvá válik. Erskine meséli, hogy a Fidzsi-szigetek lakói rendkívül loyálisak: olyan férfiak, akiket egy király házának alapépítményeibe elevenen eltemettek, megtisztelve érezték magukat, hogy így feláldoztattak: és egy rabszolga-vidék lakói azt mondák, hogy „kötelességük a főnökök számára élelmül és áldozatul szolgálni”. Dahomeyben a király iránt „a szeretet és félelem vegyes érzésével viseltetnek, mely némileg az imádáshoz hasonló”. És a régi Egyiptomban, ahol „vak engedelmisség volt

az olaj, mely a társas élet gépezetének összevágó működését okozta”, az emlékek minden oldala fárasztó ismétléssel mutatja a szubordináció mindennapos tényeit – a rabszolgákét és másokét holt uruk, a foglyokét a király, a királyét az istenek iránt. Ámbár a már elemzett okokból az állandó háborúskodás Spártában nem fejlesztett ki egy legfőbb politikai főnökséget, amellyel szemben feltétlen engedelmességet tanúsíthattak volna, mindamelllett a kialakult politikai főhatósággal szemben mélységes engedelmességet látunk: az egyéni akaratok minden dologban alá voltak vetve a fennálló hatóságok által kifejezett közakaratsnak. A primitív Róma is, jóllehet nem volt neki isteni eredetű királya, akinek magát alávetette volna, nagy alárendeltséget mutat a választott királlyal szemben és azt csupán bizonyos alkalmakkor előforduló véleménymondások gyengítettek; s az abszolút engedelmesség elve, bár némileg enyhült a köznek, mint egésznek az uralkodó szervhez való viszonylataiban, a népet alkotó csoportokon belül szigorúan betartatott. És hogy az egész európai történetben, úgy kis mint nagy arányokban ott látjuk a loyaltás érzelmét mindenütt, ahol a katonai társadalmi szervezet erős, az olyan igazság, melyet minden részleges bizonyítékok nélkül elismerhetünk.

E társadalmak polgárai természetének eme fölűnő sajátosságaitól forduljunk most bizonyos másodlagos tulajdonságokhoz, melyek kevésbé feltű-

nők és nem oly könnyen észlelhető hatásaik vannak. A loyaltással természetsszerűleg jár a hit – e két dolog valójában alig is választható el egymástól. A készség, hogy háborúban a vezérre hallgassunk, feltételezik, hogy katonai képességeiben higgyünk, s a készség, hogy békében engedelmeskedjünk neki, feltételezi a hitet, hogy képességei a polgári dolgokra is kiterjednek. Minden új győzelem az emberek képzelő erejére hatva, növeli tekintélyét. Az emberek életét szabályozó tevékenységének mind gyakoribb s mind határozottabb bizonyosságait adja s ezek hozzák létre azt a hitet, hogy hatalma korlátlan. Az uralkodó szerv tekintélye iránti határtalan bizalom még erősödik. Egész nemzedékek, oly rendszerben nevelődve, mely minden ügyet, magán- és közügyet egyaránt ellenőriz, hallgatagon elismerik, hogy a dolgokat csak így lehet intézni. Olyanok, akiknek másféle rendszerről nincs tapasztalatuk, nem képesek másmilyen uralmat elképzelni. Például olyan társadalmakban, aminők a régi perui társadalmak voltak, ahol, mint láttuk, a katonai szabályozás általános volt, nem volt semmiféle alkalom sem arra, hogy valaki az önkéntesen folytatott s magától szabályozott iparos élet gondolatára rájöhesen.

Mindezzel összefügg az egyéni kezdeményezés visszaszorítása és következésképpen a magánvállalkozás hiánya. Minél szervezettebb egy hadsereg, annál inkább olyan állapotba jut, melyben tagjai ön-

álló tevékenysége tilos lesz. És midőn a „regimentálás” az egész társadalomra kiterjed, tagjai, minden lépésükben igazgatva és akadályozva, egyáltalán nem lesznek többé képesek arra, hogy ügyeiket másként, mint az előírt módon intézzék. A rabszolgák csak azt tehetik, amit uruk mond nekik; uraik a szokásostól eltérőleg semmitse csinálhatnak hivatalos engedély nélkül; s engedélyt a helyi hatóságok nem adnak mindaddig, míg a felsőbb hatóságokat fokozatosan meg nem kérdezik. Ezért az emberek lelki állapotát a passzív elfogadás és a várakozás jellemzi. Ahol a katonai típus teljesen ki van fejlődve, ott mindent a közszerveknek kell tenniük; nem csupán azért is, mert ezek foglalnak el minden területet, hanem azért is, mert ha nem ezek foglalnák el azokat, más szervek nem lépnének helyükbe: mivel az erre sarkaló eszmék és érzelmek hiányoznak.

Hozzá kell még tennünk az értelem természetére gyakorolt befolyást is, mely az említett erkölcsi hatásokhoz járul. Az ilyen társadalmak tagjai csupán a személyi okot ismerik és a személytelen ok fogalmának kifejlődése nem lehetséges. A primitív embernek a szó modern értelmében vett oksági viszonyról nincs fogalma. A dolgokról való felfogásában az egyedüli ható tényezők élő személyek és a holtak szellemei. Minden szokatlan eseményt, valamint a megszokottakat is, melyek némi változásokra képesek, természetfölötti lényeknek tulajdonít. És a magyarázás eme rendszere a művelődés kezdetleges

stádiumában is fennmarad. Látjuk ezt például a homerosi görögöknél, akik a sebesülést, halált és menekülést a csatában az istenek ellenséges érzületének vagy segítségének tulajdonították s akik azt hitték, hogy a jó és rossz tetteket az istenek sugallják. A katonai formák és tevékenységek további fennmaradása és fejlődése ezt a gondolkodásmódot is tovább fenntartja. Először is közvetve akadályozza az oksági viszonylatok felfedezését. A tudományok a mesterségekből származnak, általánosításai olyan igazságoknak, melyekre a mesterségek űzése vetett világot. Minél inkább megsokasodnak és minél szövevényesebbé válnak a termelési folyamatok, annál több egyformaság felismerésére nyílik alkalom; és megszületnek és kifejlődnek a szükségképpen és természetes ok fogalmai. Ebből következik, hogy a katonai uralom, mely megakasztja az ipari haladást, annak is útját állja, hogy a személyes ok fogalmát a személytelen ok fogalma váltsa fel. Másodszor ugyanezt éri el a szellemi műveltség közvetlen elnyomása által. Természetes, hogy egy harcnak élő nép megvetéssel nézi a tudás szerzésével, épp úgy mint az ipari munkával eltöltött életet. Ezt a régi időkből a spártaiak világosan mutatják; s Európában példát szolgáltatnak a feudális idők, midőn a tanulást, mint csupán írnokokhoz és a köznép gyermekeihez illő foglalkozást, lenézték. És nyilvánvaló, hogy amily mértékben a háborús tevékenységek útjában állanak a tanulásnak s az ismeretek terjedésé-

nek, épp oly mértékben hátráltatják a primitív fogalmaktól való felszabadulást is, mely a természeti törvények elismeréséhez vezet. Harmadszor és legfőképpen a szóban forgó hatást az okozza, hogy a katonai uralomban az események látható és folytonos okaiként a tapasztalat személyeket tüntet fel. A hadseregben a főparancsnoktól kezdve le a kiképzésben álló közemberig minden mozdulatot egy felettes vezet; és az egész társadalomban is, minél fejlettebb annak katonai rendszere, annál inkább úgy látszik, hogy a dolgok ilyen vagy olyan alakulása mindig csupán az uralkodó és alantasai akaratától függ. Innen ered, hogy a társadalmi tünetmények magyarázásában kizárólag a személyes okokat ismerik el. A történelem kiváló emberek tetteinek sorozata s hallgatólag vallják, hogy a társadalmakat ezek alkották. Minthogy a személytelen ok fogalma a gondolkodás előtt teljesen idegen, a társadalmi fejlődés menetét nem veszik észre. A társadalmi képződmények és társadalmi működések természetes eredete teljességgel idegenszerű gondolat s ha felmerül, abszurdumnak tartják. Egy önmagát szabályozó társadalmi processzus eszméje felfoghatatlan. Úgyhogy a katonai uralom a polgárt nem csupán erkölcsileg, hanem értelmileg is egy neki megfelelő formába szorítja. Oly formába, melyben az emberek a hagyományos rendszertől eltérőleg gondolkozni sem képesek.

561. §. Háromféle módon elemeztük tehát a katonai típusú társadalmi szervezet jellegét. Vegyük

most még szemügyre a párhuzamot, melyeket az eredmények összehasonlítása tár elénk.

Vannak bizonyos *a priori* felismerhető feltételek, melyeket egy társadalomnak, hogy magát ellenséges társadalmak közepette fenntarthassa, teljesítenie kell. A területi tevékenységben, mely a területi élet fenntartásához szükséges, hogy az a legnagyobb mértékben hatékony lehessen, minden egyes embernek részt kell vennie. Egyéb körülmények egyezése esetén a harcos erő ott lesz a legnagyobb, ahol azok, akik nem tudnak harcolni, kizárólag a harcképesek eltartása és segítése végett dolgoznak: ebből természetesen következik, hogy a dolgozó résznek nem szabad nagyobbak lennie, mint e célra éppen szükséges. Az összes közvetlenül vagy közvetve a háború szolgálatába állított egyének erőfeszítései akkor lesznek leghatékonyabbak, ha legjobban vannak kombinálva; és a harcolók egyesülésén kívül szükséges, hogy a nem harcolók is velük egyesítve legyenek, hogy ily módon segítségüket gyorsan és teljesen megkaphassák. E követelmények teljesítése céljából minden egyén életének, cselekvéseinek és tulajdonainak a társadalom szolgálatára kell állaniok. Ez az egyetemes szolgálati kötelezettség, ez a kombináció s a z egyéni céloknak ez a felolvadása a közben despotikus ellenőrző hatóságot tétel fel. Hogy a katonafőnök akarata érvényesülhessen, ahhoz, ha a csoportozat nagy, alközpontok s al-alközpontok kellene, melyeket fokanként mind lejjebb

visznek s amelyeken át parancsokat lehet továbbítani és végrehajtani úgy a harcoló, mint a nem harcoló részben. Valamint a parancsnok megmondja a katonának azt is, hogy mit nem kell tennie, és azt is, hogy mit kell tennie, épp úgy az egész katonai társadalomban az uralom negatív is és pozitív is szabályozó; nem csupán korlátokat szab, hanem irányít is: úgy a polgár, mint a katona a kényszer-együttműködés rendszerének uralma alatt él. A katonai típus fejlődése növekvő merevséget von maga után, minthogy az összeforrottság, a kombináció, az alárendeltség és a szabályozás, melynek egy ilyen társadalom egyénei alá vannak vetve, elkerülhetetlenül csökkentik azt a képességüket, hogy társadalmi helyzetüket, foglalkozásukat, lakóhelyüket megváltoztassák.

Megfigyelve különböző, a múltból és jelenből vett, nagy és kis társadalmakat, melyeket nagy mértékben a katonai uralom jellemez vagy jellemzett, *a posteriori* kimutattuk, hogy a faj, a körülmények és a fejlődési fok különbségei ellenére, közöttük a fontosabb *a priori* levezetett sajátságokban alapvető hasonlóságok állnak fenn. A mai Dahomey és Oroszország épp úgy, mint a régi Peru, Egyiptom és Spárta példában mutatják az egyén életének, szabadságának, javainak az állam által való birtoklását, ami a háborúra szervezett társadalmi rendszert jellemzi. És hogy kapcsolatban a változásokkal, melyek egy társadalmat harci tevékenységekre még alkalma-

sabbá tesznek, bennük olyan hivatalnoki kar, diktatúra és felügyelet terjed el, amilyen alatt katonák élnek: azt a császári Rómában, a császári Németországban és legutóbb támadó politikája óta Angliában is láttuk.

Végül az a bizonyíték jön, melyet a katonai társadalmakat képező emberek megfelelő jelleme szolgáltat. Legnagyobb dicsőségnek a háborús sikert tartva, oda jutnak, hogy a jóságot a bátorsággal és erővel azonosítják. A bosszú szent kötelességgé lesz; s a csoporton belül is a megtorlás törvénye alapján állva, amely szerint kifelé eljárnak, egyaránt készek úgy otthon, mint azon kívül másokat maguknak feláldozni: rokonszenvük, mely a háborúban folyvást elfojtatik, békében sem lehet erős. Hazafisággal kell bírniuk, mely társadalmuk diadalát minden cselekvés legfőbb céljának tekinti; loyaltással kell bírniuk, melyből a tekintély iránt való engedelmesség következik és hogy engedelmesek tudjanak lenni, rendíthetetlen hittel kell bírni tudniuk. A tekintélyben való hittel és az azzal járó készséggel, hogy magukat irányíttassák, természetyszerűleg jár a kezdeményezés viszonylag csekély képessége. Az a szokás, hogy mindent hivatalos ellenőrzés alatt látnak, erősíti bennük a hitet, hogy a hivatalos ellenőrzés mindenütt szükséges és az az életmód, mely a személyes okot teszi megszokottá s mely a személytelen oksági viszony tapasztalására nem nyújt módot, eredményezi, hogy az emberek képtelenek olyan

társadalmi folyamatok elgondolására, melyek önmagukat szabályozva folynak le. És az egyéni természetnek eme jellemvonásait, melyek, mint látjuk, a katonai típus szükségképpen következményei, megtaláljuk a mai katonai társadalmak tagjaiban is.

AZ IPAROS TÁRSADALOM

562. §. A társadalmaknak csaknem mindig védekezniük kell külső ellenségekkel szemben, míg belsőjükben a fenntartás folyamatait kell végezniük, ezért, mint az előbbi fejezetben megjegyeztük, rendszerint e különböző céloknak megfelelő szerkezetek vegyülékét mutatják. A szétválasztás nem könnyű. Minél inkább túlsúlyban van az egyik szerkezet, annál inkább belenyúlik a másikba is: bizonyítja ezt a tény, hogy ott, ahol a katonai típus nagyon fejlett, a munkás, rendszerint rabszolga, nem szabadabb, mint a katona; ellenben ott, ahol az iparos típus van erősen kifejlődve, a katona meghatározott feltételek mellett önként szolgál, és ennyiben helyzete a szabad munkáséhoz hasonló. Az egyik esetben a státuszrendszer, mely a harcoló részt jellemzi, a munkás részt is áthatja; ellenben a másikban a szerződés rendszere, mely a munkás részt jellemzi, a harcoló részre is átmegy. Különösen a háborúra szolgáló szervezet szokta elhomályosítani az iparnak szolgáltót. Míg, amint láttuk, az elméletileg megállapított katonai típus sok társadalomban olyan mértékben tényleg megmutatkozik, hogy lényeges természete felől nem hagy kétséget, az iparos típus jellemvonásait a még mindig uralkodó katonai típus sajátosságai annyira eltakarják, hogy ennek természetére a valóság tényei csak nagyon kis részben nyújthatnak példát. Miután ennyit mondottunk olyan várakozások

letompítása végett, melyeket teljesíteni nem lehet, az is ajánlatos lesz, hogy néhány félreértést előre eloszlassunk. Először is az iparosságot (indusztrializmust) nem kell összetéveszteni a dolgossággal. Ám bár egy iparos módra szervezett társadalom tagjai rendszerint dolgozók, és ha a társadalom fejlett, kénytelenek is azok lenni, de azért nem kell azt hinni, hogy az iparos módra szervezett társadalom olyan, hogy szükségképpen sokat dolgoznak benne. Ha a társadalom kicsi és lakóhelye olyan kedvező, hogy az életet kevés fáradtsággal is kényelmesen fenn lehet tartani, a társadalmi viszonyok, melyek az iparos típust jellemzik, igen mérsékelt termelő tevékenységgel lehetnek összekötve. Nem tagjainak szorgalma az, melye egy társadalmat, úgy, ahogy itt értjük, iparossá tesz, hanem az együttműködés formája, amelyben munkájukat akár nagy, akár kis terjedelemben végzik. Ezt a megkülönböztetést legjobban megértjük, ha megjegyezzük, hogy viszont a katonai típusra formált társadalmakban létezhet és gyakran van is nagyipar. A régi Egyiptomban óriási munkás lakosság volt és sokféle, nagy mennyiségű cikket termelt. A régi Peru még nagyobb mértékben egy szervezetben tisztán katonai társadalmat képvisel, melynek tagjai szakadatlanul dolgoztak. Tehát itt nem a munka mennyiségével, hanem a munkások szervezetének módjával van dolgunk. Egy ezred katonát földművek építésére alkalmazhatnak, egy másikat fairtásra, egy harmadikat vízhordásra, de

azért ezek erre az időre nem változnak át iparos társadalommá. A munkára egyesített egyének e különböző dolgokat parancsra végzik és nem bírva magán igényekkel a termények iránt, ha iparos tevékenységet végeznek is, azért iparos módra szervezve nincsenek; és ugyanez áll a katonai társadalomról a maga egészében is, és pedig annál inkább, minél teljesebb benne a regimentálás.

Az iparos társadalmi típust, mint azt mi értjük, meg kell különböztetnünk egy másik típustól, melyet vele nagyon könnyen össze fogunk téveszteni – nevezetesen attól, melyben a csoportot alkotó egyének, kizárólag a termeléssel és javak elosztásával elfoglalva, olyan szabályozás alatt állnak, amelyet a szocialisták és a kommunisták ajánlanak. Mert ez, csak más formában, szintén a kényszer-együttműködés elvét valósítja meg. Közvetlenül vagy közvetve meg akarja gátolni az egyéneket abban, hogy mind és önállóan úgy tevékenykedjenek, amint nekik tetszik, eltiltja őket attól, hogy pénzért javakat termelve egymással versenyezzenek; el attól, hogy olyan feltételek mellett szerződjenek el, amelyeket maguk megfelelőnek tartanak. Nem létezhet a munka szabályozására semmiféle mesterséges rendszer, amely nem ütközne össze a természetes rendszerrel. Minél inkább visszatartják az embereket attól, hogy tetszésük szerint kötelezettségeket vállaljanak, annál inkább parancs által kényszerítve működnek. Mit sem számít, hogy az ellenőrző hatóság mi módon van megalkotva, az ellenőrzöttekhez

ugyanabban a viszonyban áll, mint egy katonai társadalom ellenőrző szerve. És hogy ezt az uralmi rendszert, melyet azok létesítenének, akik a verseny ellen szavalnak, milyen helyesen jellemeztük, azt látjuk egyfelől a tényből, hogy kiválólag harcias, kezdetleges társadalmakban kommunista szervezeti formákat találunk, másfelől abból, hogy kommunista tervek jelenleg is főként a legharciasabb társadalmakban keletkeznek és találnak visszhangra.

Még egy előzetes fejtegetésre van szükségünk. Az iparos társadalmi típusnak megfelelő szervezeteket nem lehet határozott formában keresni ott, ahol azok először mutatkoznak. Ellenkezőleg, készen kell lennünk arra, hogy bizonytalan és határozatlan formákban fognak kezdődni. Minthogy már előbb létező szervezetek módosulása által jönnek létre, szükségképpen hosszú ideig tart, míg ezek minden nyomát elveszítik. Így például abból az állapotból, mikor a munkás más tulajdona, akár egy állat, és csupán azért tartják, hogy ura javára dolgozzon, abba az állapotba, mikor teljesen független az úrtól, földtől és helytől, és szabadságában áll bárhol és bárkinek dolgozni, az átmenet csak fokként történik. Épp úgy az átmenet a katonai uralom sajátos rendszeréből, melyben az alattvalók eltartásukon felül alkalmilag ajándékokat kapnak, ama rendszerhez, amelyben e kettő helyett megszabott munkabért, fizetést vagy tiszteletdíjat kapnak, lassan és észrevétlenül folyik le. Mi több, azt is meg lehet fi-

gyelni, hogy a csere folyamata, mely eredetileg meghatározatlan volt, csak ott vált meghatározottá, ahol az iparosodás jól előrehaladt. A csere nem azzal a kifejezett szándékkal kezdődött, hogy az emberek egy dolgot egy másik egyenlő értékű dologért átengedtek, hanem úgy, hogy ajándékot adtak s viszonzásul ajándékot kaptak; s e primitív kereskedésnek nyomai keleten mai napig fennmaradtak. Az áruk bevásárlása azzal kezdődik, hogy a boltos kávé és cigarettát kínál; s az alkudozás alatt, amely egy *dahabeah* bérlésére vonatkozik, a dragomán ajándékokat hoz és elvárja, hogy ő is kapjon ilyeneket. Tegyük még hozzá, hogy ilyen körülmények között semmi sincs meg abból a meghatározott egyenértékűségből, mely nálunk a cserét jellemzi: az árak nincsenek megszabva, hanem minden egyes üzletnél erősen változnak. Úgyhogy fejtegetéseink folyamán mindenütt szem előtt kell tartanunk az igazságot, hogy az iparos típushoz tartozó szervezetek és működések csupán lassanként válnak el és különböztethetők meg a katonai típusnak megfelelő formáktól.

Miután így előkészítettük az utat, nézzük most, melyek *a priori* annak a társadalmi szervezetnek sajátosságai, mely teljességgel alkalmatlan arra, hogy külső ellenségekkel szemben védekezzen, és kizárólag arra van berendezve, hogy a csoport egyéneinek létfenntartására szolgálva tartsa fenn a társadalmi életet. Mint az előbb a katonai típus tárgyalásánál, úgy itt is az iparos típusról szólva, előbb ideális formájában nézzük azt.

563. §. Ha a testületi tevékenység az első követelmény egy olyan társadalomban, melynek ellenséges társadalmak közepette meg kell magát védenie, megfordítva, ellenséges társadalmak hiányában a testületi tevékenység többé nem az első követelmény.

Hogy egy társadalom életét tovább folytathassa, ahhoz először az kell, hogy külső ellenségek a maga egészében el ne pusztítsák; másodsor pedig az, hogy részeiben ne pusztuljon el oly módon, hogy alkotóelemei nem képesek magukat fenntartani és utódokat nemzeni. Ha az első okból eredő elpusztulás veszedelme megszűnik, akkor csupán a második okból eredő veszedelem marad meg. A társadalom fenntartása most is tagjainak önfenntartása és szaporodása által kerül elérésre. Ha minden egyes ember teljesen biztosítja a maga és utódai jólétét, akkor ebben a társadalom jóléte már szintén bennfoglaltatik. Most viszonylag csekély testületi tevékenységre van szükség. Minden egyes ember eltarthatja magát munka által, kicserélheti terményeit mások terményeiért, nyújthat segítséget s azért fizetést fogadhat el, beléphet ilyen vagy olyan kombinációba valamely akár nagy, akár kis vállalat megvalósítására, anélkül, hogy a társadalom, mint egész, őt irányítaná. A köztevékenység által intézendő egyetlen feladat az lesz, hogy a magántevékenységeket kellő korlátok között tartsa; és az e célra szükséges közte-

vékenység annál kisebb lesz, minél inkább önmagukat korlátozzák kellő módon a magán-tevékenységek.

Úgyhogy míg a katonai típusban a testületi tevékenység annak belső lényegéhez tartozó követelmény, az ipari típusban, amennyiben még megmarad, lényegileg csak külsőleges – csupán az emberi természetnek ama támadó hajlamai kívánják meg, melyeket az állandó háború megerősített, és lassanként annál inkább csökken, minél inkább visszaszorulnak a tartós békés élet alatt e hajlamok.

564. §. A katonai tevékenységre szervezett társadalomban az egyes tagok egyéniségének élet, szabadság és tulajdon tekintetében annyira alárendeltnek kell lennie, hogy az egyén nagy mértékben vagy teljesen az állam *tulajdonává* válik. De iparilag szervezett társadalomban az egyénnek ilyen alárendelésére nincs szükség. Itt nincsenek olyan alkalmak, amelyek megkívnák, hogy a maga életét kockára tegye, mások életét pusztítva; nem kénytelen otthagyni foglalkozását és alávetni magát egy tiszt parancsainak, s többé arra sincs szükség, hogy közcélokra birtokából oda adja mindazt, amit tőle követelnek.

Az iparos uralom alatt a polgár egyéniségét a társadalom nem áldozza fel, hanem ellenkezőleg, védelmezi azt. Egyéniségének védelme lesz a társadalom legfőbb feladatává. Könnyű kimutatnunk, hogy, ha egyszer külső védelemre többé nincs szükség, az állam fő funkciójává a belső védelemnek kell

lennie, és hogy e funkció hatékony teljesítése lesz az iparos típus legjellemzőbb vonása.

Mert világos, hogy egyéb körülmények egyezése esetén annak a társadalomnak, melyben az élet, szabadság és tulajdon biztosak, s melyben az összes érdeket igazságosan tekintetbe veszik, jobban kell boldogulnia, mint annak, melyben ez nincs így; és ennek folytán versengő iparos társadalmak között azokat, melyekben a személyjogok csak tökéletlenül vannak megvédve, a tökéletes jogvédelmet nyújtók lassanként szükségképpen kiszorítják. Úgyhogy a legéletrevalóbb fennmaradása által olyan társadalmi típusnak kell létrejönnie, melyben az állam a szentnek tartott egyéni jogokba nem avatkozik be nagyobb mértékben, mint amennyire szükséges, hogy azok megvédésének, vagy helyesebben a köztük való ítélkezésnek költségeit megfizethesse. Mert ha egyszer természetünk támadó hajlamai, melyeket a katonai uralom megerősített, kihaltak, a köz feladata csupán az összeütköző jogok közötti döntésre szorítkozik, melyek méltányos kiegyenlítésének módja az érdekelt személyek előtt nem világos.

565. §. Nem lévén szükség arra a testületi tevékenységre, mely által az egész társadalom ereje háborúra használható, nincs szükség despotikus ellenőrző szervre sem. Ilyen szerv nem csupán szükségtelen, hanem nem is létezhet. Amint láttuk, az iparos típus lényeges követelménye, hogy minden egyes ember egyénisége annyira szabadon érvényesülhes-

sen, amennyire az más emberek egyéniségének érvényesülésével összeegyeztethető, és ezért a despotikus ellenőrző hatalom, mely éppen abban nyilvánul meg, hogy az emberek egyéniségét másféle módon korlátozza, szükségképpen ki van zárva. Valóban, egy autokrata uralkodó már pusztán jelenléte által támadóként áll a polgárokkal szemben. Ténylegesen vagy akár csak esetlegesen olyan hatalmat gyakorolva, melyet nem tőlük kapott, akaratukat jobban korlátozza, mint amennyire azt csupán kölcsönös megegyezés által korlátoznák.

566. §. Olyan ellenőrzést, amelyet az ipari típus követel, csupán az általános akarat megállapítására és végrehajtására szolgáló szerv gyakorolhat; és e szerepre legalkalmasabb egy képviseleti szerv.

Ha az emberek tevékenysége nem mind egyfajta, ami pedig fejlett társadalomban, az előrehaladt munkamegosztás mellett nem is lehetséges, akkor az ellentétes érdekek kiegyenlítésére lesz szükség; hogy méltányos kiegyenlítés váljon lehetővé, szükséges, hogy minden érdek kellőképp kifejezésre juthasson. Már most elképzelhetjük, hogy az említett szerv egy magában álló egyén legyen. Azonban egyetlen ember nem ítélkezhetne igazságosan különböző foglalkozású, nagyszámú osztály között tanúk meghallgatása nélkül; mindegyiknek képviselőt kellene küldenie az igényei előadására. Ennél fogva két rendszer között lehet választani: az egyikben a képviselők külön és egyenként adják elő ügyüket egy bírónak, akinek személyes ítéletétől

függ a döntés; a másokban e képviselők ügyeiket egymás jelenlétében fejtegetik és nyilvánosan, általános megegyezés alapján hoznak döntést. Nem térve ki a tényre, hogy az osztályérdekek kellő ki-egyenlítése a képviseletnek eme utóbbi formája által valószínűleg inkább elérhető, mint az első által, elég annyit megjegyeznünk, hogy ez az iparos típus természetével inkább megegyezik, minthogy az emberek egyéniségei a legkisebb mértékben vannak korlátozva. Ha a polgárok bizonyos időre egyed-uralkodót jelölnek ki, aki a többség akaratát emez idő alatt a maga akaratával keresztezheti: nagyobb mértékben mondanak le egyéniségükről, mint azok, akik helyi csoportjaikból bizonyos számú kormány-zót választanak; mert ez utóbbiak a köz felügyelete mellett szólva és cselekedve, és egymást kölcsönö-sen korlátozva határozataikat rendszerint a többség akaratának megfelelően hozzák.

567. §. Minthogy a társadalom testületi élete többé nincs veszedelemben és a kormánynak csak az a feladata marad, hogy fenntartsa a legmagasabb fejlettségű egyéni élet számára szükséges feltételeket, most az a kérdés merül fel, hogy melyek ezek a feltételek?

Már jeleztük, hogy tulajdonképpen az igazság-szolgáltatásról van szó; de a közönséges felfogásban ennek a kifejezésnek értelme annyira ingadozó, hogy annak pontos magyarázatát kell adnunk. Az igazság tehát, úgy ahogy mi itt értjük, a cselekvés és

eredményei közötti normális viszony betartását jelenti, hogy t. i. mindenki annyi hasznot érjen el, amennyi erőfeszítéseinek megfelel, sem többet, sem kevesebbet. Minthogy az emberek az egymás jelenléte által rájuk szabott korlátok között élnek és dolgoznak, az igazság azt követeli, hogy az egyének cselekvéseik következményeit mind maguk viseljék, nem fokozva és nem is kisebbitve azokat. A fölényben levő kapja meg fölényének előnyeit, a kisebb értékű alsóbbrendűségének hátrányát. Ennélfogva tilos minden olyan köztevékenység, mely némely embertől a megszolgált haszon egy részét elvonja, más embereknek pedig meg nem szolgált előnyöket juttat.

Hogy a fejlett iparos társadalmi típusból a kommunista elosztás minden formája ki van zárva, melynek elkerülhetetlen sajátsága, hogy a jó és rossz, a rest és szorgalmas életét egyenlősíteni igyekszik, azt könnyű kimutatni. Mert ha egyszer a társadalmak között a létért való háborús küzdelem megszűnt és csupán az ipari küzdelem marad meg, a végén azon társadalmaknak kell fennmaradniuk és elterjedniük, amelyek a legjobb egyénekből a legnagyobb mennyiséget hozzák létre, olyan egyénekből tudniillik, akik az iparos államban való életre a legalkalmasabbak. Vegyünk két társadalmat, melyek egyéb tekintetben egyformák, de az egyikben a felsőbbrendű emberek munkájuk teljes hozadékát megtarthatják a saját és utódaik hasznára, a másikban pedig a munkahozadék egy részét átengedik az

alsóbbrendűek és utódjaik számára. Nyilvánvaló, hogy a felsőbbrendű ember az elsőben jobban fog boldogulni és szaporodni, mint a másokban. A legjobb tulajdonságokkal bíró gyermekeknek nagyobb számát fogják felnevelni az elsőben és az végül túl fogja szárnyalni a másikat. Ebből nem következik, hogy megtagadjuk az alsóbbrendűtől a magán és önkéntes segítséget, csupán a nyilvános és kényszeren alapuló segítséget nem ismerjük el. A jobbaknak a gyengébbek iránt érzett rokonszenvét és az abból önként folyó cselekvéseket persze nem lehet megakasztani, és ezek egészben véve jótékonyan hatnak. Mert a jobbak az ilyen jótékonykodást nem fogják annyira vinni, hogy általa a saját szaporodásukat akadályozzák, de mégis eléggé messzire fognak menni és enyhíteni fognak a gyöngébbek balsorsán anélkül, hogy szaporodásukat elősegítsék.

568. §. Más oldalról nézve, ez a rendszer, melyben az egyes emberek erőfeszítései sem többet, sem kevesebbet nem hoznak, mint természetes hozadékukat: *a szerződés rendszere*. Láttuk, hogy a státus uralma minden tekintetben a katonai típus sajátja. Kísérő jelensége ez annak a fokkonkénti alárendelésnek, mely által a harcoló csoport kombinált cselekvése létre jő és melynek az egész harcoló társadalmat át kell hatnia, hogy testületi tevékenységét biztosíthassa. Ezen uralmi rendszer alatt a munka és termék közötti viszonyba beleszól a hatósági tekintély. Valamint a hadseregben az élelem, ruházat stb., melyet minden katona kap, nem valamely teljesített

munka közvetlen eredménye, hanem önkényesen osztják azt ki és a kötelességeket is önkényesen szabják meg; úgy a katonai társadalom többi részében is a felsőbbbrangú paranccsal intézi a munkát, s a hozadéknak csak akkora részét engedi át, amekkora neki tetszik. De amint a katonai uralom hanyatlásával és az industrializmus fejlődésével a tekintély hatalma és hatásköre csökken, az ellenőrzés nélküli cselekvés pedig teret nyer: a szerződéses viszony általánossá válik és a teljesen kifejlett iparos típusban egészen egyetemessé lesz.

Emez egyetemes szerződéses viszony alatt, ha azt pártatlanul alkalmazzák, létre jön a haszonnak az erőfeszítéshez való hozzáilleszkedése, és az iparos társadalom intézményeinek éppen ezt kell megvalósítaniuk. Ha minden egyes termelő, elosztó, intéző, tanácsadó, tanító, vagy másvalamilyen szolgálatot végző a társaitól annyi fizetést kap munkájáért, amennyi értékének, melyet a kereslet határoz meg, megfelel, akkor abból a jutalmazásnak az érdemhez való helyes arányítása következik, amely a nagyobb értékű ember boldogulását biztosítja.

569. §. Ismét változtatva a nézőpontot, azt látjuk, hogy míg a nyilvános ellenőrzés a katonai típusban úgy pozitíve szabályozó, mint negatíve szabályozó; az iparos társadalomban csupán negatív szabályozás van. A rabszolgának, a katonának, vagy egy háborúra szervezett közösség más tagjának az uralkodó felsőbbség azt mondja: „*Ezt fogod tenni, ezt nem fogod tenni.*” De az iparos közösség tagjának a felsőbbség e

parancsnak csupán egyik felét adja: „*Ezt nem fogod tenni.*”

Mert az emberek, akik magán tevékenységüket önkéntes együttműködés által végzik és ugyancsak önkéntesen működnek együtt egy kormányzó szerv alakítása és fenntartása céljából, e szervet természetesen csak arra jogosítják fel, hogy olyan korlátokat szabjon kölcsönös tevékenységükben, melyeknek fenntartása valamennyiüknek érdeke, olyan korlátokat, melyek az egyén elleni támadásokat megakadályozzák. Mellőzve a bűnösöket (akik számának a jelzett feltételek között igen csekélynek, majdnem elenyészőnek kell lennie), minden polgár azt fogja akarni, hogy az ő cselekvési körébe senki ne avatkozzon – maga sem érintve mások hatáskörét – és megtarthassa a hasznot, melyet azon belül elér. Ugyanaz az ok, mely valamennyiüket arra ösztönzi, hogy egyéniségeik közös védőjének támogatására egyesüljenek, arra is ösztönözni fogja őket, hogy egyéniségeik minden olyan korlátozását megakadályozzák, mely az említett célhoz szükséges mértéken túl menne.

Ebből következik, hogy míg a katonai típusban a hadseregben levő regimentálással együtt jár az egész társadalom központosított közigazgatása, addig az iparos típusban a közigazgatás decentralizált lesz és egyidejűleg terjedelemben is megszűkül. Csaknem az összes nyilvános szervezet, kivéve az igazságszolgáltatás szerveit, szükségképpen eltűnik; ezeknek

ugyanis közös tulajdonságuk, hogy támadólag lépnek fel a polgárral szemben, cselekvéseket parancsolva rá, vagy többet véve el birtokából, mint pusztá védelméhez szükséges, vagy mindkét módon járva el. Azok, akik kényszerítve vannak arra, hogy gyermekeiket ebbe vagy abba az iskolába küldjék, azok, akiknek közvetlenül vagy közvetve segíteniük kell az állami papság eltartásában, azok, akiktől adókat kérnek, hogy a községi hivatalnokok közjótékonytágot gyakorolhassanak, azok, akik fizetnek, hogy ingyen olvasmányt nyújtsanak olyan embereknek, akik könyvvásárlásra nem akarnak pénzt megtakarítani, azok, akik üzleteiket felügyelő ellenőrzése mellett folytatják, azok, akiknek az állami tudományos és művészeti oktatás, az állami kívándorlás költségeit kell fizetniük: azok egyéniségei mind korlátozva vannak, vagy azáltal, hogy olyasminnek megtevésére kényszerítik őket, amit önként nem tennének, vagy pedig azáltal, hogy olyan pénzt vesznek el tőlük, amit egyébként magáncéljaikra fordítottak volna. Efféle kényszer-berendezkedések, melyek a katonai típusal járnak, az ipari típusal nem férnek össze.

570. §. A nyilvános szervezetek viszonylag szűk körével az iparos típusban a magánszervezetek viszonylag széles köre jár. Az egyik részéről szabadon hagyott területet a másik tölti be. E tény létrehozásához különböző hatások járulnak hozzá. Azok az indítékok, melyek a háborútól megkövetelt alárendeltség hiányában rábírnak a polgárokat arra, hogy

egyénségeiknek, melyek csupán kölcsönös korlátozásoknak vannak alávetve, védelmére egyesüljenek, egyúttal ellenállásra is ösztönzik őket minden olyan beavatkozással szemben, mely szabadságokat, hogy nem támadó célú magán egyesüléseket alakítsanak, korlátozni akarná. Sőt az önkéntes együttműködés elvét, melyet kezdetben egyének közötti megegyezés alapján a javaknak és szolgáltatásoknak kicserélésével gyakoroltak, egyszerűen nagyobb mértékben valósítják meg azok, akik testületbe állva szerződnek egymással ilyen vagy olyan üzlet vagy feladat közös végrehajtására. és teljes párhuzamot találunk az ilyen magán egyesülések képviselői alkotmánya és az egész társadalmi kombináció képviselői alkotmánya között, mely, mint láttuk, az ipari típus jellemző sajátja. Az organizáció ugyanazon törvénye hatja át a társadalmat az egészben és a részekben. Úgyhogy az ipari típus elkerülhetetlen jellemvonása a politikai, vallásos, kereskedelmi, professzionális, emberbaráti és társadalmi, minden nagyságú egyesülések sokasága és különbözősége.

571. §. Az iparos típusnak két más, közvetve létrejövő sajátosságát kell még felsorolnunk. Az első: viszonylagos plaszticitása, formálhatósága.

Addig, amíg a nemzet önfenntartására testületi cselekvés szükséges, amíg a kombinált védelem és támadás végrehajtására fenntartják azt a fokozatos alárendeltségi viszonyt, mely az összes alsóbb rangúakat a felsőbb rangúakhoz köti, mint ahogy a katonai tisztjéhez van kötve, amíg a státus állapota áll

fenn, mely az embereket azokban a rendekben igyekszik megtartani, amelyekben születtek: addig a társadalmi szervezetnek bizonyos viszonylagos me-revsége is biztosítva van.

De ha egyszer a katonai típusú szerkezetet létrehozó és fenntartó szükségletek megszűnnek, és ha a szerződés fejlődik ki az egyének közötti általános viszonyra, mely erőfeszítéseiket kölcsönös hasznukra egyesíti, akkor a társadalmi szervezet elveszti me-revségét. Az emberek helyét és foglalkozását többé nem az öröklés elve, hanem a képességé határozza meg; és a szervezetben sokféle változás történik, ha az emberek, nem kötve előírt hatáskörhöz, azokat a feladatokat veszik át, amelyek számára a legalkalmasabbnak bizonyulnak. Az iparos társadalmi típus berendezéseiben könnyen módosul és új követelményekhez könnyen alkalmazkodik.

572. §. A másik járulékos következmény, melyről meg kell emlékeznünk, a gazdasági önállóság elvesztésére való hajlandóság.

Míg a szomszédos társadalmak egymással ellenséges viszonyban állnak, a termelés terén minden társadalomnak be kell érnie önmagával; de békés viszonyok létrejöttével a magára utaltságnak ez a szükségképpen állapota megszűnik. Ahogy a tartományok, melyek ma nagy nemzeteinket alkotják, addig, amíg egymással hadban állottak, kénytelenek voltak csaknem mindent, amire szükségük volt, a maguk számára külön termelni, most pedig, tartós békében élve, kölcsönösen függnék egymástól és

szükségeit a többi segítsége nélkül egyik sem elé-
gítheti ki, úgy maguk a nagy nemzetek is, melyek je-
lenleg még nagy mértékben kénytelenek gazdasági
önállóságukat megőrizni, erre kevésbé lesznek rá-
utalva, ha a háború megszűnik, s egyiknek a másikra
lassanként mindinkább szüksége lesz. Míg egyfelől
az előnyök folytán, melyekkel mindegyik bizonyos
termelési ágban bír, a csere kölcsönös haszonnal fog
járni, másfelől az egyes nemzetek polgárai az iparos
rendszer uralma alatt nem fogják túrni egyénisége-
iknek olyan korlátozásait, amilyeneket a csere ti-
lalma vagy a csere akadályai jelentenek.

Ennélfogva az iparos típus erősödésével együtt
jár a törekvés, hogy a nemzetek közötti korlátokat
lebontsák és valamennyit közös szervezetbe foglal-
ják, ha nem is egy kormány, de a kormányok szövete-
sége alá.

573. §. Miután így megismertük, követelményei-
ből levezetve, az iparos társadalom alkotmányát,
most azt kell kutatnunk, miféle bizonyítékot szol-
gáltatnak a valóságos társadalmak arra nézve, hogy
az iparosság haladásával tényleg az ilyen alkotmány
felé való közeledés jár.

Minthogy a föld benépesítése alatt a létért való
küzdelem a társadalmak között kis hordáktól nagy
nemzetekig egyaránt csaknem mindenütt folyt,
azért, mint az imént mondtuk, nem várhatjuk, hogy
könnyen találhatunk példákat arra a társadalmi tí-
pusra, mely kizárólag iparos életre van berendezve.
Régi feljegyzések és a mi újságjaink egyformán azt

mutatják, hogy eddig egy művelt, vagy félig művelt nemzet sem került olyan körülmények közé, melyek feleslegessé tették volna minden, támadások kivédésére szolgáló társadalmi szervezetet; és az utazók feljegyzései a világ minden részéből bizonyítják, hogy a műveletlen népeknél a törzsek közötti ellenségeskedés szinte egyetemesen megtalálható, krónikus állapot. Mindamellett van néhány példa, melyek eléggé világosan feltüntetik az iparos típus vázlatát kezdetleges formájában, melyet ott vesz fel, ahol a civilizáció még csak csekély haladást tett. Először ezeket fogjuk szemügyre venni és aztán hozzá fogunk az iparos típus ama jellemvonásainak kifejtéséhez, melyeket tevékenységükben túlnyomóan iparosokká vált nagy nemzetek mutatnak.

India hegyei között több törzs él, melyek különböző fajokhoz tartoznak, de egymáshoz félig nomád szokásaikban hasonlóak. Nagyobbrészt földművelést űznek, közös módszerük, hogy egy darab földet addig művelnek, míg átlagos termést ad, s ha kimerült, máshova mennek és ott újrakezdi e műveletet. E törzsek más, rájuk törő népek elől menekültek el, s itt-ott vidékeket találtak, ahol békés foglalkozásaikat zavartalanul folytathatták: a háborgatástól való mentesség némely esetben ama képességüknek köszönhető, hogy maláriás levegőben is tudnak élni, mely végzetes az árja fajokra. Más fejezetekben már szóltam a bodokról és dhimalokról, hogy teljesen harciatlan népek, nincs politikai szervezetük, nincsenek rabszolgáik vagy társadalmi rangjaik,

hogy egymást nehezebb vállalkozásaikban kölcsönösen segítik; szóltam a todákról, akik nyugalmas életet élnek és „híján vannak minden olyan egyesülésnek, melyek alapítására az embert általában a veszély érzete bírja,” s akik vitájukat döntőbíróság vagy ötagú tanács által intézik el; megemlékeztem a mismikről is, hogy nem hadviselő nép, hogy csupán névleges főnökei vannak, s hogy gyűlésben szolgáltatnak igazságot; s mindezekhez hozzátettem még egy tőlük lakóhelyre és fajra nézve messze álló nép példáját – a régi észak-amerikai pueblokét – akik falal körülvevett falvakban tanyáztak, csak akkor harcoltak, ha megtámadták őket, és akik megszokott iparos életükkel szabad kormányformát egyesítettek: „A kormányzót és tanácsát évente a nép választotta.”

Itt néhány hasonló példát akarok még felsorolni. Mint az indiai kormány 1869-70. évről szóló jelentése leírja, a „fehér karénok szelíd és békés természetűek ... főnökeiket patriarkák gyanánt tisztelik és ezeknek alig van több, mint névleges hatalmuk”; vagy, mint O’Riley mondja róluk, „sem törvényt, sem uralkodó tekintélyt nem ismernek”. Aztán példát szolgáltatnak az „elragadó” lepchák; nem dolgos nép, de iparos abban az értelemben, hogy társadalmi viszonyaik a nem katonai típushoz tartoznak. Rendszerükre nézve, melyben időleges falvaikban élnek, nem találok ugyan semmi részletesebb adatot, de a tények, melyeket róluk mondanak, kellőleg

feltűntetik e rendszer kényszernélküli jellegét. Nincsenek kasztjaik; „családi és politikai viszályok egyaránt ismeretlenek közöttük”; „a katonáskodástól idegenkednek”; inkább elmenekülnek az erdőbe és a vadon táplálékaiból élnek, minthogy „igazságtalanságot vagy durva bánásmódot szenvedjenek el”; mind e vonások a közönséges politikai kényszerrel ellentétben állnak. Vegyük aztán a „nyugodt, békés” santalokat, akik, ha szükséges, vakmerő vitézséggel küzdenek ugyan, hogy az ellenük támadókat visszaverjék, de különben egész mivoltukban nem támadó hajlamúak. Ezek az emberek „szorgalmas földművelők, örülnek a létnek, nem lévén kasztokba szorítva”. Mióta adót fizetne, rendszerint minden faluban van egy főnök, akit az indiai kormány jelöl ki, s aki az adóért stb. felelős, de emellett hagyományos kormányuk természetete is világosan előtűnik. Van egy patriárkájuk, akit tiszteletben tartanak, de aki ritkán lép közbe, s emellett „minden falumnak megvan a tanácskozó tere, ahol a bizottság összegyűl és megtárgyalja a falu és lakói ügyeit. Itt intézik el az összes kisebb vitákat, úgy a polgári, mint a büntető természetűeket.” A Shervaroy hegyeken élő törzsekről csak keveset hallunk, de az adatok ugyanazt a képet mutatják. Általánosságban beszélve a Shortt azt írja róluk, hogy „alapjában félnék és békés emberek, akik főleg pásztori és földművelő foglalkozást űznek.” És részletesebben szólva egy csoportjukról, azt mondja, hogy „egymás közt békés életet folytatnak, és ami vita felmerül, azt

rendszerint döntőbírótság útján intézik el.” Hogy pedig mindezek a társadalmi sajátságok nem egy bizonyos emberfajtának tulajdonságai, hanem az életfeltételektől függnnek, annak bizonyítására idézem a már említett pápua arafurák példáját, akik minden rangkülönbség és öröklődő főnökség nélkül harmonikus életet élnek és csupán az öregek gyűlésének határozatai kormányozzák őket. Mindezekben az esetekben felismerhetjük azokat a jellemvonásokat, melyekről föntebb mondtuk, hogy olyan társadalmak sajátságai, melyeket nem kényszerít a háború testületi tevékenységre. Minthogy erős központosított ellenőrzésre nincs szükség, a kormányzás megmaradt feladatait egy tanács, melyet minden forma nélkül választanak, egy kezdetleges képvisleti kormány végzi; rangmegkülönböztetések nincsenek, vagy csupán halványan vannak megjelölve –a „státus”-viszony nincs meg; az egyének közötti üzleti ügyek megegyezés alapján intéződnek el; s az a feladat, melyet a kormányzó testületnek teljesítenie kell, lényegileg a magánélet védelmére korlátozódik, elsímítva a keletkező vitákat és csekély büntetéseket szabva az előforduló kis vétkekre.

Nehézségekkel találkozunk, ha a civilizált társadalmak felé fordulva, bennük az iparos típus sajátos vonásait keressük. Minthogy ezek mind háborúk által alakultak ki és szerveződtek meg, melyeket létezésük korábbi korszakai alatt folytattak s melyek legnagyobbbrészt egészen a legújabb időkig folytatódtak, s minthogy másfelől ugyanakkor a cikkek

termelésére és elosztására szervezeteket fejlesztettek ki, melyek lassanként ellentétbe kerültek a katonai tevékenységnek megfelelő szervezetekkel: a két forma mindenütt annyira összevegyülve mutatkozik, hogy az elsőnek a másodiktól való elválasztása, mint az elején említettük, alig lehetséges. De bármily gyökeres ellentétben áll is a kényszer-együtműködés, a katonai típus szervezeti elve, az önkéntes együtműködéssel, az ipari típus szervezeti elvével: megfigyelve az elsőhöz tartozó intézmények hanyatlását, általa nyilván képesek vagyunk felismerni a másodiknak megfelelő intézmények kifejlődését. Ha tehát a művelt nemzetek legkorábbi állapotairól, mikor is a háború az élet főfoglalkozása volt, átmegyünk azon állapotokra, mikor ellenségeskedések csak alkalmilag fordulnak elő, akkor egyidejűleg olyan állapotokra térünk át, melyeknél az egyének a társadalom részéről való birtoklása nem olyan tartós és szigorú kényszer eredménye, a rangok szerint való alárendeltség csökken, a politikai uralom többé nem autokratikus, a polgárok életének szabályozása terjedelemben és szigorúságban kisebbedik, míg védelmük gyarapodik: mindebben nyilván felismerhetjük a fejlődő iparos típus jellemvonásait. Különböző összehasonlítások is olyan eredményekre vezetnek, melyek e tétel bizonyítására szolgálnak.

Nézzük először is azt a nagy ellentétet, melyet a műveltebb európai nemzetek régi állapotai és ké-

sőbbi körülményei között találunk. Kiindulva a római birodalom felbomlásából, azt látjuk, hogy századokon át, míg háborúk által végtelen változatban társadalmak jönnek létre, esnek szét és újra megalakulnak, azok az erők, melyeket nem használnak közvetlenül a háborúra, alig szolgálnak más célra, mint a hadviselő szervezetek fenntartására: az egyes társadalmak munkás része nem saját magáért, hanem a harcoló részért él. Míg ilyen módon a militarizmus virágzott, az industrializmus pedig fejletlen volt, a nagyobb erő uralma, mely által egyik társadalom a másikat leigázta, a társadalmakon belül szintén érvényesült. Rabszolgáktól és jobbágyoktól kezdve, különböző rangú hűbéreseken át a hercegekig és királyokig mindenki kényszeren alapuló alárendeltségi viszonyban állt, mely az egyéniséget erősen korlátozta. És míg a csoportot kormányzó hatalom, a célból, hogy kifelé támadást vagy ellenállást folytathasson, feláldozta az egyének személyes céljait, viszont azt a feladatot, hogy tagjait egymással szemben megvédelmezze, csak csekély mértékben teljesítette: maguknak kellett önmagukat megvédelmeznük.

Ha az európai társadalmak eme középkori tulajdonságait összehasonlítjuk a modern időkkel, az alábbi lényeges különbséget látjuk. Először is a nagy területekre kiterjedő nemzetek kialakulásával az ilyen egyes területeken belül a folytonos háborúskodás megszűnt; és ha a nemzetek között időről-időre kitörő háborúk nagyobb arányokat öltenek is,

viszont kevésbé gyakoriak és a hadviselés többé nem az összes szabad ember dolga. Másodszor, minden országban viszonylag nagy népesség állt elő, mely a termelést és elosztást a saját fenntartásáért folytatja; úgyhogy míg régen a munkás része a harcos rész kedvéért létezett, ma a harcos rész főképpen a munkás rész érdekében létezik – nyilván azért, hogy védelmezze amazt céljainak nyugodt követésében. Harmadszor, a státus rendszere némely formában eltűnt, más formáiban nagyon megenyhült, és csaknem mindenütt a szerződés rendszerének adott helyet. Csupán azoknál, akik szabad választás vagy besorozás révén a katonai szervezetbe kebeleztetnek, áll még fenn a státus rendszere primitív szigorúságában addig, ameddig e szervezetben maradnak. Negyedszer, a kényszer-együtműködés csökkenésével és az önkéntes együtműködés növekedésével az egyéni tevékenységek sok kisebb korlátja is enyhült és megszűnt. Az emberek kevésbé vannak lakhelyükhöz kötve, mint voltak, nem kötelesek többé bizonyos vallásos meggyőződéseket vallani; kevésbé van nekik megtiltva politikai nézeteik kinyilvánítása; ruházatuk és életmódjuk többé nincs előírva; aránylag csekély mértékben vannak korlátozva abban, hogy magánegyesületeket alakítsanak és ilyen vagy olyan, politikai, vallásos, társadalmi célból gyűléseket tartsanak. Ötödször, a polgárok egyéniségéhez a közhatóság kevésbé nyúl hozzá, míg másrészt jobban védi azt támadásokkal szemben. A rendszer helyébe, mely alatt az egyének

magánsérelemeiket vagy maguk torolták meg erőszakkal, úgy, ahogy tudták, vagy pedig megvásárolták az uralkodót vagy fejedelmet, hogy hatalmát érdekében használja, olyan uralom lépett, amely alatt egyrészt kevesebb önvédelemre van szükség, másrészt a kormányzó hatalom és szerveinek fő feladata éppen az, hogy igazságot szolgáltatassanak. Tehát minden téren azt látjuk, hogy a militarizmus viszonylagos csökkenésével és az industrializmus viszonylagos növekedésével a társadalmi rendből, melyben az egyének az államért vannak, olyanra térünk át, melyben az állam az egyénekért létezik.

Ha most, ahelyett, hogy a régi európai társadalmakat a mostaniakkal általánosságban összehasonlítanánk, szembeállítunk egy olyan társadalmat, melyben az iparos fejlődést a militarizmus kevésbé akadályozta, olyanokkal, melyekben a katonai uralom annak erősebben útjában állott, hasonló eredményre jutunk. Példaként idézhetjük a különbségeket, melyek az angol és kontinentális társadalmak, pl. Franciaország között lassanként kifejlődtek. Miután a hódító normannok uralmukat Angliában kiterjesztették, itt a kisebb fejedelmek sokkal nagyobb mértékben a központi uralkodó alá kerültek, mint az Franciaországban történt: és ennek következtében távolról sem volt annyi belső harc. Hallam e korszakról azt mondja:

Ha időről-időre, mint például István alatt, törték is ki lázadások és alkalmilag folytak is harcok, a nemesek között, mégis mintegy százötven

esztendeig, János király koráig a nemeseknek ez az alárendeltsége viszonylagos rendet biztosított. Megjegyzendő továbbá, hogy az országos háborúkat, melyek előfordultak, többnyire külföldön vívták. Angol földön csak kevés és jelentéktelen partraszállás történt, s a Walesszel, Skóciával és Írországgal folytatott háborúk Anglia területére csupán néhány betörést eredményeztek. Ennélfogva az iparos életnek és a megfelelő társadalmi formák kialakulásának aránylag kevés akadályja volt. Franciaország helyzete egészen más. E korszakban s még később is sokáig az Angliával vívott háborúkon (melyek legnagyobb részét francia földön folytak) és más országok ellen viselt hadjáratokon kívül, mindenütt helyi háborúk is folytak. A X. századól a XIV.-ig az urak hűbéreseikkel és a hűbéreseik egymással örökös harcokban álltak. A király csupán a XIV. század közepe felé kezdett nagyobb mértékben a nemesek fölé kerekedni; s csupán a XV. században erősödött meg a legfőbb fejedelem eléggé ahhoz, hogy a helyi urak viszályait megakadályozhassa. Hogy az iparos fejlődést a belső harcok mennyire elnyomták, azt egy régi író túlzó mondása mutatja, aki e korszakról, melyben a monarchiának a feudalizmussal való végső küzdelme folyt le, azt mondja, hogy 'a földművelés, a kereskedelem és az összes iparos mesterségek megszűntek.'

Minthogy tehát a háború az iparos életet Angliában csak kevésbé, Franciaországban pedig nagy

mértékben akadályozta, kérdezzük most, hogy e különbségből milyen politikai különbségek származtak. Az első felemlítendő tény, hogy a XIII. század közepén Angliában a jobbágyság a robot korlátozása és pénzben való megváltása által enyhülni kezdett és hogy a XIV. század folyamán a jobbágyok nagy mértékben szabad lakossággá alakultak át; ellenben Franciaországban és más kontinentális országokban a régi állapot megmaradt, sőt rosszabbá lett. Mint Freeman e korszakról mondja:

Angliában a jobbágyság egészében véve kihalóban volt, míg sok más országban egyre keményebbé vált.

Azonfelül, hogy a szerződés mindinkább kiszorította a státus rendszerét, előbb az ipari központokban, városokban, aztán a vidéki kerületekben is teret hódítva, a nemesi osztály hasonló felszabadítása is megtörtént. A hűbéresek kötelező katonai szolgálatát mindinkább pénzben való fizetések és hadi adók által pótolták, és János király korában a felsőbb osztály hadi szolgálatai nagyrészt épp úgy meg voltak váltva, mint az alsóbb osztály robot-szolgálatai. A személyeket korlátozó intézmények enyhülésével a tulajdon korlátozásai is csökkentek. A Magna Charta véget vetett a városokra s a király nem katonai hűbéreseire vetett önkényes adóztatásoknak. S míg ily módon az állam agresszív tevékenysége csökkent, védő tevékenysége nagyobb terjedelmet öltött: gondoskodás történt arról, hogy

az igazságot ne mérhessék pénzért, ne halasztgathassák, le ne tagadhassák. Mindezek a változások ama társadalmi intézmények felé való haladásra vallanak, melyek, mint láttuk, az iparos típust jellemzik. Azután azt látjuk, hogy nemsokára megszületik a képviselői kormány, mely, mint az előző fejezetben másféle összefüggésben kimutattuk, az ipari fejlődés terméke, az iparos típusnak megfelelő kormányforma. Franciaországban azonban eme változások egyike sem állott be. A jobbágyság aránylag hosszú ideig változatlan szigorúsággal tovább fennmaradt; a hűbéresek katonai kötelezettségüket a fejedelemmel szemben kevésbé váltották meg; és ha keletkeztek is törekvések, melyek a népakaratot kifejező országgyűlést követelték, eredményre nem vezettek. Későbbi korszakok és változásaik részletes összehasonlításai nagyon sokáig feltartóztathatnak bennünket: be kell érnünk azzal, hogy a legfőbb eseményeket megmondjuk. Attól az időponttól kezdve, amikor az előbb jelzett befolyások alatt a parlamenti kormányforma Angliában végleg kialakult, másfél századon át egészen a két Rózsa háborúig azt látjuk, hogy a belső zavarok, összehasonlítva azokkal, melyek Franciaországban törtek ki, ugyanakkor (szem előtt tartva, hogy az Anglia és Franciaország közötti háborúk, melyek rendszerint francia földön folytak, Franciaország állapotát inkább befolyásolták, mint Angliáét) azt is látjuk, hogy Franciaország a Burgundiával vívott küzdelmén kívül Flandriával,

Castiliával és Navarrával is komoly háborúkat vívott; ennek eredménye volt, hogy míg Angliában a néphatalom az alsóház által kifejezésre jutott és megerősödött, viszont az a hatalom, melyre Franciaországban a rendek tettek szert, eltűnt. Nem feledve, hogy a két Rózsa háborúi, melyek több mint harminc éven át tartottak, reakciót indítottak meg az abszolutizmus felé, nézzük most azokat a különbségeket, melyek később keletkeztek. E polgárháborúk befejezte után másfél századon át a belső békében csak kevés és jelentéktelen megszakadást találunk, míg a külső hatalmak ellen vívott, nem nagy számú háborúk rendszerint Anglián kívül folytak le. Eme korszak alatt az a reakciós irányzat, melyet a két Rózsa háborúi indítottak meg, ismét megfordult és a néphatalom erősen megnövekedett, úgy, hogy Bagehott szavaival élve

VIII. Henrik szolgai parlamentje Erzsébet királyné morajló parlamentjévé, I. Jakab ellenszeggülő parlamentjévé és I. Károly fellázadó parlamentjévé lett.

Ellenben Franciaország e korszak első harmadában csaknem folytonos külső háborúba volt bonyolódva Olaszország, Spanyolország és Ausztria ellen, míg a másik kétharmad alatt csaknem szakadatlan vallásos és politikai belháborúktól szenvedett; ennek következménye az volt, hogy az időrőlidőre keletkező ellenállások dacára a monarchia egyre inkább despotikussá vált.

Hogy teljesen világossá tegyük a különböző társadalmi típusokat, melyek a különböző feltételek között kifejlődtek, nem csupán az államok alkotmányait, hanem a társadalmi igazgatás rendszereit is kölcsönösen össze kell hasonlítanunk. Lássuk, miként álltak ezek abban az időben, amikor az a reakció kezdődött, melynek aztán a francia forradalom vetett véget. Megegyezőleg a katonai típusról adott elméletünkkel, mely szerint az egyén élete, szabadsága és javai az állam tulajdona voltak, akik az egyeduralkodót az egész ország tulajdonosának tekintették. A terhek, melyeket a földbirtokosra kivetett, olyan súlyosak voltak, hogy egy részük fizetés helyett inkább otthagya birtokát. Aztán az állam a tulajdon mellett igénybe vette a munkát is. A munkanapoknak negyedrésze évenként az úgynevezett *corvée*-kra fordított, melyeket majd a királynak, majd a földesúrnak szolgáltattak. Minden engedélyezett szabadságért fizetni és újra fizetni kellett; a városok municipális előjogait huszonnyolc év alatt hétszer visszavonták és újra eladták nekik. A nemesek és a nép katonai szolgálatra olyan mértékben voltak kötelezve, amint azt a király kívánta; és az újoncokat korbáccsal képezték ki. És ugyanakkor, mikor az egyénnek az állam alá való rendelése pénz és szolgálatok kicsikarása által annyira a végletekbe ment, hogy az elnyomorított nép még zölden vágta le a vetést, füvet evett és tömegesen pusztult el éhhalállal, az állam alig tett valamit a személy és otthon

védelmére. Egykorú írók sokat beszélnek az útonál-
lásokról, rablásokról, gyilkosságokról, emberek
megkínzásáról, hogy kincseiket kiadják. Csavargók
seregestül kóboroltak, zsarolva a népet, és ha a baj
orvoslásául büntetéseket szabtak ki, akkor ártatlan
embereket, akiket csavargókként feljelentettek,
minden bizonyíték nélkül fogságba vetettek. Sem-
miféle személyi biztonság nem létezett, sem az ural-
kodóval, sem hatalmas ellenségekkel szemben. Pá-
rizsban mintegy harminc börtön volt, melyekbe az
embereket vizsgálat és ítélet nélkül be lehetett zárni;
és az „igazság rablása” a panasztevőktől évente 40-
60 millió frankot ragadott el. Míg az állam így a vég-
letekig agresszív volt a polgárokkal szemben, s eny-
nyire mellőzte védelmüket egymással szemben, na-
gyon buzgó volt magánéletük és munkáik szabályo-
zásában. A vallást az állam annyira rájuk erősza-
kolta, hogy a protestánsokat börtönbe vetették, gá-
lyákra küldték vagy megkorbácsolták és lelkészei-
ket felakasztották. A só mennyiségét, melyre súlyos
adó volt kivetve és amelyet minden egyes személy-
nek el kellett fogyasztania, előírták; épp így haszná-
latának módjait is. Mindenfajta ipar felügyelet alatt
állott. Bizonyos növények vetését eltiltották, és a
szőlőket, melyek szőlőtermelésre alkalmatlannak
tartott talajon voltak, elpusztították. A búza meny-
nyisége, melyet a piacon venni lehetett, két vékára
volt korlátozva és az eladás dragonyosok jelenlété-
ben történt. A gyárosokat módszereik és termékeit
tekintetében annyira megrendszabályozták, hogy

minden tökéletesített berendezésüket, valamint a törvénynek nem megfelelően készített áruikat elpusztították és a feltalálókra büntetést szabtak. A szabályrendeletek olyan gyorsan követték egymást, hogy nagy sokaságuk közepette a kormány hivatalnokai alig tudták végrehajtani azokat; és a hivatalos rendeletek szaporodásával a közhivatalnokok rajai is megsokasodtak. Ha már most ugyanezen korszak alatt Anglia felé fordítjuk szemünket, akkor azt látjuk, hogy párhuzamosan a politikai szervezetnek az iparos típus felé terjedésével, mely annyira előrehaladt, hogy a főhatalom az alsóház lett, az annak megfelelő társadalmi igazgatás rendszere felé is haladás történt. Ha az egyén sokkal inkább alá is volt vetve az államnak, mint ma, mégis sokkal kevésbé, mint Franciaországban. Magánjogai nem voltak olyan kíméletlen módon feláldozva és nem fenyegette őt a *lettre de cachet* veszedelme. Ha az igazságszolgáltatás nagyon tökéletlen volt is, mégsem volt annyira romlott; a személyes biztonság elég nagy mértékben megvolt, és a tulajdon elleni támadásokat korlátok között tartották. A protestáns disszidensek politikai jogfosztottságát már a század elején mérsékelték, később a katolikusokét is. A sajtó jelentős szabadságra tett szert, mely úgy a politikai kérdések megtárgyalásában, mint a parlamenti viták közlésében megnyilvánult; és körülbelül ugyanebben az időben kezdődött a népgyűléseken a szólásszabadság. Míg ily módon az állam kevésbé támadt rá az egyénre és jobban védte őt, mindennapi ügyeibe is kevésbé

szólt bele. A kereskedelem és ipar terén sok volt ugyan a szabályozás, de nem ment olyan végletekbe, mint Franciaországban, ahol földművelők, gyárosok és kereskedők egy hivatalnokseregnek voltak alávetve, mely tetteiket minden lépénél irányította. Egyszóval, az angol és francia állapotok között olyan nagy az ellentét, hogy a kor számos francia írójának meglepetését és csodálkozását keltette fel. Buckle erre nézve számos idézetet közöl.

Azonban mindennél jelentősebbek a változások magában Angliában, melyek előbb reakciós, aztán progresszív irányban a háborús korszak alatt, 1775-től 1815-ig s az azt követő békés korszak alatt állottak be. A múlt század végén és a mostani kezdetén visszafejlődést látunk: a társadalom az egyént egyre erősebben birtokába veszi.

Az államférfiak előtt mindenütt csak az állam mint egység volt minden, és valóban nehéz valami bizonyítékot találni arra nézve, hogy a népre egyáltalán gondoltak volna, kivéve, hogy engedelmességet kívántak tőle.

A kormány alig látott mást a népben, mint adófizető és katonákat szállító tömeget.

Míg a társadalom katonai része nagyon megerősödött, az iparos rész ismét az állandó hadszállító szerepe felé közeledett. Sorozás és toborzások által a polgár életének és szabadságának feláldozása, mely a háborúval jár, aránylag nagy mértékig kifejlődött;

és a tulajdonjogokat a könyörtelen adórendszer nyirbálta meg, mely a középosztályra akkora súllyal nehezedett, hogy életmódját nagyon le kellett szálítania, míg a nép nagy tömege olyan nyomorba süllyedt (részben kétségkívül a rossz termékek miatt is), „hogya százak és százak ettek csalánt és más vadon termő füveket.” De az állam az egyén ellen nem csak ilyen nagyobb támadó beavatkozásokkal lépett fel, hanem ezekkel számos kisebb támadás is járt. A végrehajtó hatalom felelőtlen közegei fel voltak hatalmazva arra, hogy nyilvános gyűléseket elnyomjanak és vezetőiket elfogják; azoknak, akik a feloszlatási parancsnak nem engedelmeskedtek, halál volt a büntetésük. Könyvtárakat és olvasótermeket nem lehetett megnyitni engedély nélkül és büntetendő cselekmény volt könyveket kölcsön adni a hatóság beleegyezése nélkül. „Erőtelmes kísérletet tettek a sajtó elhalgattatására,” és a könyvkereskedők nem merték kiadni rossz szemmel nézett szerzők munkáit. „Kémeket béreltek fel, tanukat vesztegettek meg, lefizetett emberekből állítottak össze esküdt-székeket, és mivel a Habeas Corpus acta állandóan fel volt függesztve, a koronának hatalmában állott vizsgálat és határidő nélkül bárkit börtönbe vetni.” Míg a kormány a polgárt ilyen mértékben megadóztatta, kényszerítette és korlátozta, kellő védelmet nem nyújtott neki. Igaz, hogy a büntető törvénykönyvet kibővítették és megszigorították. A hazaárulás meghatározását kiterjesztették és sok vétket főbenjárónak nyilvánítottak, melyek azelőtt nem

voltak ilyenek; úgyhogy „óriási száma és hallatlan sokfélesége volt a bűnöknek, melyekért férfiakat és nőket tucatszámra ítélték halálra.” „Ördögi könynyelműséggel bántak az emberi étellel.” De ugyanekkor a közbiztonság terén nem javulás, hanem inkább rosszabbodás mutatkozott. Mint Pike mondja *A bűn története Angliában* című könyvében:

Kitűnt, hogy minél inkább erőlködni kell az embernek, hogy kikerülhesse a törvénnyel való összeütközést, annál nagyobb a reakció veszedelme, mely őt erőszakra és törvénytelen ségre ragadja.

Forduljunk már most a másik képhez. Miután az ország magához tért a hosszú háború okozta kimerültségből és eltűntek az elszegényedésből eredő társadalmi zavargások, az iparos típusnak megfelelő jellemvonások újra erőhoz kezdenek jutni. A polgárnak az állam részéről való kényszerítése különböző tekintetben csökkent. Önkéntes belépés lépett a kötelező katonai szolgálat helyébe; és a személyes szabadságnak több kisebb korlátja is eltűnt; bizonyítja ezt a törvények visszavonása, melyek megtiltották a mesterembereknek a tetszésük szerint való utaztatást és eltiltották a munkás szervezeteket. Az egyéni szabadság nagyobb tiszteletének eme megnyilvánulásaihoz hozzáfűzhetjük azokat, melyek a büntető törvénykönyv javulásában mutatkoznak: először a nők nyilvános megkorbácsolását törölték el; aztán a főbenjáró bűnök hosszú listáját

szorították meg, míg végül csak egy maradt. Végül eltörölték a pellengért és az adósok börtönét. A valási függetlenségre még fennálló büntetések megszűntek. Először a protestáns disszidensek ellen irányulók kerültek eltörlésre, aztán a katolikusokat érintők is, végül pedig azok is, melyek különösen a kvékereket és a zsidókat sújtották. A parlamenti és községi reform által nagy számú polgár az alsóbb osztályokból az uralkodó osztályokba került. A polgárok üzleti ügyeibe való beavatkozások csökkentek, amennyiben megengedték a nemesércekkel való szabad kereskedést, engedélyeztek részvénytársasági bankokat, eltörölték az áruk bevitelének korlátozását – végül már csak néhány cikk esett vám alá. Mi több, míg egyfelől ilyen és hasonló változások, így a sajtóra nehezedő rendszabályok eltörlése is, csökkentették a polgárok szabad cselekvésének korlátait, másfelől az állam védő tevékenysége megnagyobbodott. Tökéletesített rendőrség, törvényszékek stb. jobban gondoskodtak a személyes biztonságról és a tulajdon védelméről.

Nem akarunk további bizonyítékot adni az Egyesült Államok állapotainak elemzésével, amelyek csekély különbségekkel a jelenségek ugyanezen összefüggéseit mutatják; az eddig nyújtott példák eléggé támogatják tételünket. A tények minden szövevényessége és különbségei közepette az összehasonlítások kellő világossággal mutatják, hogy a jelenleg létező társadalmakban az iparos típusról megállapított sajátságok annál határozottabban

tűnnek elő, minél inkább a szolgálatoknak meg-
egyezés alapján történő cseréje jellemzi a társadalmi
tevékenységeket.

574. §. Ahogyan az előző fejezetben kifejtettük a
jellembeli sajátságokat, melyekkel egy sokat hábo-
rúskodó társadalom tagjai bírnak, úgy itt is fel kell
sorolnunk azokat a jellemvonásokat, melyek egy ki-
zárólag békés célokat követő társadalom tagjainál
találhatók. Már föntebb, amikor a társadalmi szer-
vezet ipari típusának kezdeteit vázoltuk, amint azok
bizonyos békés népek kicsiny csoportjaiban mutat-
koznak, némi célzásokat tettünk az ezzel járó szemé-
lyes tulajdonságokra is. De jó lesz most ezeket külön
is hangsúlyoznunk és másokat is hozzájuk tennünk,
mielőtt a hasonló személyes tulajdonságokat hala-
dottabb iparos társadalmakban megfigyelnénk.

A központosított kényszeruralom hiányát, mely-
nek következménye, hogy a társadalom tagjaira csu-
pán gyenge politikai korlátokat szab, az egyéni sza-
badság erős érzéke s megtartásának szilárd akarata
kíséri. A szeretetreméltó bodók és dhimálok, mint
láttuk, „szívós makacssággal állnak ellen minden
jogtalanul rájuk erőszakolt rendeletnek.” A békés
lepchák „inkább nagy nélkülözést szenvednek,
minthogy elnyomást és igazságtalanságot kelljen el-
tűrniük.” „Az egyszerű lelkületű santalnak erős,
természetes igazságérzete van” és „ha kényszert pró-
bálnak ellene alkalmazni, elmenekül az országból.”
Épp így áll a dolog egy eddig még nem említett törzs-
szel, a Maláji félsziget déli részén lakó jakunokkal:

„egyáltalán nem támadó hajlamú”, egyénileg vitéz, de békés népként jellemzik őket; csupán választott főnökeik tekintélyét ismerik el, akik viszályaikat elintézik. De egyúttal „rendkívül büszkének” is mondják őket; ezt az úgynevezett büszkeségüket pedig úgy állapították meg, hogy feltűnő jó tulajdonságaik „több embert arra bírtak, hogy megpróbálják őket megszelídíteni, de az ilyen próbálkozások rendszerint azzal végződtek, hogy a jakunok a legcsekélyebb kényszerítésnél eltűntek.”

Erős érzéssel bírva saját jogaik iránt, e békés emberek mások jogai iránt is szokatlan tiszteletet tanúsítanak. Ezt első sorban a személyes összeütközések ritkasága mutatja. Hodgson mondja, hogy a bodók és dhimálok „tartózkodnak minden erőszaktól saját népükkel és szomszédjaikkal szemben.” A Neilgherry hegyek békés törzséről írja Ouchterlony ezredes: „Részegség és erőszak ismeretlen közöttük.” Campbell megjegyzi a lepchákról, hogy „ritkán veszekednek egymással.” A jakunoknál is „ritkán fordulnak elő veszekedések” és a keletkező viszályokat a nép választotta főnökök „harc és harag nélkül” intézik el. Épp így az arafurák „békében és testvéri szeretetben élnek egymással.” Aztán az eme népekről szóló leírásokban semmit se olvasunk a *lex talionis*ről. Minthogy a szomszédos törzsek között nincsenek ellenségeskedések, az egyes csoportokon belül sincs meg „a vérbosszú szent kötelessége,” melyet a katonai törzsekben és nemzetekben oly egyeteme-

sen elismernek. Sőt, ami még jellemzőbb, épp az ellenkező tan és szokás példáit találjuk. Campbell mondja a lepchákról, hogy „rendkívül hajlandóság van bennük a jogtalanság megbocsájtására..., kölcsönösen kárpótlásokat adva és engedményeket téve egymásnak.”

Mások egyéniségének tiszteletével természetesen együtt jár mások tulajdonjogainak tisztelete is. Már az előbbi fejezetben idéztem tanukat a bodók és dhimálok, a lepchá, a santalok, a todák és más, a társadalmi élet formájában velük rokon népek nagy becsületessége mellett; és itt továbbiakat közlök. A lepchákról jegyzi meg Hooker: „A velük való minden érintkezésben szinte aggályosan becsületességnek bizonyultak.” „A tiszta santalok között –írja Hunter – a bűn és a büntető hatóságok ismeretlen fogalmak.” A hosokról pedig, akik a santalokkal egy csoporthoz tartoznak, Dalton mondja, hogy „egy ember becsületességének vagy igazmondásának kétségbevonása képes őt öngyilkosságra bírni.” Shortt állítja, hogy „a todák népére a maga egészében sose bizonyítottak semmiféle undorító bűnt.” És a Shervaroy hegyek többi népéről azt mondja, hogy „komoly természetű bűn ismeretlen közöttük.” A jakunokról viszont azt olvassuk, hogy „sohase vádolták őket valamely, akár a legjelentéktelenebb csekélységnek is ellopásával.” Épp így Malacca bizonyos benszülötteiről, kiknek „természetes hajlamuk van a kereskedésre,” azt írja Jukes, hogy „a világ egyik része sem mentesebb a büntől, mint

Malacca e vidéke. Néhány apró sérelem vagy birtokviszály... ez minden, ami előfordul.”

E népek tehát mentesek a kényszeruralomtól, melyet a háborús tevékenységek tesznek szükségessé, nincsenek meg bennük azok az érzelmek, melyek az egyén alárendelését lehetségessé teszik, megőrzik saját jogaikat és tisztelik a másokét, nem ismerik a bosszúvágy érzését, melyeket a törzsön kívüli és belüli támadások hoznak létre és a vérszomjúság, kegyetlenség, alsóbb rangúak önző lábbaltaposása helyett, melyek a katonai törzseket és társadalmakat jellemzik, rendkívüli mértékben az emberies érzelmeket tárják elének. Hodgson azt mondja róluk, hogy „csaknem teljesen mentesek az olyan tulajdonságoktól, melyek nem szeretetreméltóak.” Hunter pedig megjegyzi a santalokról, hogy „udvariasak és vendégszeretők, de kemények és minden alázatosságtól mentesek;” azt hiszik, hogy a „könyörtelen emberek” haláluk után szenvedni fognak. Hooker, miután elmondta a lepchákról, hogy „mindig a legelsőek az erdőben vagy a kietlen hegyeken és mindig készek segíteni terhet hordani, sátort ütni, gyűjteni vagy főzni,” hozzáteszi: „örömet okoznak az utazónak a szolgálatban tanúsított, nem tolakodó buzgóságuk által;” és azt is elmondja, hogy „minden ajándékot egyenletesen felosztanak sok ember között, az elégedetlenség egy szava, egy irigy tekintet vagy hang nélkül.” A jakunokról is azt mondja Favre, hogy „általában barátságosak, előzékenyek, hálára és jótékonyagra hajlók;” törekvésük nem az,

hogy szívességeket kérjenek, hanem hogy nyújtsanak. És a békés arafurákról Kolfftól halljuk, hogy:

Van egy nagyon menthető becsvágyuk, hogy t. i. gazdag emberek hírébe kerüljenek azáltal, hogy szegényebb falubeli társaiknak adósságait megfizetik. A tiszt (M. Bik) ennek nagyon megkapó példáját mesélte el nekem. Affarában jelen volt a falu főnökének választásánál, amikor is két egyén pályázott az Orang Tua állására. A nép a kettő közül az idősebbiket választotta meg, ami a másikat nagyon elszomorította, de nemsokára azután kijelentette, hogy meg van elégedve a nép választásával és azt mondta M. Biknek, aki egy megbízással oda ki volt küldve: „Miért is szomorkodnék? Akár Orang Tua vagyok, akár nem, még mindig hatalmamban áll, hogy falubeli társaimon segítsek.” Több öreg ember helyeselt erre, nyilván, hogy megvigasztalják. Valóban az egyetlen dolog, amire vagyontukat felhasználják, az egyenlenségek eloszlatása.

A társadalmi viszonyok eme magasabb fejlettségével az állandó békében élő törzseknél együtt jár a házi viszonyok magasabb fejlettsége. Mint fentebb kifejtettem (327. §.), míg a háborúnak élő törzsekben és haladottabb katonai társadalmakban is a nők helyzete rendszerint nagyon alárendelt, viszont eme primitív békés társadalmakban rendszerint nagyon magasán állnak. A bodók és a dhimálok, a kocchok, a santalok, a lepchák egynejtűségben élnek és így éltek a pueblók is; és egynejtűségükkel rendszerint

magasabb nemi erkölcsiség jár. A lepchákról mondja Hooker: „az asszonyok általában szeplőtlenek és a házasság kötelékét szigorúan megtartják.” A santalok között „erkölcstelenség csaknem ismeretlen és a válás ritka.” A bodóknál és dhimáloknál „nem tűrik sem a soknejűséget, sem az ágyasságot, sem a házasságtörést.” „Az erkölcsös életet férfiban és nőben, házasokban és nem házasokban egyaránt nagyra becsülik.” Továbbá az is megjegyzendő, hogy az asszonyokkal való bánásmód igen jó. „A santal családja nő tagjaival tisztelettel bánik.” A bodók és dhimálok feleségeiket és lányukat „bizalommal és szelídséggel kezelik. Minden házon kívüli munkától mentesek.” És még a todák között is, bármily lazák is a nemi érintkezés formái, az „asszonyokkal férjeik tisztelettel és figyelemmel bánnak.” Ezenfelül e békés népek közül sokról halljuk, hogy a gyermekek helyzete szintén jó; és nincs meg náluk a fiúkkal és lányokkal való bánásmód ama különbsége, mely a katonai társadalmakat jellemzi.

Ha az iparos társadalmi formával járó egyéni jellemet megfigyelni akarva, most a műveltebb népekhez fordulunk, természetesen itt is azzal a nehézséggel találkozunk, hogy az industrializmusnak megfelelő személyes jellemvonások, épp úgy, mint a társadalmi sajátságok, a militarizmusnak megfelelő vonásokkal össze vannak keveredve. Nyilvánvalóan így van ez Angliában. Egy nemzet, mely időről-időre vívott komoly háborúkon kívül állandóan kisebb háborúkat visel műveletlen törzsek ellen, egy

nemzet, melyet a parlamentben és a sajtó által főként olyan emberek kormányoznak, akiket az iskolában úgy neveltek, hogy a hétnek hat napján Achillest válasszák hősöknek, a hetedikén pedig Krisztust tiszteljük, egy nemzet, mely nyilvános ünnepi ebédjein rendszerint hadseregére és hajóhadára mond köszöntőt, mielőtt törvényhozó testületeit üdvözlőné: ilyen nemzet nem jutott ki annyira a militarizmusból, hogy benne az ipari típusnak megfelelő intézmények vagy jellemvonások tiszta megnyilvánulását várhatnánk. Függetlenség, egyeneség, igazságosság és emberszeretet tekintetében polgárai alig lehetnek hasonlóak a fentebb leírt műveletlen, de békeszerető népekhez. Mindaz, amit tőlük várhatunk annyi, hogy megközelítik azokat az erkölcsi tulajdonságokat, melyek egy nemzetközi viszályoktól nem háborgatott államnak felelnének meg; és ezt tényleg meg is találjuk.

Először is a szerződéses rendszer uralmának haladásával a függetlenség erősödése járt. Az emberek naponta megegyezés alapján szolgálataikat kicserélik egymással, ennek feltétele az egyén személyi jogainak fenntartása és mások jogainak tisztelete; mindez normális öntudatot és következőképpen nem jogos hatalommal szemben ellenállást fejleszt ki. A tény, hogy a „függetlenség” szó a modern értelmében a múlt század közepe előtt Angliában nem volt használatos, és hogy a függetlenség kevésbé fejlődött ki, arra vall, hogy eme vonás és a fejlődő in-

dusztrializmus között összefüggés áll fenn. Ez a vonás tűnik ki a vallásos szekták sokaságából, a politikai pártok tagozódásaiból és kisebb területen ama művészi, bölcséleti stb. „iskolák” hiányából, melyek a kontinens népei között olyan könnyen támadnak azáltal, hogy a tanítványok alávetik magukat egy elismert mesternek. Hogy az angolok szomszédaiknál nagyobb ellenszenvet tanúsítanak minden parancsolgatás iránt és erős bennük az elszántság úgy cselekedni, ahogy azt jónak látják, az – úgy hiszem – nem képezheti vita tárgyát.

A tekintéllyel szemben való kisebb alárendeltség, mely eme függetlenség másik oldala, természetesen a lojalitás csökkenését eredményezi. Az uralkodó imádása, mely angol földön sohasem ment el olyan fokig, mint Franciaországban a múlt század elején, vagy Oroszországban egészen a legújabb idő-kig, most csupán tiszteletté változott át, mely nagy mértékben az uralkodó személyes tulajdonságaitól függ. Napjaink nem tanúi olyan végtelenül szolgáló kifejezéseknek, amilyeneket a papság a Biblia János királyához intézett ajánlásában használt, sem olyan túlzott magasztalásoknak, amilyeneket a felsőház III. Györgyhez intézett. Az isteni jog tana már régóta kihalt; a királyban lakozó természetfeletti hatalom hitét (mely a görvélykór királyi érintés általi meggyógyításában stb. nyilvánult meg) a múlt idők furcsaságainak tekintjük, és a monarchikus alkotmány hívei csupán hasznossági érvek alapján védel-

mezik azt. Az érzelmi kapcsolat, mely a katonai uralom alatt az alattvalót az uralkodóhoz köti, nagyon meggyengült és manapság általános a meggyőződés, hogy ha a trónon egy II. Károly vagy IV. György ülne, annak a következménye valószínűleg köztársaság lenne. És ez az érzéssbeli változás megmutatkozik egészben véve is a kormánnyal szemben való viselkedésben. Mert nem csupán olyanok vannak sokan, akik az állam tekintélyét vallásos kérdésekben és sok más tárgyban kétségbe vonják, hanem olyanok is, akik passzívan ellenállnak az államtekintély véleményük szerint jogtalan gyakorlásának és inkább büntetéseket fizetnek vagy börtönbe mennek, minthogy alá vessék magukat.

Mint az ebben az utolsó tényben már benne rejlik, a lojalitás csökkenésével együtt járt nem csupán az uralkodókban, hanem a kormányokban való hit meggyengülése. A királyi mindenhatóságnak hite, amint azt például a régi Egyiptomban látjuk, ahol azt hitték, hogy az uralkodó hatalma a túlvilágra is kiterjed, amint Kínában még ma is hisznek, nyugaton sohasem volt meg; mindamellett az európai népek között is a múltban a katonakirályban való bizalom, mely a katonai típusnak lényeges jegye, egyebek között megmutatkozik abban a felfogásban, hogy a király képes bajokon segíteni, jótetteket vinni végbe, úgy rendezni a dolgokat, mint neki tetszik. Ha a mi mostani nézeteinket összehasonlítjuk a régi idők felfogásával, eme hiszékeny reménységnek a hanyatlását találjuk. Ámbár mikor az utolsó

reakciós visszafejlődés a militarizmus felé megtörtént, az állam hatalmát ismét különböző célokra követelték s a benne való hit megerősödött, de eme reakció kezdetéig a másik irányban nagy változást látnak. Az állam részéről erőszakot vallás visszautasítása után következett az állam képességének megtagadása a vallásos igazság meghatározására, és mindinkább növekedett a mozgalom, hogy felmentsék az államot a vallásos oktatás feladatától, mert az állam ilyen tevékenységét egyaránt szükségtelennak és károsnak tartották. Mér régen megszűnt az a felfogás, hogy az állam valami jót érhet el, ha a nép élelmét, ruházatát és házi szokásait szabályozza; és a termelés és elosztás sokféle folyamatára nézve, melyek társadalmi tevékenységeink túlnyomóan nagyobb részét képezik, nem hiszünk többé a törvényhozói irányítás hasznában. Ezenfelül ma minden hírlap bírálja a miniszterek tetteit és a képviselőház viselkedését, ezáltal is jelezve, hogy a polgároknak kormányzóikban való hite megkisebbedett. És a fejlettebb iparos államnak ezt a sajátosságát nem csupán Anglia múltjának és jelenének szembeállítására révén láthatjuk. Kitűnik ez az itteni és külföldi felfogások különbségéből is. A franciaországi és németországi társadalmi újtók elméletei bizonyítják, hogy önánálunk sokkal inkább hisznek az állam beavatkozása által elérhető előnyökben, mint nálunk.

A lojalitás csökkenésével és a kormányok hatalmában való hit párhuzamos csökkenésével járt a hazafiasság gyengülése, már t. i. az eredeti értelemben

vett hazafiasságé. Harcolni a „királyért és hazáért” olyan becsvágy, mely manapság az emberek lelkében csupán kis teret foglal el; és ámbár nálunk a többség érzületét „a hazánkért jót vagy rosszat” jelző jellemzi, mindamellett sokan vannak, akiknek az általános emberi boldogság utáni vágya a nemzeti dicsőségre való törekvést annyira felülmúlja, hogy az elsőt a másodiknak feláldozni nem hajlandók. Az önbírálat szelleme, mely azt okozza, hogy magunkat és kontinentális szomszédjainkat sok tekintetben ránk kedvezőtlen eredménnyel hasonlítgassuk össze, ma inkább rá bír bennünket, mint azelőtt, hogy gyengébb népekkel szemben helytelen viselkedésünket megbélyegezzük. Az afgánokkal, zulukkal és a búrokkal való bánásmódunk nagyszámú és szigorú megrovásai mutatják, hogy az országban már nagymértékben megvan az az érzés, melyet a „jingó” osztály hazafiatalannak bélyegez.

Az egyéni természetnek alkalmazkodása a társadalmi szükségletekhez, mely a háborús államban arra viszi az embereket, hogy dicsőítsék a harcot és megvessék a békés foglalkozásokat, Angliában az érzéseknek részben már ellenkező irányt adott. A katonai foglalkozás megszűnt oly nagy tiszteletben állni, a polgári foglalkozás viszont nagyobb tiszteletet nyert. A negyvenéves béke alatt a közfelfogás annyira jutott, hogy a „katonáskodásról” megvetéssel beszéltek és azokat, akik beálltak – többnyire rest és rendetlen életű emberek – általában úgy tekintették, mint akik becstelenségüket betetőzték. Épp úgy

Amerikában is az utolsó polgárháború előtt az apró katonai csapatösszevonások és gyakorlatok, amelyek időről-időre előfordultak, közderültséget keltek. Emellett azt is látjuk, hogy a testi és szellemi munka, mely az egyénre és másokra is hasznos, nem csupán tiszteletet nyert, hanem jelenős mértékben kötelező is lett. Amerikában az olyan embert, aki semmit sem dolgozik, a róla tett kedvezőtlen kijelentések szinte belekényszerítik valamilyen foglalkozásba; s nálunk is az iparos élet tisztelete annyira kifejlődött, hogy magasrangú emberek fiaikat üzleti pályára adják.

Míg, ahogy láttuk, a katonai uralomnak megfelelő kényszer-együtműködés eltiltja az egyéni kezdeményezést, vagy legalábbis nagy mértékben szárnyát szegi, az ipari társadalmat jellemző önkéntes együtműködés szabad teret enged az egyéni kezdeményezésnek, sőt fejleszti azt, megengedve, hogy a vállalatok elérjék a normális hasznot. Azok, akik eredeti eszméikkel és tetteikkel sikert érnek el, másoknál nagyobb mértékben boldogulnak és szaporodnak, s bizonyos idő alatt olyan természetű embertípust hoznak létre, mely kész új dolgokra vállalkozni. Az angol és amerikai tőkésék spekulatív hajlamai, valamint otthoni és külföldi nagy vállalkozásaik terjedelme ezt a jellemvonást eléggé mutatják. Igaz, hogy az industrializmus a katonai uralmat a kontinensen is jelentősen visszaszorította és a magánvállalkozás már ott is erősen elterjedt; de a tény, hogy míg Franciaországban és Németországban sok

várost angol társaságok láttak el gázzal és vízzel, addig Angliában idegen társaságok ilyen szolgáltatást csak kis mértékben nyújtanak, bizonyítja, hogy az inkább iparos módra formált angolok között az egyéni kezdeményezés jobban ki van fejlődve.

Arra is van bizonyíték, hogy a nemzetközi ellenségeskedések csökkenését, minthogy az a családok és egyének közötti ellenségeskedések enyhülésével jár, a bosszúvágy érzelmének gyengülése kíséri. Ez kitűnik a tényből, hogy Angliában a komolyabb magánháborúk régen véget értek és csupán a kevésbé komolyak maradtak meg a párbaj formájában, mely szintén már jó ideje megszűnt; megszűnése egybeesik az ipari élet új, nagy fejlődésével. Ezzel szembe állíthatjuk azt a tényt, hogy az inkább katonai társadalmakban, mint Franciaországban és Németországban a párbaj még nem tűnt el. A *lex talionis* tekintélye nálunk annyira meggyengült, hogy azt az embert, akiről tudják, hogy cselekvéseit a bosszúállás vágya irányítja olyasvalakivel szemben, aki őt megsértette, inkább megrovásban, mint dícséretben részesítik.

Amikor meggyengültek a támadó hajlamok, melyek az erőszak és a belőle eredő bosszúállás tetteiben nyilvánultak meg, akkor egyúttal a bűnre vivő hajlamok is általában egyre hátrább szorultak. Hogy ez a változás a katonai államból az iparibb államba való átváltozás kísérője volt, azt senki sem vonhatja kétségbe, aki tanulmányozza a bűn történetét Ang-

liában. Így mondja Pike az eme tárgyról írt munkájában: „a szoros összefüggés a katonás szellem és azon cselekvések között, melyeket most a törvény szerint bűnöknek nevezünk, e történet folyamán újra meg újra előtűnt.” Ha összehasonlítunk egy elmúlt korszakot, melyben a háborús tevékenységek hatásait a békés munkák hatásai kevésbé enyhítették, mint az most történik, a mi korunkkal, akkor azt látjuk, hogy a személy és vagyon ellen elkövetett bűnök számát és fajait illetőleg a két korszak között feltűnő az ellentét. Többé nincsenek angol kalózok; a hajótöröttek fosztogatóiról sem hallunk többé; és az utazóknak ma nem kell felkészülniük arra, hogy útonállókkal kerülnek szembe. Ezenkívül eltűnt maguknak a kormányzó szerveknek a romlottsága is, mely a miniszterek és az országgyűlés tagjainak megvásárolhatóságában és a feslett igazságszolgáltatásban nyilvánult meg. S míg a bűnök száma csökkent, viszont a bűn elítélése erősödött. Kalózkapitányok életrajzai, bátorságuk csodálatával teljesekek, többé nem találnak helyet irodalmunkban. S „az országúti gavallérok” iránti alázatos szívélyesség napjainkban csak ritkán nyilvánul meg. Bármily nagyszámúak is a törvények áthágásai, melyekről újságjaink beszámolnak, mégis nagyon megcsökkentek; s jóllehet az üzleti ügyekben sok a tisztességbe vágó dolog (főleg a közvetett fajtájú): elég elolvasni Defoe könyvét, *Az angol kereskedő*-t, hogy lássuk az ő kora óta e téren beállott nagy javulást. Azt sem szabad felednünk, hogy a jellemnek az a változása,

mely a jogtalan cselekmények csökkenését eredményezte, ugyanakkor elősegítette a jótékony tettek szaporodását; látjuk ezt például a rabszolgák felszabadításáért rendezett gyűjtésekben, hadviselő szomszédaink sebesült katonáinak ápolásában és számtalan emberbaráti törekvésben.

575. §. Eszerint mint a katonai típusnál, úgy az ipari típusnál is összetalálkozik a bizonyítás három iránya, hogy annak lényegét feltárja. Foglaljuk össze röviden a különböző eredményeket és figyeljük meg a köztük levő párhuzamokat.

Azon elmélkedve, hogy milyen sajátosságokkal bírhat egy társadalom, mely kizárólag belső tevékenységek végrehajtására van megszervezve, úgy, hogy a lehető leghathatósabban szolgálja a polgárok létfenntartásának érdekeit, a következőket találtuk: Testületi tevékenységre, mely az egyéni tevékenységeket közös erőfeszítésben egyesíti és maga alá rendeli, többé nincs szükség. Ellenkezőleg, a még megmaradó testületi tevékenységnek az a célja, hogy megvédje az egyéni cselekvéseket minden olyan beavatkozástól, mely nem az egyének kölcsönös korlátozásainak szükségképpen következménye; az a társadalmi típus, melyben ezt a feladatot legjobban teljesítik, lesz az, melynek fenn kell maradnia, mert ennek tagjai fognak a legjobban boldogulni. Míg az iparos típus követelményei kizárnak egy despotikus kormány szervezetet, másfelől a szükséges testületi tevékenység létrehozására meg-

felelő szerv gyanánt olyat követelnek, mely képviselőkből áll és a közakarat kifejezésére szolgál. E kormányzó szerv feladata, melyet általában igazságszolgáltatásnak nevezünk, szorosabban meghatározva arra irányul, hogy egy polgár se érjen el több vagy kevesebb hasznot, mint amennyit neki tevékenysége szabályszerűen hoz; és ezzel magától kirekesztődik minden olyan köztevékenység, mely a hozadékok valamilyen mesterséges szétosztásával függ össze> A „státus” rendszere – mely a militarizmusnak felel meg – eltűnésével, a szerződés rendszerének, mely amannak helyébe lépett, egyetemesen érvényre kellett jutnia; és ez nem tűri, hogy önkényes elosztás által a munka és az eredmény közötti viszony megzavartassék. Más szempontból tekintve, az iparos típust a katonai típustól az különbözteti meg, hogy benne az egyének szabályozása nem egyaránt pozitív és negatív. A köztevékenység körének ilyen megszorításával az egyéni tevékenység körének kibővülése jár; és az önkéntes együttműködésből, mely e típusnak alapelve, számos magánkombináció keletkezik, és ezek szervezete hasonló ahhoz, mellyel az őket magába foglaló társadalom bír. Közvetve következik ebből, hogy az iparos társadalmat bizonyos hajlékonyság, plaszticitás jellemzi, és hogy gazdasági önállóságának elvesztése és a szomszédos társadalmakkal való egybeolvadás felé halad.

Ezután azt a kérdést tárgyaltuk, vajon az iparos típusnak eme jellemvonásait, melyekhez dedukció

által jutottunk, igazolja-e az indukció, és azt találtuk, hogy a tényleges társadalmakban e jellemvonások többé-kevésbé világosan előtűnnek, aszerint, hogy az iparosság többé-kevésbé fejlett bennük. Egy pillantást vetettünk a műveletlen népek ama kis csoportjaira, melyek teljesen harciatlanok, és az iparos típus kezdetleges formáját mutatják; azután összehasonlítottuk az európai nemzetek szervezetét, mellyel az állandó háborúskodás ősi napjaiban bírtak, jelenlegi szerkezetükkel, melyet a fejlődő iparosság jellemez; láttuk, hogy a különbségek tényleg olyanok, amilyenekhez a levezetés útján jutottunk. Ezután e társadalmak közül kettőt kiválasztva, párhuzamot vontunk Franciaország és Anglia között, melyek egykor hasonló állapotban voltak, de az elsőben az iparos életet a háborúskodás sokkal jobban visszaszorította, mint a másodikban; és nyilvánvalóvá lett, hogy azok a különbségek, melyek intézményeik között az idők folyamán mindinkább kialakultak, megfelelnek elméleti feltevéseinknek. Végül figyelmünket Angliára korlátozva, előbb kimutattuk, hogy az iparos típusnak ama jellemvonásai, melyek már megnyilvánultak, egy hosszas háborús koraszak alatt mennyire visszafejlődtek, aztán láttuk, hogy viszont a rákövetkező hosszú békés koraszak alatt, mely 1815-ben kezdődött, számos és határozott közeledés történt ama társadalmi szervezet felé, mely fejtegetéseink szerint a fejlett iparosság kíséréje.

Ezután azt kutattuk, miképpen alakul az egyéni természet a társadalom iparos típusában; meg akaruk tudni, hogy az alkotóelem jellem épp úgy tételünk mellett szól-e, mint az egész csoporté. Kitűnt, hogy bizonyos műveletlen népek, melyek életüket békés tevékenységekben töltik el, függetlenség, a kényszernek való ellenállás, becsületesség, igazságosság, megbocsátás és nyájasság által tűnnek ki. Összehasonlítva háborús korszakokban élő őseink természetét a miénkkel, azt látjuk, hogy az industrializmusnak a militarizmussal szemben való erősödésével a függetlenség gyarapodása, a lojalitás meggyengülése, a kormányokban való hitnek és a hazafiasságnak csökkenése járt. A vállalkozói szellem kifejlődése, a tekintélyben való hit gyengülése, a felelőtlen hatalomnak való ellenállás megerősítették az egyéni öntudatot és ezt mások egyéniségének növekedő tisztelete kísérte, amint ezt az ellenük irányuló merényletek csökkenése és a jólétükre való törekvések megszorodása mutatja.

Félreértések elkerülése végett befejezésül szükségesnek látszik még azt is kiemelni, hogy e sajátságok nem annyira az industrializmus közvetlen eredményeinek, mint inkább a nem háborús állapot távolabbi következményeinek tekintendők. Nem annyira az az igazság, hogy a békés tevékenységben töltött társadalmi élet az erkölcsiséget valóban meg nemesisíti, mint inkább az, hogy a háborúban töltött társadalmi élet az erkölcsiséget megrontja. Az elsőben csupán esetlegesen, a másodikban azonban

szükségképpen áldozunk fel másokat önmagunknak. Az önzés agresszív fellépései, amennyiben az iparos életben fordulnak elő, csak mellékes jelenségek, ellenben a háborús élet agresszív egoizmusa annak benne rejlő tulajdonsága. A szolgálatok meg-
egyezésen alapuló kicserélésénél, ha az általában nem is a rokonszenv alapján történik, ma nagy mértékben tekintetbe vesszük s teljesen tekintetbe is vehetjük mások jogait, és állandóan kísérfheti azt az adott, épp úgy, mint a kapott előny érzete is; de az ellenfelek legyilkolását, házaik felgyújtását, birto-
kaik elrablását szükségképpen csakis a rajtuk elkövetett jogtalanság élénk tudata és az érzésvilágnak megfelelő eldurvulása követi – olyan hatás, mely nem csupán a katonákra terjed ki, hanem azokra is, akik őket e célra alkalmazzák és tetteiket gyönyörrel szemlélik. A társadalmi életnek utóbbi formája en-
nélfogva elkerülhetetlenül kiöli a rokonszenvet és olyan lelkiállapotot teremt, mely a törvénysértés bűnei felé visz; ellenben az első forma a rokonszenv-
nek szabad játékot hagyva, sőt azt egyenesen fejleszve, kedvez az altruisztikus érzelmek és az abból származó erények kifejlődésének.

JEGYZET

A fejlettebb erkölcsi állapot természetes keletkezésének ez a fejtegetése emlékezetembe idéz egy néhány évvel ezelőtt folytatott vitát. A *Nineteenth Century* című folyóiratban 1877 áprilisában és májusában *Symposion* címmel valaki „a vallásos hit hanyatlásának az erkölcsiségre gyakorolt hatását” tárgyalta: végül is az a kérdés merült fel, vajon lehetséges-e erkölcsiség vallás nélkül. E kérdésre felelni nem lesz nehéz azoknak, akik a jelen fejezetben leírt kezdetleges néptörzsek szokásait megfigyelték és azután emlékezetükbe idézik, hogyan viselkedtek az európaiak a keresztény világ nagy része alatt, szemük elé idézik Európát a maga számtalan és mérhetetlen, nyilvános és magán kegyetlenségeivel, véres támadó háborúival, végnélküli családi vérbosszúival, rablóbáróival és harcoló püspökeivel, politikai és vallásos mézszárlásaival, kínzásaival és máglyáival, mindent átható bűneivel a királyok gyilkosságaitól és meggyilkolásaitól kezdve a rabszolgák és jobbágyok hazugságaiig és apró lopásaiig. Sőt az ellentét a mi mostani viselkedésünk és emez úgynevezett vadak erkölcsisége között sem hagy kétségben bennünket a helyes választ illetőleg. Ha a rendőri hírek, esküdtszéki tárgyalások, hamis bukások leírásai stb. után, melyek hírlapjainkban szent beszédek hirdetéseit és vallásos gyűlésekről szóló jelentéseket kísérnek, azt halljuk, hogy a „szeretetreméltó” bódoknak és dhimáloknak, akik olyan „becsületesek és

igazságszeretőek,” nincsen szavuk Isten, lélek, ég és pokol számára (ámbár megvan náluk az ősök imádása és bizonyos ebből folyó hiedelmek), akkor lehetetlen az említett összefüggést elismernünk. Ha sikkasztásokról, vasúti csalásokról, lóversenyi szédelgésekről szóló híreket olvasunk, és ezek egy olyan nagy nép körében fordulnak elő, mely aggodva vigyáz arra, hogy a képviselőház szeplőtlenül megőrizze istenhitét, s e hírek mellé odatesszük az „elragadó” lepchákról szóló leírásokat, akik olyan „csodálatosan becsületesek,” de akik „semmiféle vallást nem hisznek, ámbár elismerik jó és rossz szellemek létezését,” (de csupán az utóbbiaknak szentelnek némi figyelmet): nem látjuk be, miképpen fogadjuk el azt a dogmát, melyet teológusaink magától értetődően igaznak tartanak; és elfogadása nem lesz könnyebb, ha még hozzátesszük a lelkiismeretes santalok leírását, akik „sohasem gondolnak arra, hogy egy idegentől pénzt csaljanak ki,” és kínosan érzik magukat, „ha ételt kínálván, érte pénzt adnak nekik;” de akikről azt mondják, hogy „egy legfőbb segítő Istenről nincs képzetük.” Nehéz elismernünk azt a tant, hogy a helyes viselkedés teológiai meggyőződéstől függ, ha azt olvassuk, hogy a veddák, akik „csaknem minden vallásos érzéstől mentesek,” és egy „felsőbb lényről” fogalmuk sincs, mindamellett „teljességgel felfoghatatlannak tartják, hogy valaki elvegyen olyasvalamit, ami nem az övé, vagy olyasvalamit mondjon, ami nem igaz.” Amikor azt találjuk, hogy a válogatottak válogatottjai között,

akik a mi hagyományos hitünket vallják, az igazságosság mértéke olyan magasan áll, hogy egy miniszternek kormányügyekről tett nyilatkozatát egy más nézetten lévő miniszter nyilatkozata egyenesen meghamisítja – és aztán emlékünkből idézzük emez istentelen bódok, dhimálok, lepchák és más, hasonló hiedelmekkel bíró, békés törzsek csodálatos igazságszeretetét, mely annyira megy, hogy a hamisság vádja elegendő arra, hogy egy hos öngyilkosságot kövessen el: akkor nem vagyunk képesek belátni, hogy az istenhit hiányával nem járhatna az igazság tisztelete. Ha egy hetilapban, mely főképpen az egyetemi műveltséget képviseli, amelynek papjaink is részesei, panaszkodást olvasunk az erkölcsi elfajulás miatt, mely a bürokkal való bánásmódunkban nyilatkozott meg, ha elfajultaknak tartanak bennünket, mert nem mészároltuk le őket a mi jogsértéseinkkel szemben kifejtett sikeres ellenállásuk miatt, ha azt látjuk, hogy „a vérbosszú szent kötelességét,” melyet az emberevő vadak követelnek, olyanok hangoztatják, akiket egész nevelésük alatt minden nap a keresztény vallásra oktattak; és ha eme tények után áttérünk arra a tényre, hogy a vallás nélküli lepchák „rendkívül szívesen hajlanak a megbocsátásra,” akkor az emberiesség és az istenhit között állítólag fennálló összefüggés a valósággal teljességgel nem egybevágónak tűnik. Ha a mi templomjáró polgáraink becsvágyaival, akik (nem mindig nagyon tisztességes utakon) vagyonszerzésre töreksze-

nek, hogy azt nagyban mutogathassák, és gyönyörködjhessenek a gondolatban, hogy halálukkor szép dicséret jár majd nekik, összehasonlítjuk az arafurákét, akik azért vágnak gazdagságra, hogy képesek legyenek megfizetni szegényebb emberek adósságait és segíteni bajaikon: akkor kénytelenek vagyunk visszautasítani azt a felfogást, hogy a „felebaráti szeretet” csupán isteni parancsolatok következménye lehet, mely parancsok jutalmakat ígérnek és büntetéssel fenyegetőznek; mert emez arafurákról azt olvassuk, hogy:

A lélek halhatatlanságáról a legkisebb fogalmuk sincs. E tárgyban kérdést intézve hozzájuk, mindig azt felelték: „A halál után soha még egy arafura sem tért vissza hozzánk, ezért semmit sem tudunk egy jövőendő életről s most első ízben hallunk róla.” Az ő felfogásuk az volt, hogy ha az ember meghalt, akkor vége van. És a világ teremtéséről szintén nincs semmiféle fogalmuk. Mindig csak azt felelték: „közülünk senkise látta, soha nem is hallottunk róla, és azért nem is tudjuk, hogy ki csinálta mindezt.”

Eme tények azt az igazságot tárják fel, hogy az emberek erkölcsi állapotát illetőleg az elmélet csaknem semmi és a gyakorlat úgyszólván minden. Mítsem határoz, hogy milyen magas fokon áll névleges vallásuk; az olyan nemzetek, melyek politikai rablásokra vállalkoznak, hogy „tudományos határokat” és más efféléket kapjanak, tagjaik között is sokat fognak találni, akik mások jószágait saját javukra

„annektálják;” és a támadó háború szervezett bűnével együtt fog járni a bűnözés a polgároknak egymással szemben való viselkedésében is. Viszont megfordítva, mint e műveletlen törzsek bizonyítják, mit sem határoz a vallásos hiedelmek hiánya; olyan törzsekben, melyek nemzedékről nemzedékre háborítatlanul élnek s mások ellen nem követnek el jogtalanságokat, az altruista érzelmek a békés, mindennapos élet rokonszenven alapuló érintkezései által megerősödnek és az abból eredő erényeket is kifejlesztik. Nekünk meg kell még tanulnunk, hogy lehetetlenség az, hogy országunkon kívül igazságatlanok és kegyetlenek, otthon pedig igazságosak és emberiesek legyünk; e két dolgot nem lehet összeegyeztetni. Milyen kár, hogy ezeket a pogányokat nem bírjuk rávenni arra, hogy misszionáriusokat küldjenek a keresztények közé!

HAZAFISÁG

Ha valaki tisztességtelennek vagy hazugnak nevezne, nagyon megbántana. De ha azt mondaná rólam, hogy hazafiatlan vagyok, az nem hatna meg. „Hogyan, hát nem szereted a hazádat?” Olyan kérdés ez, amire nem lehet egy lélegzet alatt válaszolni.

A jobbágyság korai eltörlése Angliában, a viszonylag szabad intézmények korai kifejlődése és a népi igények fokozottabb elismerése a feudalizmus hanyatlása után feloldotta a tömegek röghözkötöttségét. Mindezek olyan jelenségei az angol életnek, melyekre büszkén tekinthetünk vissza. Amikor elrendelték, hogy minden rabszolga felszabadul, mihelyt angol földre lép, amikor beszüntették a rabszolgabevitelt a gyarmatokba, amikor húszmilliót áldoztak a nyugatindiai rabszolgák felszabadítására, és amikor hajóhadat tartottak fenn a rabszolgakereskedés megállítására; olyan dolgokat tettek honfitársaink, amik tiszteletre méltók. És amikor Anglia otthont nyújtott a politikai menekülteknek és felkarolta a szabadságukért küzdő kis államok sorsát, ez ismét nemes vonásokra vall és méltán ébreszt rokonszenvet. De akadnak olyan jelenségek, a közelmúltban sajnos egyre gyakrabban, melyek ellenkező hatást keltenek. Ha figyelemmel kísérjük azon cselekedeteket, melyek Anglia több mint nyolcvan birtokának – telepek, gyarmatok, protektorátusok, stb. – megszerzéséhez vezettek, aligha szolgálhatnak megelégedésünkre. Ahogyan a hittérítőt felváltja a

kormányügynök, majd a fegyveres erővel támogatott hivatalos személy, ahogyan később az ellenszempülők üldöztetése, majd az úgynevezett „pacifikálás” kerül sorra, az annexiónak ez a hol fokozatosan, hol hirtelen végbemenő folyamata – mint pl. az új indiai terület és a Barotseland esetében, melyet brit gyarmatnak jelentettek ki, annyit sem törődve az ott lakó népek akaratával, mint az ott lakó állatokéval – az nem kelthet rokonszenvet.

Nem fokozza hazaszeretetemet, ha arra gondolok, hogy noha miniszterelnökünk kijelentette, hogy becsületbeli kötelességünk a khedive-vel szemben Szudán visszaszerzése, mi azt a visszahódítás után a királynő és a khedive nevében kezdtük kormányozni, egyszóval annektáltuk; sem pedig az, hogy miután két gyarmatügyi miniszterünk is megígérte, hogy nem fogunk beavatkozni Transzvál belügyeibe, mégis követeltünk bizonyos választási eljárásokat és a mutatkozó ellenállást egy pusztító háború ürügyéül használtuk fel.¹ Nem látom szeretetreméltónak a nemzeti jellemet akkor sem, ha az egy martalóckapitány nyilvános ünneplésében, egy özszeesküvő egyetemi kitüntetésében vagy abban mutatkozik, hogy az egyetemi ifjúság tomboló tetszés-

¹ Folyton halljuk azt az átlátszó kifogást, hogy a háborút a búrok kezdték. Az Egyesült Államok legnyugatibb részein, ahol minden ember a saját kezében tartja az életét és ahol jól ismerik a küzdelem szokásait, az a nézet uralkodik, hogy az agresszor az, aki az először nyúl fegyveréhez. Ennek esetünkre való alkalmazása nyilvánvaló.

sel üdvözöl olyanvalakit, aki kigúnyolta azok „erkölcsi fennhéjázását,” akik ellenezték agresszív haditerveit. Ha hazafiatlannak neveznek, mert hazaszeretetem nem tudja túltenni magát az ilyen és hasonló tapasztalatokon, ám nevezzenek úgy.

Gyűlöletes előttem az „a mi hazánk, akár igaza van, akár nincs” jelszó. Azzal, hogy a hazaszeretettel párosul, a benne kifejezett érzelem bizonyos jogosultságot nyer. De ha lerántjuk róla a leplet, a legalacsonyabb érzelmek egyikének fogjuk megismerni. Lássuk az alternatív eseteket.

Tegyük fel, hogy a hazánknak van igaza – tegyük fel, hogy ellenséges betörés visszaszorításáról van szó. Ebben az esetben a jelszóban kifejezett alapgondolat és érzelem jogos; érvelhetünk amellet, hogy az önvédelem nem csupán jogos, hanem kötelesség. Azonban tegyük fel az ellentétét, hogy a hazánk az agresszor – hogy idegen területet foglalt el, hogy fegyverrel akar rákényszeríteni bizonyos árukat olyan népre, melynek nincsen rájuk szüksége, vagy hogy bizonyos bizonyos közege „büntető”-expedícióját támogatja olyanok ellen, akik védekeztek. Tegyük fel szóval, hogy ügyünk igazságtalan. Mi következik ebből a jelszó szerint? Az igazság azok oldalán van, akik velünk szemben állnak, az igazságtalanság pedig a miénken. Hogy szóljon ebben az esetben az úgynevezett hazafias óhaj? Nyilván így: „Le a jó ügygel, éljen a rossz ügy.” Más összefüggésben ez az elvetemültség tetőpontját jelentené.

Hajdanán az emberek hittek egy megszemélyesített Gonoszban – még ma is sokan hisznek benne – egy olyan szellemben, aki ide-oda jár a világban, mindenütt a jó ellen küzd és diadalra segíti a rosszat. Lehet-e találóbban jellemezni ennek a szellemnek a céljait, mint azzal, hogy „Le a jóval, éljen a rossz?” Hogy tetszik ez az értelmezés az úgynevezett hazafiaknak?

Néhány évvel ezelőtt meglehetősen megdöbentő kifejezést adtam érzelmeimnek, melyeket némelyek nyilván hazafiatlannak fognak nevezni. A második angol-afgán háború idejében volt, amikor állítólagos „érdekeink” megvédésére bevonultunk Afganisztánba. Híre jött, hogy csapataink vesztélyben forognak. Az Athenaeum Klubban egy jól ismert katonai személyiség – akkor kapitány, ma tábornok – felhívta figyelmemet egy sürgönyre, ami ezt a hírt tartalmazta, és abban a hiszemben, hogy osztani fogom aggodalmait, felolvasta azt nekem. Megdöbentette, amikor azt válaszoltam: „Amikor emberek arra vállalkoznak, hogy parancsszóra lelőjenek másokat, anélkül, hogy érdekelné őket ügyük igazságos volta, nem érdekel, ha őket is lelövik.”

Előre látom az ellenvetéseket. Ha elfogadnák ezt az álláspontot, fogják némelyek mondani, nem lehetne hadsereget tartani és a kormány elveszítené hatalmát. Nem engedhető meg, hogy minden katonája maga bírálja el a háborús célokat. A katonai szervezet megbénulna és az ország prédául esne az első betörésnek.

Erre csak azt felelhetem, hogy egyetlen háború van, melyben a hadseregnek ugyanúgy rendelkezésre kell állni, mint jelenleg: a honvédelem háborúja. Ebben a háborúban minden katona tudatában volna ügye igazságosságának. Nem olyan embereknek osztogatná a halált, akinek jó vagy rossz cselekedeteiről mit sem tud, hanem olyanoknak, akik nyilvánvalóan vétkeztek ellene és honfitársai ellen. Csak az agresszív háborút tagadjuk, nem pedig a védelmi háborút.

Persze erre azt lehetne mondani, még hozzá jogosan, hogy agresszív háború nélkül nincsen védelmi háború. Azonban világos, hogy ez elvünk érvényességét nem érinti, hiszen akadhat egy nemzet, aki magát a védelmi háborúra korlátozza, ha a többi ezt nem is teszi.

De akiknek jelszava, hogy „a mi hazánk, akár igaza van, akár nem,” és akik nyolcvan egynéhány birtokunkhoz hajlandók volnának még továbbiakat szerezni, gyűlölettel gondolnak a katonai cselekvés szabadságának minden korlátozására. Az ő szemükben nincs nagyobb bolondság, mint hétfőn gyakorolni a vasárnap vallott elveket.

IMPERIALIZMUS ÉS RABSZOLGASÁG

„Adjátok meg magatokat! Mi vagyunk az urak és ezt meg fogjuk nektek mutatni!” Ezek a szavak fejezik ki azt az érzelmet, ami az angol nemzetet vezeti a búr köztársaságokkal szemben való eljárásában. És ez az érzelem az, ami – ahogy azt ebben az esetben határozottan látjuk – a végtelenségig áthatja azt a politikai érzést, ami ma imperializmusként ölt testet. A felsőbbrendűség, ha nem is gondolnak rá világosan, akkor is halványan jelen van a tudat háttérében. Nemcsak a szó eredete, de minden használata és asszociációja az uralom és az annak megfelelő alárendeltség fogalmát feltételezi. Szükségszerűen benne rejlik ebben a fogalomban mások, egyének és közösségek tényleges vagy lehetséges kényszerítése.

Vannak emberek – és sajnos ők alkotják a nagy többséget – akik azt gondolják, hogy valami nemes van a parancsolásban (erkölcsileg és történelmileg egyaránt) – másoknak arra való kényszerítésében, hogy felhagyjanak saját akaratukkal és a parancsoló akaratát teljesítsék. Itt nem fogok vitába szállni ezzel az érzellemmel. Csupán azt mondom, hogy vannak mások – sajnos csak kevesen – akik nemtelen dolognak tartják embertársaik leigázását és nemes dolognak tartják nemcsak azok szabadságának tiszteletben tartását, de annak védelmezését is. Megvitathatatlanul hagyva ezt a kérdést, jelen célom az, hogy kimutassam az imperializmus felé hajlók számára, hogy az

uralom gyakorlása elkerülhetetlenül a rabszolgaság valamely többé-kevésbé kifejezett formáját rója magára az uralkodó társadalomra is.

A műveletlen tömeg, sőt még a műveltek nagyobb része is, abszurdnak fogja tartani ezt az állítást; és bár sokan, akik a történelmet inkább a lényegget, mint a trivialitásokat megfigyelve olvasták, tudják, hogy ez a tétel a szó helyes értelmében vett paradoxon – vagyis lényegében igaz, bár nem látszik annak – még ők sincsenek teljesen tisztában a tények tömegével, ami bizonyítja ezt, így annál jobb lesz felfrissíteni az illusztrációkat. Kezdjük a legkorábbival és a legegyszerűbbel, ami jól jelképezi az egészet.

Képzeljünk el egy foglyot megkötött kezekkel és egy kötéllel nyaka körül (mint az asszíriai domborművek alakjain), amint hazavezeti őt vad hódítója, aki rabszolgájává szándékozik tenni őt. Az egyik, azt mondod, fogoly és a másik szabad. De egészen biztos vagy benne, hogy a másik szabad? A kötélt egyik végét tartja, és ha nem akarja, hogy foglya elszabaduljon, állandóan vigyázva kell azt úgy tartani, hogy ne legyen könnyen kiragadható kezéből. Önmagának is hozzá kell kötve lennie a fogolyhoz, mialatt a fogoly őhozzá van kötve. Másképpen is korlátokba ütközik a tevékenysége és számos teher nehezedik rá. Vadállat keresztezi útját, de nem üldözheti. Ha inni óhajt a patakából, meg kell kötöznie foglyát, nehogy az kihasználja védtelen helyzetét. Emellett gondoskodnia kell az élelmiszerről mindkettőjük

számára. Tehát sok tekintetben nincs meg többé teljes szabadsága, ami egyszerű módon jelzi azt az általános igazságot, hogy ugyanazok az eszközök, melyek útján elérik mások alárendelését, alárendelik magát a győztest, a mestert vagy az uralkodót is.

A délafrikai háború és az imperializmus legújabb kitörése idejének egybeesése megvilágítja azt az általános igazságot, hogy a háborúskodás és az imperializmus közeli rokonok – igazából ugyanannak a társadalmi állapotnak különböző megnyilatkozásai. Bizony nem is állhat másként a dolog. Az alávetett fajok vagy társadalmak nem rendelik magukat önként alá az uralkodó fajnak vagy társadalomnak: alávetésük csaknem mindig erőszak eredménye. A hadsereg az az eszköz, ami létrehozta ezt az eredményt és a hadseregnek mindig készen kell állni, hogy fenntartsa ezt az állapotot. Ha a főhatalom mögött nem áll tényleges vagy lehetséges erőszak, akkor csak szövetségről lehet szó, nem pedig imperializmusról. De itt, mint már említettük, a célunk nem annyira annak kimutatása, hogy az imperiális társadalom szükségszerűen katonai társadalom, hanem inkább annak a kimutatása, hogy abban az arányban, amennyire a szabadság csökken azokban a társadalmakban, melyek fölött uralkodik, ugyanabban az arányban csökken a saját maga szervezetében is.

Ezt a tételt már a legkorábbi emlékek igazolják. Arra nézve, hogy vajon a piramisépítők korában az egyiptomi autokrata hatalmát, ami ilyen megdöbbentő eredményeket hozott létre, körülhatárolta-e

a korlátozások bonyolult rendszere, nincsen bizonyítékunk; de bizonyítékunk van arra nézve, hogy később a kormányzati szervezet rabszolgája volt.

A törvények magánélete minden tettét épp olyan szigorú ellenőrzés alá vetették, mint magavi-seletét az ügyek igazgatásában. A mosdás, a séta, minden szórakozás és napi elfoglaltságok órája pontos-sággal ki volt szabva és a törvény írta elő táplál-kozásának mennyiségét épp úgy, mint minőségét. (*Manners and Customs of the Ancient Egyptians*, Birch's ed. of Wilkinson, vol. I. 116.)

Ezenfelül az idegen népek leigázása és a hódító nemzet szolgasága közötti viszonyt mutatja az a Kar-nak-i felirat, mely leírja, hogy „milyen keservesen megfizette az ország az idegen hódításait az állandó hadserege általi elnyomással.” (*Flinders Petrie, His-tory of Egypt*. II. 252.)

Forduljunk most egy nagyon eltérő típusú társa-dalomhoz, ami ugyanazt az általános igazságot tűn-teti fel — Spártához. A hódító faj, a tulajdonkép-peni spártaiak, kik alatt a perioikoszok és a helóták (két alávetett faj leszármazottjai) állottak, nemcsak ezek felett uralkodtak, hanem két ízben a Pelopon-nészosz uralkodó faja is voltak.

Micsoda árat fizettek „imperialiás” helyzetükért? A spártai ember, bármennyire is ura volt rabszolgá-inak és félrabszolgáinak, maga is a spártai társada-lom szolgája volt. Minden egyén nem azt az életet élte, amelyet választott, hanem amelyet az a halmaz

diktált, melynek alkateleme volt. És ez az élet a szüntelen fegyelem élete volt, mely nem hagyott helyet kultúrának, művészetnek, költészetnek vagy az élvezet más forrásának. A spártai szélsőséges mértékben volt annak a görög tannak, hogy a polgár nem önmagáé, sem családjáé, hanem a városé.

Ha Spárta kicsiny és egyszerű közössége helyett a nagy és bonyolult római impériumot nézzük, még szembeszökőbbnek találjuk az imperializmus és a rabszolgaság közötti összefüggést. Nem akarok arra a tényre utalni, hogy háromnegyed része azoknak, kik Itáliát a császárság korában benépesítették, rabszolga volt, kik leláncolva munkálták a földeket, leláncolva aludtak dormitoriumaikban és azok, kik portások voltak, a kapukhoz voltak láncolva — mi csoda borzasztó állapotok! — hanem arra a tényre utalok, hogy a közösség névlegesen szabad része a szolgák fokozataiból állott. A polgárok nemcsak hogy abban a szolgaságban állottak, melyet a teljes vagy részleges katonai szolgálat jelent — olyan rideg alávetés alatt, hogy egy tiszttól jobban féltek, mint az ellenségtől — hanem azok is, kik a polgári vagy félig polgári életben tevékenykedtek, a közösség számára kényszerültek dolgozni. „Tényleg minden egyes emberrel, mint az Állam szolgájával bántak . . . minden egyes ember munkájának természete véglegesen meg volt szabva számára.”

Ez a társadalom harcos szolgákból, dolgozó szolgákból, földművelő szolgákból és tiszt szolgákból állt. És aztán mi volt ennek az óriási bürokráciának,

mellyé a római társadalom fejlődött, legfelsőbb ura — a császár? A praetoriánus gárda bábjavá lett, ami épp úgy volt a biztonság eszköze, mint a veszedelem oka. Ezenfelül a szertartások napi szolgaságában állott. Ahogy Gibbon mondja: „a császár volt az első szolgája azoknak a szertartásoknak, melyeket kirótt”. Ekként Róma, mint a többi eset, szembeszökő módon mutatja, miként teszi szolgává önmagát az a társadalom, ami szolgaságba hajt más társadalmakat.

Ugyanezt a leckét tanítják a forrongó zavargás — erőszak és vérontás — ama korszakai, melyek a római társadalom összeroskadására következtek: annak a birodalomnak, ami sokak agyában, mint valami csodálatos és követendő példa lakik — annak a sokaságnak az agyában, aki minden borzalmasságnak megbocsát, ha gondolatban vagy valóságban kiélégítheti az uralom nyers imádatát. Elhaladva ama vérengző idők mellett, melyekben Klodvig, Fredegunda és Brunhilda példái tipikusak voltak, a dolgok lassú folyamán a feudális uralom kialakulásához érünk — egy uralomhoz, melyet röviden ez a négy szó jellemez: hűbérúr, hűbéres, szolga, rabszolga — egy uralomhoz, melyet, a helyi uralkodók között a főhatalomért vívott állandó küzdelmek és az ezeket követő krónikus háborúskodás mellett, minden egyes főnök, uralkodó, gróf, vagy herceg korlátlan hatalma saját területén belül és a lépcsőzetes szolgaság alatta jellemzett. A hagyományos formula: „Én a Te embered vagyok”, melyet a hűbéres térden

állva, felemelt kezekkel mondott, az egyik lépcsőfok viszonyát fejezte ki a másikhoz az egész társadalmon keresztül. A dolgok ilyen állapota mellett, mint ahogy rendszerint előfordul, a szolgák ura maga is szolgaságra jutott azon berendezések folytán, melyekkel fenntartotta életét és hatalmát. A fegyverek és páncélok örökös terhe és azok az elővigyázati rendszabályok neheztedek rá, melyekhez majd az orgyilkosság, majd pedig a mérgezés elhárítása végett kellett folyamodnia. És ha elérünk ahhoz az utolsó fokhoz, melyen teljes lett a kisebb uralkodók alárendelése a főuralkodó alá és minden gróf és herceg a király hűbérese lett, nemcsak az államügyek nyomják a királyt szolgaságba, szüntelen aggodalmaikkal, hanem a szertartások is vigasztalan körforgásukkal. Ezekről beszélve Franciaországban Nagy Lajos idejében, Madame de Maintenon megjegyzi: „azokat kivéve, akik a legmagasabb állásokat foglalják el, nem ismerek szerencsétlenebb lényeket, mint azokat, akik irigylik őket. Ha csak fogalmuk volna arról, hogy micsoda sorsban vannak ezek!”

Pusztán utalva az uralkodónak az uralkodási berendezések által való szerfölötti leigázottságára, mellyel Japánban találkozunk, hol az isteni eredetű Mikado, szent állapota követelményei által bebörtönözve, meg volt fosztva a rendes szabadságoktól és kinek elzárt életében egyszer olyan büntetések voltak, mint a trónon ülés naponta három órán át — elhaladva Kína esete mellett, hol, amint Douglas professzor beszél az uralkodóról: „élete a szertartási

szabályok folytonos körforgása” és „attól a naptól kezdve, amikor trónra lép, addig a napig, amikor sírjába viszik a Keleti Dombokhoz, minden órájának és csaknem minden percének megvannak a maguk különleges kötelezettségei, melyeket a Szertartási Hivatal szab ki rá”: ahhoz a szembeszökő példához fordulunk, melyet Oroszország nyújt. A kisebb nemzetiségek örökös leigázása mellett, melyet imperializmusa mutat, mit látunk a saját szervezetén belül? Látjuk hatalmas hadseregét, melyben mindenki — ténylegesen vagy potenciálisan — szolgálni köteles; ott van óriási bürokráciája, mely mindenhova elágazik és zordonan ellenőrzi az egyéni életet; ott vannak kiadásai, melyek mindig túlhaladják a bevételeket és államkölcsönökre szorulnak. A személyesen és anyagilag érzett nyomás eredményeként titkos forradalmi társulatokkal, örökös összeküvésekkel és a társadalmi fellobbanásoktól való krónikus félelemmel találkozunk; s míg mindenki Szibéria veszedelmében él, a leigázott nemzet mindenható feje állandó életveszélyben retteg. Még ha csapatai szemléjére megy is, a katonák, rendőrök és kémek póthadseregének szigorú óvintézkedéseket kell tennie: az egyik rész kísérő testőrséget alkot, a másik itt vagy amott áll várakozásban, hogy megakadályozza a lehetséges támadásokat.

Hasonló óvintézkedéseket kell mindig tenni — melyek időről-időről kudarcot vallanak — a bombamerényletek ellen, sétakocsizások és vasúti utazá-

sok alkalmával. Az élet azon részét, amelyet az államügyek és a vallási szertartások nem foglalják el, az önfenntartás veszi igénybe.

És most mi ebből a tanulság? Talán az, hogy míg az imperializmus és a rabszolgaság mindig és mindenhol összeforrottak egymással, nálunk másként áll a dolog? A legtöbben erre igennel fognak válaszolni. Mi több, össze fogják kötni az „Imperializmus és Szabadság” szavakat, mint legutóbb tette a mi Poéta Laureatusunk, ki néhány ríme fölé ezt a címet írta. A neveket összetévesztik a valósággal — úgy mint régen. Ahogy Gibbon írta:

„Augustus megértette, hogy az emberiséget nevek kormányozzák; és nem is csalódott abban a várakozásában, hogy a szenátus és a nép alá fogják magukat vetni a szolgaságnak, ha tiszteletteljesen biztosítják őket arról, hogy még mindig élvezik ősi szabadságukat.” (*Decline and Fall*, 68.)

„Szabad vagyok!” gondolja az angol. „Mi lehetek más, mint szabad, ha szavazatommal hozzájárulok egy képviselő választásához, ki részt vehet a nemzeti bel- és külügyek szabályozásának meghatározásában?” A szavazólap leadását azon korlátozatlan tevékenységek birtokával azonosítja, ami a szabadságot alkotja; pedig, hogy csak egy példát említsek, a fenyegető büntetés minden nap arra emlékezteti, hogy gyermekeit az állami minta szerint kell nevelni, nem ahogy ő akarja, hanem ahogy mások akarják.

Jegyezzük meg azonban, hogy az alkotmányos szabadság névleges kiterjedése annak tényleges csökkenésével járt. Itt van mindenekelőtt az a tény, hogy a parlament törvényhozói szerepe csökkent, mialatt a minisztériumok elbitorolják azt. Fontos javaslatokat többé nem egyes képviselők nyújtanak be és adnak elő, hanem a kormányt szólítják fel, hogy terjessze azokat elő: a törvényhozás fokról-fokra a végrehajtó hatalom kezébe csúszik át. Emellett magában a végrehajtó hatalomban megvan az a törekvés, hogy a hatalmat egyre kevesebb kezekbe helyezze. Mint ahogy a múltban a kabinet a Titkos Tanácsból nőtt ki a megszorítás folyamata útján, úgy ma a miniszterek egy kisebb csoportja kezdi végezni az egész kabinet működéseit. Adjuk hozzá ehhez, hogy alárendelt végrehajtó szerveink vannak, mint a belügyminisztérium, a kereskedelmi és közoktatásügyi minisztériumok, valamint a helyi kormányzati hivatalok, amelyekre átruházták bizonyos törvények elkészítésének és végrehajtásának jogát: kormányzás közigazgatási rendelet alapján. Hasonlóképpen az, hogy egyre több időt vesznek el az egyes képviselőktől a kormány céljaira; hogy meggátolják a vitákat; és hogy immár megkövetelik, hogy *en bloc* szavazzanak egész kormányzati ágakra a részletekbe menő vita nélkül; ezek azt mutatják, hogy míg a választójog kiterjesztése látszólag növelte a polgárok szabadságát, az a valóságban lecsökkent képviselőik működési körének megszorí-

tása által. Mindezek a jelenségek lépcsőfokok a hatalomkoncentráció útján, ami az imperializmus velejárója. És hogy ez az irányzat hogyan fejlődik ki ott, ahol tényleges háborúskodás köszöntött be, azt mutatják a Dél-Afrikában követett rendszabályok: a hadi törvények kikiáltása a kormányzó által (aki így egyeduralkodó lesz) és az alkotmányos kormányzat ideiglenes felfüggesztése — amit az úgynevezett loyalták szívesen állandóvá tennének.

Elhaladva emellett, tekintsük meg a mértékét annak, amennyire a polgár a közösség szolgája. Néhány ősi szokás a legjobban meg fogja világítani a dolgot. Azokban az időkben, melyekben a teljes rabszolgaság összekeveredett a jobbágysággal, a jobbágy, röghöz kötve, számos kötelességeket és szolgáltatásokat teljesített urának vagy földesurának. Ezek a szolgáltatások vagy kényszermunkák (*corvée*), a kor és a hely szerint hetente egy napi munkától hatnapi munkáig váltakoztak — a részleges szolgáltatástól a teljes szolgáltatásig. Az effajta munkák és szolgáltatások legtöbbje az idő múlásával pénzfizetéssé alakult: ezzel világosan elismerve a földesúrnak fizetett ennyi meg ennyi adó és a számára végzett ennyi meg ennyi munka közötti egyenlőséget. A teher szempontjából teljesen mindegy, hogy a feudális urat a központi kormánnyal helyettesítjük és a helyi pénzfizetéseket általános adókra cseréljük. A lényeges kérdés a polgárra nézve az, hogy munkájából mennyi rész kerül a felette uralkodó hatalomhoz és mennyi marad saját szükségletei kielégítésére. Az

Állam által követelt munka épp olyan kényszermunka az Állam részére, mint a földesúr által követelt munka volt kényszermunka a földesúr részére, akkor is, ha nem nevezik annak, és pénzben róják le, nem pedig természetben; és ezen kényszermunka terjedelméig minden polgár a közösség szolgája. Mintegy öt éve [Yves] Guyot kiszámította, hogy Franciaországban a polgári és katonai kiadások a nemzeti termelés 30 százalékát emésztik fel, vagy más szavakkal, hogy az átlagos polgár évente mintegy 90 nap kényszermunkát végez az államnak.

Bár kisebb kiterjedésben, de ami áll Franciaországban, az Angliában is áll. Nem elfeledve az állami kényszermunkások súlyos terhét, melyet a múlt idők imperializmusa hagyott ránk — azt a 150 milliós adósságot, melyet az amerikai háborúért vetünk fel, és azt az 50 milliót, melyet a Keletindiai Társaság birtokaiért vállaltunk magunkra, melyek kamatai minden évben extramunkát rónak a polgárookra — figyelmünket ez alkalommal csak azokra a terhekre korlátozzuk, melyeket az imperializmus ma nyom reánk.

Egy legelsőrangú statisztikai tekintélytől tudom, hogy 100 millió évi kiadás az átlagos polgár minden tizenhét napjából egyet vesz igénybe, vagyis évente körülbelül tizennyolc napját. Jelenleg a hadsereg és a haditengerészetre fordított állandó kiadások, valamint a legutóbb felvett adósságok után fizetett kamatok körülbelül 76 millióra rúgnak, amivel évente 13 és fél napi kényszermunka nehezedik az

átlagos polgárra. Emellett jön a délafrikai és kínai háborúkra kiadott és kiadandó 153 000 000 font, amihez még hozzá kell adni a nyugdíjak, javítások, kártalanítások és visszahelyezések kiadásait, melyek 200 000 000 fontnál többre fogják emelni a végösszeget. Az olvasó kiszámíthatja, hogy mennyi lesz az adó, amit a közvetlen kiadások és a kölcsönök utáni kamatok fognak magukkal hozni. Előtte vannak az adatok, melyek alapján megbecsülheti az extra-munkanapok számát, amikre az imperializmus kényszeríteni fogja, hogy az Államért dolgozzon — extra-munkanapok, mondom, mert a rendes állami kiadások fedezésére úgyis mindig nagyszámú napokat kell ledolgoznia az Államnak.

Kétségtelenül az, akit a dolgok helyett kielégíté-
nek az elnevezések, mint a rómaiakat, abszurdnak fogja tartani ezt az állítást; de az, aki szabadság alatt azt a jogot érti, hogy tehetségeit saját céljaira használhatja, amiben nem korlátozza több, mint minden más polgár ezzel egyenlő joga, be fogja látni, hogy bármilyen álcázott módon legyen köteles képességeit az Állam céljaira használni, addig a fokig, amennyire erre kényszerül, az Állam szolgája; és hogy abban a mértékben, amennyiben növekedő imperializmusunk nagyobbítja az ilyen kényszer-szolgáltatások mennyiségét, ugyanabban a mértékben mindinkább az Állam szolgája lesz.

Azok mellett a messze szétágazó szolgáltatások mellett, melyeket a polgár közvetlen és közvetett adók formájában ad — melyek közül minden egyes

ennyi meg ennyi napi munkájával ér fel, ami más-
különben az ő és hozzátartozói életét emelte volna
— jön még a tényleges vagy potenciális katonai
szolgálat, melyet az Állam megkövetel az imperiális
politika keresztülvitelére, egy szolgálat, mely, mint
a Dél-Afrikában levők megmondhatják, gyakran
szép szavak által burkolva keményebb rabszolgasá-
got ró rájuk annál, melyet a néger visel, tetézve a
hozzáadott életveszéllyel.

Még ha lehetséges volna is megértetni az embe-
rekkel, hogy életük milyen mértékben van – és a jö-
vőben még nagyobb mértékben lesz – alárendelve az
Állam követelményeinek, hogy egyre kevésbé és
kevesbé mondhatják, hogy önmaguk tulajdonosai:
kevés hatással járna. Mindaddig, míg az uralom
iránti szenvedély minden mást fölülmúl, el fogják
túrni az imperializmussal járó rabszolgaságot. Olyan
emberek között, akik nem a tisztán emberi jellem-
vonásaikra büszkéek, hanem azokra a tulajdonsá-
gokra, melyekben a vadállatokkal osztoznak, és
akiknek szájában a „*bull-dog-bátorság*” egyet jelent a
férfiassággal; emberek előtt, kik a becsületet a ring-
ben keresik, ahol a küzdők fájdalomnak, sérülések-
nek és életveszélynek teszik ki magukat azért, hogy
a „derekabb férfinak” bizonyuljanak, a fentiekhez
hasonló, visszaretentő megfontolások semmi súly-
lyal sem fognak bírni. Mindaddig, míg továbbra is
meghódítanak más népeket és leigázva tartják őket,

készek átadni személyes szabadságukat az Állam hatalmának és azután, mint eddig, elfogadni a rabszolgaságot, ami az imperializmussal jár.

SZERTARTÁSOS KORMÁNYZAT: AJÁNDÉKOK

A főnök nélküli törzseknél, valamint az olyanoknál, melyeknél a főnökség nem állandó, illetve mint az olyan népeknél, melyeknél a főnökség némileg ugyan meg van állapítva, de nem eléggé szilárd, az ajándékozás nem igen változik állandó szokássá. Például szolgálhatnak erre Ausztráliának, Tasmániának és Fuego földjének őslakói; és amikor azoknak a vad amerikai fajoknak a leírásait olvassuk, melyek kevésbé szervezett társadalmi életet élnek, mint pl. az eszkimók, a csinukok, a kígyó-indiánaok, a komancsok, a csippevák, stb., vagy pedig ha az olyan törzsekről szóló elbeszéléseket tanulmányozzuk, melyek demokratikus szervezettel bírnak, mint pl. az irokézek vagy a krík indiánok, úgy találjuk, hogy miután az említett törzseknél nem létezik erős személyes uralom, ennél fogva ott alig történik említés az ajándékozásról, mint a politikai tiszteletnyilvánítás egy neméről.

Ennek éppen ellenkezőjéről tesznek bizonyosságot azok a leírások, amelyek olyan amerikai törzsek szokásaira vonatkoznak, amelyek a múlt időkben a zsarnoki kormányforma alatt a civilizáció jelentős fokára emelkedtek. Torquemada beszéli, hogy Mexikóban, „midőn valaki a tartományfőnök vagy a király üdvözlétére megy, virágokat és más ajándé-

kokat visz magával”. A csibcsákokról szintén azt olvassuk, hogy „midőn ajándékot vittek a főnöknek – mert senki nem ment őt meglátogatni anélkül, hogy egyszersmind valami ajándékot ne vitt volna magával – avégett, hogy beszélgessenek vagy egyezkedjenek vele, fejüket és testük felső részét meghajtva járultak elé”; és Yucatán őslakóinál szokás volt, hogy „midőn vadásztak, halásztak vagy éppen sót ástak, a szerzemény egy részét mindig odaajándékozták uruknak.” A másféle jellegű népek, mint például a malayo-polinéziaiak, akik főnökeik kétségbe nem vonható uralma alatt a társadalmi fejlődés bizonyos fokára emelkedtek, szintén e szokás mellett tesznek bizonyosságot. Forster, amikor azokról a tárgyokról tesz említést, amelyeket a Tahiti-szigetek őslakóival elcseréltek élelmiszer, ruházat és hasonló dolgokért cserébe, azt mondja, hogy „azonban úgy találtuk, hogy minden ekként szerzett vagyonuk, bizonyos idő múlva, vagy mint ajándékok, vagy pedig mint önkéntes hála-adományok, a különböző főnökök kincstáraiba folytak be, mely főnökök – úgy látszik – minden kisebb és nagyobb szekercék és fejszék egyedüli birtokosai voltak.” Úgyszintén a Fidzsi-szigeteken is „mindazoknak, akik a főnök kegyét meg akarják nyerni, vagy vele békés viszonyban akarnak élni, e célból bizonyos engesztelő ajándékot kell hozniuk.”

Ez utóbbi esetekből tisztán láthatjuk, hogy a főnökök részére tett ajándékozások hogyan változnak át önkéntes engesztelő áldozatokból kikényszerített

engesztelő adományokká, mert amikor pl. azt olvasuk, hogy a „Tahiti-sziget főnökei erővel kifosztják alattvalóik ültetvényeit,” és hogy a Fidzsi-szigeteken „a főnökök erőszakkal elveszik mások személyét és vagyonát”, abból világosan kitűnik, hogy az ajándékozás semmi más, mint egy bizonyos résznek önkéntes átengedése egyedül azért, hogy ezáltal az egész elvesztése meggátoltassék. Ez a politika, amivel kielégítik a vagyon utáni sóvárgást és kifejezik a hódolatukat. „A malagasok között (Madagaszkár szigetén) bizonyos alkalmakkor mind a rabszolgák, mind a szabadok élelmiszereket ajándékoznak főnökeiknek, hogy kifejezést adjanak hódolatuknak.” És ebből arra következtethetünk, hogy minél hatalmasabbak a főnökök, az alattvalók annál inkább mindent elkövetnek avégett, hogy elnyerhessék főnökük kegyét, mind azzal, hogy kielégítik azok kapzsi vágyát, mind azzal, hogy kifejezik hűségüket.

Azonban nagyon ritkán fejlődik ki – ha egyáltalán kifejlődik valaha – állandó szokássá a főnöknek adott ajándékozás gyakorlata az egyféle népfajból álló törzseknél. Ezeknek a törzseknek a főnöke, aki nem sokban különbözik társaitól, és akit nem vesznek körbe szolgálatkész egyének, akik készek másokra erőszakolni az akaratát, általában nem igen szokott a törzs tagjaiban olyan nagy félelmet kelteni, hogy ennek következtében megszokott szervertartássá váljon az ajándékozás. Csakis olyan elegyült társadalmakban – melyek egy győzedelmes

törzs, valamint több ugyanazon vagy különböző fajhoz tartozó legyőzött törzsekből alakultak – történik meg, hogy felülkerekedik egy bizonyos kormányzó osztály, mely olyan főbb és alsóbb rangú főnökökből áll, akik a többiekből több tekintetben különböznek és eléggé hatalmasak, hogy felébresszék a szükséges rettegő tiszteletet. A fentebbi példákat általában véve mind olyan társadalmak köréből merítettük, melyekben a főnökök királyi méltóságra emelkedtek.

Magától értetődő, hogy az ajándékozás e szertartás által egyszersmind kiterjedtebb alakot is ölt. Mert ahol az alárendelt uralkodók fölött egy főuralkodó is van, őt egyaránt köteles kiengesztelni úgy általában az egész nép, valamint az alárendelt uralkodók. Innen van aztán az ajándékozásnak két fajtája.

Timbuktu város (Észak-Afrikában) többek között olyan példákat mutat fel, melyben az ajándékozás szokása tisztán megtartotta eredeti jellegét. Itt ugyanis a „király semmiféle adót nem vet ki az alattvalókra vagy az idegen kereskedőkre, hanem csakis ajándékokat kap tőlük.” Azonban Caillié hozzáteszi, hogy „Timbuktuban nincs is semmi rendszeres kormányzat. A király úgy kormányozza alattvalóit, mint az atya a gyermekeit.” Ha valami fölött vita támad közöttük, „a király összehívja a vének tanácsát.” Vagyis ahol a királyi hatalom nem nagy, az ajándékozás önkéntes marad. Más afrikai népeknél,

pl. a kaffereknél az ajándék már – úgy látszik – jóformán elvesztette önkéntes jellegét. „A király jövedelmét barmokból, korai gyümölcsökből, stb. álló évi adó teszi ki”, és „midőn valamelyik alattvaló megnyitja magtárát, a gabonából egy kis részt szomszédjának, egy nagyobb részt pedig a királynak kell küldenie.” Abyssiniában szintén a kényszer-adomány és az önkéntes ajándékozás keveréke van szokásban: azonkívül, hogy a Tigré tartomány hercegének bizonyos szövetekből és gabonából álló meghatározott évi adót fizetnek, még évenkénti önkéntes ajándékokat is visznek neki. És általában véve egész Kelet-Afrikában az a szokás, hogy a nép részletesen meghatározott, valamint részletesen meg nem határozott adományokat szolgáltat be évenként a királyok részére. És hogy azon ajándékozások mellett, melyek – mivel szokássá váltak – megszűntek engesztelő adományoknak lenni, miért létezik még a hajlam, hogy olyan ajándékozásokat is tegyenek, melyek – mivel nem megszokásból történnek – határozottan engesztelő ajándékoknak tekinthetők, azt azonnal megértjük, amint belegondolunk, hogy ott, ahol a királyi hatalom naggyá nőtt, az alattvalóknak minden vagyonukat úgy kell tekinteniük, mint amely csakis a király engedélyéből az övék. Amikor Burton azt beszéli, hogy Dahomeyben „a lakosok nem nagyon igyekeznek arra, hogy meggazdagodjanak, mivel annyiszor kirabolnák őket, amennyiszor csak el tudnák tűrni e mütétet”, és amikor Bogotának régi királyairól azt olvassuk, miszerint –

amellett, hogy részükre évenként több ízben rendes adót és számtalan más adományt fizettek – alattvalóik életének és minden vagyonának is korlátlan uraként tekintettek rájuk, mindezekből világosan láthatjuk, hogy miért van az, hogy azon adományokon felül, melyek eleinte önkéntesek és meg nem határozottak voltak, később pedig kényszerített és meghatározott adományokká váltak, folyamatosan új meg új önkéntes adományok is történnek.

Ha alárendelt állapotot mutat azon tény, hogy egy közönséges magánszemély valami ajándékot hoz főnökének vagy királyának, akkor még inkább arról tanúskodik az, amikor egy alárendelt uralkodó az ő fő-uralkodójának hoz ajándékot; ez utóbbi esetben – amelynél az alattvalói hűtlenség vétkétől még inkább lehet tartani – a lojalitás bizonyosságául szolgáló szertartás jelentősége sokkal nagyobb fontosságúvá válik. Innen aztán az ajándékozás a fensőbb-ség formális elismerésévé növi ki magát. A hajdani Vera Paz államban „mihelyt valamely királyt megválasztották . . . a törzs minden előkelői megjelentek előtte, vagy rokonaikat küldték oda . . . ajándékokkal . . . Ezek aztán (a kikiáltás során) kijelentették, hogy beleegyeznek a megválasztásba, és elfogadják királyuknak.” A csibcsáknál, amikor az új király trónra lépett, „az előkelő férfiak esküt tettek le, hogy engedelmes és lojális vazallusok lesznek, s alattvalói hűségük bizonyítékául mindannyian bizonyos ékszert, néhány nyulat, stb. ajándékoztak neki.” Toribio azt mondja a mexikóiakról, „azok az

indiánok, akik nem voltak kötelesek adót fizetni, de még a főnökök is minden évben, bizonyos ünnepek alkalmával ajándékokat vittek az uralkodónak . . . annak elismeréséül, hogy ők az alattvalói.” Éppen így volt ez Peru őslakóinál is, akiknél ugyanis „senki sem járult Atahualpa elé anélkül, hogy hódolata kifejező jeléül ne vitt volna magával valami ajándékot; s bár azok, akik elé járultak, többnyire előkelő nemesek voltak, ajándékukat saját hátukon és mezítláb vitték.” Az ajándékozás fontosságát, mint olyat, mely vazallusi kötelezettséget foglal magában, eléggé mutatja a zsidókról szóló két, egymással elentétes feljegyzés. A királyok könyvében (I. Kir. IV:21.) ugyanis Salamonról azt olvassuk, hogy „ő uralkodik vala minden országokon, az Eufrates folyótól fogva egész a filiszteusok földjéig és Egyiptomnak határáig,” s másutt (II. Kron. XXIII:24.) szintén azt olvassuk, hogy „a föld minden királyai törekedtek Salamont látni . . . s mindannyian évről évre rendszeren elvitték az ő ajándékaikat.” Ezzel elentétben szintén meg van írva, hogy midőn Sault királlyá választották, „Beliálnak (az álnokságnak) fiai ezt mondják vala: miben lehet ez ember szabadságunkra? És ócsárolták őt s neki semmi ajándékot nem vivének” (I. Sam. X:27). Kelet legtávolabbi vidékein a főnök részére nyújtott ajándéknak általában ma is mindenütt ugyanez a jelentése. Japánban „kötelessége minden főnemesnek, hogy évenként legalább egyszer, amikor ajándékokat visznek

magukkal, látogatást tegyen s lerója tiszteletét a császári udvarban,” s továbbá „a világi uralkodó évenként egyszer kifejezi tiszteletét s lerója adóját a tennő előtt . . . ünnepélyes követség és gazdag ajándékok által.” Kínában az alárendeltséget kifejező cselekedet rendkívül fontos jelentőségű. Azon kijelentés mellett, miszerint „a főkhán beiktatása alkalomával négyezer küldött és követ vett részt a szertartásban, kik ajándékokkal megrakottan érkeznek,” egyszersmind azt is olvassuk, hogy a mongol hivatalnokok a IV. Ince által oda küldött ferences barátoktól egyenesen megkérdezték: „vajon tudja-e a pápa, hogy a főkhán az égnek fia és hogy a földnek uralma az ő jogkörébe tartozik . . .” továbbá „hogy a pápától miféle ajándékokat hoztak a főkhán részére.”

Hasonló jelentése van az uralkodó számára nyújtott ajándék-adásnak Burmah tartományában is, ahol Yule szerint erélyes intézkedéseket tettek, „hogy az úgynevezett bűnbocsánat napján a kérvényező idegen küldöttek a birodalom vazallusaival és alattvalóival együtt az udvarnál előzetesen be legyenek mutatva; s ezeknek ajándékai úgy legyenek feltüntetve, mint bocsánatért esedező áldozatok, hogy ezzel elhárítsák magukról a hűbéruruk ellen elkövetett vétségekért megérdemelt büntetést.”

Európa középkori története sem hagy cserben minket, amikor példákat keresünk az ajándékokra, melyet úgy az általános, mint a speciális kiengeszte-

lés, valamint az alattvalói hűség kifejezése érdekében tettek. A történelmi feljegyzésekből ugyanis azt olvassuk, hogy „a Merovingok uralma alatt évente egyszer, egy bizonyos napon, ősi szokás szerint a Mars mezején a nép ajándékokat vitt a királynak,” s e szokás egész a Karolingok uralkodásáig gyakorlatban volt. Ez ajándékok különfélék voltak: mint például étel és ital, továbbá lovak, arany, ezüst, valamint ékszerek és öltözetek. Számos adat bizonyítja, hogy egyének és közösségek is ajándékoztak, és a városok is így fejezték ki hűségüket. Tény továbbá az, hogy onnantól fogva, amikor Orleans város lakói Gontramot – a náluk tett látogatása alkalmával – elhalmozták ajándékaikkal, hosszú ideig fennmaradt az a szokás, hogy a városok ezzel igyekeztek megnyerni az őket meglátogató uralkodók jóindulatát, majd az idő múlásával az ilyen ajándékok kötelezővé váltak. Az ősi Angliában is, amikor az uralkodó meglátogatta valamelyik várost, az először önkéntes, később pedig szigorúan elrendelt ajándékozás olyan súlyos tehernek bizonyult, hogy néhány esetben „nagy sorscsapásnak tekintették a királyi család és udvar átutazását.”

Ha a fentebbi tényeket összefoglaljuk, a levonható tanulság minden olvasót azon következtetésre vezethet, hogy az engesztelő ajándékok, amelyek kezdetben önkéntesek és kivételesek, a politikai hatalom erősödésével kevésbé önkéntessé és általánosan kötelezővé változnak, így aztán idővel egyetemes és kényszerített hozzájárulássá, megszabott

sarccá nővik ki magukat; továbbá hogy ez később, a pénz forgalomba jövetelével pénzbeli adófizetéssé lesz. Hogy ez az átalakulás miként jön létre, és mik azok az indokok, melyek annak létrejöttét folyton sürgetik és a legönkéntesebben nyújtott adományt a legönkéntelenebb adománnyá változtatják, eléggé mutatja John Malcolm a Perzsiában divatozó szokásokról (*Sketches of Persia*) írott művében tett megjegyzése. Ő ugyanis, amikor „azon rendetlen és nyomasztó adóról” szól, „melyeknek a perzsák folyvást ki vannak téve,” többek között a következőt mondja:

„A legelső e rendkívüli adók közül úgy tekinthető, mint rendes és rendkívüli ajándék. A király részére rendszeren befolyó ajándékok azok, melyeket a tartományok és kerületek kormányzói, az egyes törzsfőnökök, valamint a miniszterek s általában minden főbb hivatalnokok beszolgáltatnak *Nourouze* ünnepén vagyis a tavaszi napjégyenlőségkor. . . Az ilyen alkalmakkor befolyó ajándékok mennyiségét rendszerint a szokás határozza meg; egyébiránt aki igen keveset visz, az hivatalát veszti, aki minél többet ad, az annál nagyobb kegyben részesül.”

Hogy efféle nyomás alatt jött létre az irreguláris ajándékozásból a reguláris adózás, az következik mind az adott tárgyak természetéből, mind az adás egyre gyakoribbá válásából. Ilyen ajándékokat – feltéve, hogy azok elfogadhatók – természetesen olyan dolgokból szoktak adni, amikkel rendelkezik a

nagyközönség, s amelyek nem csak a legjobb minőségűek, hanem egyszersmind a legnagyobb bőségben is vannak. Tehát amikor az adományok egy terjedelmes birodalomban rendszeresítettnek, azok általában az illető vidék terményeiből állnak; mint pl. az ősi Peruban történt, ahol némely vidék lakói illatos fát, más vidékek gyapotot, megint más vidékek smaragdot és aranyat, más vidékek papagájt, mézet és viaszt küldtek; vagy mint az ősi Mexikóban, ahol az egyes városok azzal fizettek, „amit a vidékről nyertek, mint például halat, húst, gabonát, gyapotot, aranyat, stb., mert ő náluk méz egyáltalán nem volt.” Más esetekben vegyesek a kevésbé egységes helyekről beszolgáltatott adományok, mint pl. amelyeket a középkori francia városok adtak királyaiknak: „ökröket, juhokat, bort, zabot, vadakat, viaszfáklyákat, lovakat, fegyvereket, arany és ezüst edényeket, stb.” Világos tehát, hogy ha az ajándékozás valamiféle adónemmé változik, akkor a beszolgáltatott dolgok különféle neműek lesznek; aszerint, amilyen az adott vidék jellege, vagy néha az adott egyének képessége.

Hogy a rendszeres ajándékozás hogyan megy át adófizetésbe, azt némely aránylag kisebb társadalom mutatják, melyek keblében a kormányzó hatalom eléggé meg van erősödve. A Tonga- (vagy Barátság) szigeteken „a főbb rangú főnökök a királynak körülbelül minden második héten sertéseket és jamszgyökeret adnak ajándékba; e főnökök egyszersmind ajándékokat kapnak a rangfokozatban

utánuk következőktől, ez utóbbiak ismét a náluk alantabb állóktól, és így tovább, le egészen a köznépig.” A régi Mexikó, mely különböző korokban leigázott és különböző fokozatok szerint függő provinciákra volt felosztva, az ajándék rendes adófizetésbe való átmenetének különböző fokozatait mutatja. Duran I. Montezuma mexikói uralkodó ideje kapcsán azt mondja, hogy „az adók névsora mindent magába foglalt . . . Ezt az adózást az egyes legyőzött provinciák teljesítették, hogy a vitéz mexikóiak felhagyjanak az ő pusztításukkal.” Ez az idézet világosan mutatja, hogy az adományok eleinte engesztelő ajándékok voltak. Továbbá azt olvassuk, hogy „Meztitlanban az adót nem meghatározott időben, hanem csak akkor fizették, amikor az uraknak arra szüksége volt . . . Ezek jobbnak látták nem felhalmozni az adományt, hanem kértek, amire éppen akkor szükség volt a templomok, az ünnepek és az urak részére. És azt mondják, hogy azokat az adókat, amelyek Montezuma egész birodalmában „élelmiszerekből, ruhaneműkből és különböző tárgyak nagy változatából álltak – némelyiket évente, másokat minden hat hónapban, megint másokat minden tizenhét napban fizették. Továbbá Toribo megjegyzi a „hódolat kifejezése jeléül”, ünnepek során beszolgáltatott ajándékokra vonatkozóan, hogy „úgy látszik, miszerint világos dolog, hogy a főnökök, a kereskedők és földbirtokosok adófizetésre

nem voltak kötelezve, amennyiben pedig mégis fizettek némi adót, azt csakis saját jószántukból, önkéntesen tették.”

Az önkéntes ajándékoknak kényszerített adóba való átmenete Európa középkori történelméből is eléggé kimutatható. A Meroving-házból származott francia királyok jövedelmének forrásai között Georg Waitz felemlíti a nép által különböző alkalmakkor (különösen házasságkötés alkalmával) beszolgáltatót önkéntes ajándékokat, emellett az éves ajándékokat, melyeket évente a március hónapi gyűjtés alkalmával szoktak beszolgáltatni, később pedig más időszakokban az év elején; ezek eleinte mind önkéntes adományok voltak, később pedig mindinkább meghatározott adóvá változtak. Továbbá a Karolingok idejében a nép által szintén évenként adni szokott ajándékokra vonatkozóan ugyancsak Waitz mondja, hogy ezek az ajándékok lassan teljesen elvesztették önkéntes jellegüket, úgy, hogy Hinkmar (reimsi érsek a IX. században) egyenesen adónak nevezi azokat. A feljegyzései szerint ezek az adók lovakból, aranyból, ezüsből, ékszerekből, (az apácáktól) öltözékekből és a királyi palota részére megkívánt egyéb szükségletekből állottak; és ugyancsak ő említi, hogy ezek az illetékek vagy *tributák* többé-kevésbé magán jellegűek voltak; bár kötelezőek voltak, a szó szerinti értelemben még nem váltak adókká. Arra is van elegendő világos bizonyíték, hogy azok az önkéntes ajándékok, melyeket a városok adtak uralkodó fejedelmeiknek,

amikor azok birtokukba vették a városokat, szintén kényszerített adományokká váltak. Leber előadása szerint 1584-ben a francia királynak (III. Henriknek) szigorú rendelettel kellett Párizs városát arra kényszeríteni, hogy ajándékot rakjon össze Anjou hercegének, valamint más alkalmakkor ugyanezt kellett tennie, hogy az ajándékot adjon a külföldi követek és uralkodók részére.

Amint azonban a pénzürtékek mindinkább határozottá váltak, és így egyre könnyebben történtek a pénzbeli fizetések, az adományok pénzfizetéssé változtak; erre példaként szolgál „azon adónem (*inferenda*), melyet eredetileg haszonállattal fizettek, a Karolingok idejében pedig már pénzként kellett beszo­lgáltatni”; úgyszintén példaként hozható fel itt – Anglia történelméből – azon más javak helyett fizetett pénz, melyet az angol városoknak az átutazó király és kísérete részére kellett beszo­lgáltatni. E bizonyítékok sorát alig zárhatnánk be célszerűbb adattal, mint a következő idézette Stubb történeti mű­véből:

„Az angol király rendes jövedelme egyedül a királyi földbirtokokból és a köznép által bírt földek jövedelméből eredt, mely jövedelmet vagy pénz formában, vagy természetben s élelem alakjában szolgál­gáltatták be, aszerint, hogy az a korona ősi birtokai­ból fennmaradt bért, vagy pedig azon kvázi-önkéntes adót képviselte, melyet a nemzet saját választott fejének fizetett.”

Ez idézet egyszersmind magába foglalja, hogy az önkéntes ajándék hogyan változott át önkéntelen fizetséggé, valamint azt, hogy a fizetség hogyan lett adóvá. Ha azok az önkéntes adományok, amelyeket azért adnak, hogy biztosítsák valamelyik magas állású egyén jóindulatát, lassanként rendes adókká lesznek, és idővel állandó jövedelemforrássá válnak, nem várhatjuk-e azt, hogy azok az adományok, melyek az alárendelt személyek részére történnek, amikor szükség van a segítségükre, hasonlóképpen szokássá válnak és végül őket is hasonlóan eltartják? Vajon nem ismétlődik-e meg a fentebb jelzett folyamat az alsóbb állami hivatalnokok esetén? Úgy találjuk, hogy de.

Először is meg kell jegyeznünk, hogy azon időszakos és rendes ajándékok mellett, melyeket az uralkodó kiengesztelésére és fensőbbségének elismerésére adnak, a fejlődés kezdetleges fokán az uralkodónak rendszerint még speciális ajándékokat is adnak, különösen olyankor, amikor valamelyik megsértett alattvaló védelmezése vagy pártfogása végett igénybe igyekszik venni a hatalmát. A csibcsáknál „senki sem jelenhetett meg a király, főnök (cazique) vagy valamelyik másik vezető előtt anélkül, hogy ne vitt volna magával bizonyos ajándékot, melyet azelőtt kellett beszolgáltatni, mielőtt előterjeszti kérelmét.” Szumátra szigetén a főnök „semmi adót nem vet ki alattvalóira, és azok részéről semmiféle biztos jövedelme vagy más javadalmazása nincs,

mint csupán azok, melyek az előforduló vitás ügyek elintézése fejében esetenként befolyanak.”

Hasonló szokás él Északnyugat-Indiában is. Gulab Singhről, Jummu tartomány egykori uralkodójáról azt mondja Drew, hogy „aki neki egy *rupeet* (egy ezüstforint értékű pénzdarabot) adott ajándékkul (*nazar*), annak kérelmét azonnal figyelembe vette; úgy, hogy még nagy tolongás esetén is megtörtént, hogy az uralkodó azonnal meglátta azt, aki egy *rupeet* mutogatott és hangosan kiabálta: 'maharajah, egy kérvény!' Az uralkodó ilyenkor, mint valami héja, magához ragadta a pénzdarabot, és miután a birtokába jutott, türelmesen kihallgatta a kérelmezőt.”

Bizonyítékok mutatják, hogy az efféle dolgok régen az angolok között is hasonló módon történtek. „Bizton hihetjük,” mondja Broom, John Lingard állításaira hivatkozva, „hogy azokban az (angol-szász) időkben kevés fejedelem vonakodott bírói tisztet végezni, ha kegyeltjei kérték fel, ha megvesztegetéssel kísértésbe hozták, vagy ha nyereség és pénzvágy ösztönözte.” És amikor azt olvassuk, hogy a régi normanok uralkodása idején „a kártérítési per legelső lépése volt kiperelni vagy a meghatározott díj megfizetésével megvásárolni” egy eredeti királyi idézést (*original writ*), ami megkövetelte, hogy a vádlott személyesen megjelenjen előtte, ebből gyaníthatjuk, hogy a meghatározott pénzösszeg, melyet ezért az okiratért fizetni kellett, eredetileg a király

számára adott ajándék volt a bírói segítségéért cserébe. Erre a következtetésre más bizonyítékot is találunk. William Blackstone egyik törvénytudományi művében azt mondja, hogy „manapság bizony még a királyi idézőlevelet is joga van követelni bárkinek, aki kifizeti érte a szokásos díjat,” ami hallgatólagosan magába foglal egy előző korszakot, amikor az idézőlevelek kiállítása a király kegyén múlt, amit csak engesztelés által lehetett megnyerni.

Ennélfogva igen természetes, hogy azokban az esetekben, amikor bírói és más teendők végzésével kell valakit megbízni, egyszersem adományoknak is lennie kellett, hogy elnyerjék a hivatalnokok szolgálatát; és az eredetileg önkéntes adományok később kötelezőek lettek. Erre bőven találunk bizonyítékokat a kelet régi történelméről szóló elbeszélésekben. Így például Ámosz próféta könyve II. 6. versében olvashat, hogy a bírák ajándékokat fogadtak el; mint ahogy ezt az ugyancsak keleten működő török magisztrátusokról beszélik mind a mai napig; itt a próféta, valamint a modern megfigyelő tévesen feltételezi, hogy ez a szokás korrupció következménye, holott ez csak egy azon számos eset közül, melyben valamely magasabb állapot alásüllyedését tévesen valamely alsóbb állapotnak tekintik. Így, ismét, a középkori Franciaországban a bírák hála jeléül bizonyos „fűszereket” kaptak azoktól, akik valami pert nyertek. Azonban ezek az adományok 1369-ben, vagy talán már előbb is pénzre változtak; és 1402-ben már illetékként kezelték őket. Ez a szokás

a francia forradalomig fennmaradt. Az angol nemzet történelmében Bacon esete nem valami különleges és letűnt szokás, hanem egy régi és megszokott gyakorlat fennmaradása mellett tesz tanúságot; a helyi feljegyzések beszámolnak arról a szokásról, hogy a bírácoknak és a hivataloszolácoknak szokás ajándékokat adni; és ezeket a tényeket foglalja össze a kijelentés, hogy „egyetlen főemberhez, magisztrátushoz vagy udvarnokhoz sem lehetett anélkül közeledni, hogy keleti szokás szerint valami ajándékot ne vitt volna magával az illető.”

Hogy régen az állami hivatalnokoknak nyújtott engesztelő ajándékok némely esetekben azok teljes jövedelmét képezték, arra bizton lehet következtetni egyebek mellett abból a tényből is, hogy tudniillik a főbb királyi hivatalok a tizenkettedik században árverés útján keltek el; ebben benne rejlik, hogy a kapott ajándékok értéke elég nagy volt ahhoz, hogy érdemes legyen megvásárolni az állásokat. Úgy tűnik, a régi Oroszország példa arra az állapotra, melyben az uralkodó tanácsosai és képviselői legfőbb részben – ha ugyan nem egészben – ajándékokból tartották fenn magukat. Karamsin „megismétli azoknak az utazóknak a megfigyeléseit, akik a XVI. században meglátogatták Moszkvát. 'Meglépő volna' mondják ezek az idegenek, 'hogy olyan gazdag az itteni főherceg? Semmi pénzt nem ad sem katonáinak, sem nagyköveteinek, sőt ellenkezőleg, elveszi az utóbbiaktól mindazon értékes tárgyakat, melyeket az idegen országokból hoznak magukkal .

. . Mindazonáltal ezek az emberek nem panaszkodnak.” Amiből azt lehet következtetnünk, hogy azok – miután fölülről nem volt rendes fizetésük vagy tiszteletdíjuk – alulról nyert ajándékokból éltek.

Továbbá egyszersmind felvilágosítást nyerünk az Oroszországban uralkodó állapotokat illetően is, mert világossá válik, hogy amiket mi kenőpénznek nevezünk, melyet a nyomorultul fizetett hivatalnoknak kell adni, mielőtt elvégeznék kötelességeiket, azok nem egyebek, mint azoknak az ajándékoknak a képviselői, melyek a teljes jövedelmüket képezték abban az időben, amikor egyáltalán nem volt semmilyen fizetésük. Hasonlót mondhatunk Spanyolországgal kapcsolatban is, amelyről Rose mondja, hogy „a megvesztegetés és az erkölcsi romlottság uralkodik a bírótól le egészen a rendőrig . . . Azonban a szegény spanyol hivatalnokok mellett azt lehet mentségül felhozni, hogy amíg a kormánytól semmilyen díjazást nem kapnak, addig a kormány mindent megkövetel tőlük.”

A szokás annyira természetessé tette számunkra azt a gyakorlatot, hogy bizonyos szolgáltatásért meghatározott összeggel fizessünk, hogy mint megszokott dologról, azt tartjuk, hogy ez a kapcsolat az elejétől fogva létezett. Azonban amikor azt olvassuk, hogy a kevésbé szervezett társadalmakban, mint például a becsuanáknál a főnök „igen csekély részt enged át kíséretének az edelből és a tejből, és amire még ezeken kívül szükségük van, azt vadá-

szattal és vadgyökerek felásával kell beszerezniük,” sőt, hogy a már előrehaladottabb társadalmakban is, mint például Felső-Guinea Dahomey királyságában „az állam egyetlen hivatalnoka sem kap semmi meghatározott fizetést,” ez világosan mutatja, hogy eredetileg a főnök alárendeltjeinek, kit hivatalosan nem fizetnek, maguknak kell önfenntartásukról gondoskodni. És miután a helyzetük hatalmat ad nekik arra, hogy megkárosítsák vagy megsegítsék az alattvalókat – és gyakran csak az ő közbenjárásukkal lehet a főnökhöz folyamodni – ennél fogva ebből származik az, hogy ajándékokkal engeszteljék ki ezeket az alárendelteket, mint amiért magát a főnököt is ajándékokkal engesztelik ki; ebből származik a jövedelmük.

[...] Fentebbi állításainkra vonatkozóan számos olvasó kétségtelenül megjegyezte, hogy azok minden ajándékozást úgy tüntetnek fel, mint amelyeket az alsóbbak tesznek a felsőbbek kiengesztelése céljából; és hogy teljesen figyelmen kívül hagyják azokat az ajándékokat, melyeket a felsőbbek adnak az alsóbbaknak. Ezek, bár nem mentek át abba, amit szertartásos kormányzatnak lehetne nevezni, mindamelllett nagyon is figyelembe veendőek. Az ajándékok e két nemének jelentése közti ellentét eléggé elismert ott, ahol – mint Kínában – az ajándékozás rendkívül aprólékos: „A felsőbb és alsóbb rangúak közötti szokásos látogatások alkalmával, vagy azt követően történik az ajándékok kölcsönös cseréje;

azonban míg az előbbieket ajándékát *adományok*, addig az utóbbiak ajándékát *áldozatok*; ezeket a kifejezéseket használják a kínaiak azokra az ajándékokra, melyeket a kínai császár és az idegen hercegek között kölcsönösen kicserélnek.”

Az természetesen megtörténik, hogy amikor a politikai vezető hatalma annyira kifejlődik, hogy végül minden akadály nélkül kikiálthatja magát minden tulajdonosának, olyan állapot jön létre, ahol a vezető szükségesnek láthatja, hogy környezetének vagy alattvalóinak visszaadja annak egy részét, amit monopolizált saját maga részére. És miután azok egyszer már alárendeltek lettek az adás által, most bizonyos fokig még inkább alárendeltek lesznek az elfogadás következtében. Azok a népek, akikről – mint a kuki-néptörzsről – azt mondhatni, hogy „minden vagyonukat, amivel csak bírnak, egyedül a *rajahnak* (tartományi főnöknek) engedélye vagy elnézése következtében bírják,” vagy azok a népek, mint például a dahomey törzsbeliek (dahomanok), akik mind testüket, mind jószágaikat illetőleg királyuk tulajdonai, világosan olyan helyzetben vannak, hogy miután a vagyon olyannyira túlságos mértékben folyt be a politikai központba, hogy azt mindet föl nem használták, a fölöslegnek onnan ismét szét kell folynia. És innen van, hogy például Dahomeyben, ahol bár egy állami hivatalnok sem kap semmi rendes fizetést, a király a minisztereinek és főbb hivatalnokainak királyi jutalmat osztogat.

Anélkül, hogy messziről hozott bizonyítékokra utalnánk, elégedjünk meg azzal, ha az ok és okozat e viszonyait Európa múltjától kezdve lefelé megfigyeljük. Tacitus azt mondja a régi germánokról, hogy „a főnöknek ki kell mutatni a bőkezűségét, amit követője el is vár tőle. Így például egy alkalommal ezt a harci paripát követeli, máskor azt az ellenség vérébe mártott győzedelmes lándzsát. A fejedelem asztala, ha nem is díszes, de bőséges kell hogy legyen; ez a követőinek egyetlen fizetsége.” Így tehát a monopolizáló vezér rendszerint kegyajándékokat osztogatott alattvalóinak. A középkort ugyanennek a rendszernek a módosított formája jellemezte. A XIII. században „hogya vér szerinti hercegeket, az egész királyi házat, a korona és a királyi háztartás fő hivatalnokait megkülönböztessék, a király rangjuknak és az évszaknak megfelelő ruhákat adott nekik. Ezeket a megkülönböztető öltözékeket bérruhának (*livrée*) nevezték, mivel a király általi ingyenes ajándékok voltak.” Ez utóbbi megjegyzés világosan mutatja, hogy az ilyen ajándékok elfogadása szubordinációt jelentett. Burgundia hercege egészen a XV. századig fenntartotta azt a szokást, hogy egy bizonyos ünnepen az udvarában levő hercegek és lovagok mindegyikének „ékszerekből és értékes tárgyakból álló ajándékokat adott annak a napnak a szokása szerint”, és igen valószínű, hogy az élelmezésen, a lakhatáson és a hivatalos öltözéken

kívül, melyeket saját maguk számára és szolgálók részére nyertek, az efféle ajándékok képezték az udvari szolgálatuk jutalmát.

Aligha kell hozzátenni, hogy hogy azok a nagyméretű adományok, melyekkel Európában – a fejlődés egyazon kezdetleges fokán – a királyok, hercegek és nemesek elárasztották a köznépet, hasonlóképpen nem voltak mások, mint csupán kifejezői annak a szolgai állapotnak, melyben a napi élelmezésükön felüli munkavégzésükért cserébe nem bért, hanem kegyadományt kaptak. Továbbá az is kétségtelen, hogy a borralalók, az újévi ajándékok és a hasonlók, amiket manapság is adni szokás, egy olyan rendszernek a maradványai, amelyben a meghatározott fizetséget ajándékokkal pótolták – egy rendszer, ami maga is egy olyan, régebbi rendszernek a következménye, ahol az ajándékok képezték az egyetlen fizetséget.

Így tehát egészen világossá válik, hogy ahogyan az alárendelt személyek által felsőbbjeik részére nyújtott ajándékokból idővel kifejlődtek a különböző adók és díjak, úgy az adományokból, melyeket az uralkodók adtak alattvalóiknak, idővel kifejlődtek a fizetések.

[...] Azt a kérdést illetőleg, hogy az ajándékozás milyen viszonyban áll a különböző társadalmi típusokkal, mindenekelőtt azt kell megjegyeznünk, hogy igen kevés ajándékozást lelhetünk az egyszerű (egyféle népből alakult) társadalmakban, ahol vagy egyáltalán nincs semmiféle főnökség, vagy ha van

is, az instabil. Az ajándékozás a főnök nélküli, vándorló törzseknél sem állandó, sem rendszeres nem lehet; sőt, még olyan nem elegyült törzseknél sem lehet az, melyeknél a főnöki méltóság csupán névleges. Azonban azt találjuk, hogy az ajándékozás elterjedt az elegyült és kétszeresen elegyült társadalmakban, mint például Afrika, Polinézia, az ősi Amerika, stb., fél-civilizált államaiban, ahol az állandó vezetőség – legyen az első- vagy másodrendű – mind alkalmat, mind okot szolgáltat rá. Ennek az igazságnak az elismerése ahhoz a mélyebb igazsághoz vezet minket, hogy míg az ajándékozás csak közvetetten áll kapcsolatban a társadalmak típusával az egyszerű vagy elegyült társadalom tekintetében, addig egyenesen rokoni kapcsolatban áll a többé-kevésbé katonai társadalom típusával. Minél félelmetesebb a kiengesztelendő személy, annál nagyobbak kell lennie a kiengesztelési váagnak; és ennél fogva a hódító főnök, és különösen a király – aki fegyveres erővel egyeduralkodóvá tette magát sok más főnök fölött – olyan személy, akinek jóakarátát az alattvalók rendkívüli szorongások között igyekeznek megnyerni olyan cselekedetekkel, melyek egyszerre elégitik ki kapzsiságát és fejeznek ki hódolatot iránta. Innen van tehát az a tény, hogy az uralkodó részére történő ajándékozás szertartása leginkább azon társadalmakban terjedt el, amelyek vagy ténylegesen katonaiak, vagy pedig olyanok, amelyekben a múltban lezajlott a krónikus katonai küzdelmek kifejlesztették az ahhoz illő zsarnoki államformát. Ebből

fakad a tény, hogy az egész keleten – ahol ez a társadalmi jelleg mindenhol fennáll – a hatalmi személyek részére történő ajándékozás mindenhol kötelező. Ebből fakad a tény, hogy Európa múltjában, amikor a társadalmi tevékenységek katonaiak voltak, és ennek megfelelt az államszerkezetek, egyetemesek voltak az egyének és testületek által a király részére beszoigáltatott lojális ajándékok; míg általánosak voltak a felsőbbek által az alsóbbak számára nyújtott kegyajándékok – melyek szintén a hadi állapottal szabályszerűen együtt járó teljes függési viszonyból fejlettek ki.

[...] Tehát mint a szertartások az előző fejezetekben tárgyalt nemeiről, úgy az ajándékozásról is azt mondhatjuk, hogy ez azon politikai főnökség megteremtésével ölt bizonyos alakot, melyet a katonai állapot hoz létre, a katonai társadalmi szerkezettel együtt fejlődik ki, és az ipari társadalom kifejlődésével hanyatlik.

ILLEM ÉS DIVAT

Aki tanulmányozta a politikai gyűlések fiziognómiáját, bizonyára észrevette, hogy van valami összefüggés a demokratikus gondolkodásmód és az öltözködés módja között. Egy chartista tüntetésen, a szocializmusról szóló előadáson vagy Olaszország Barátainak estélyén a hallgatóságban sok olyan embert lehet látni, s a szónokok között aránylag még többet, aki többé-kevésbé szokatlan külsőt öltött magára. Az emelvényen ott ül egy úr, aki középen választja el a haját ahelyett, hogy oldalt választaná el; egy másik hátra fésüli a homlokáról, amit „az értelmet kifejező divatnak” mondanak; a harmadik már olyan régen megfogadta, hogy óvakodni fog az ollótól, hogy fürtjei már a vállát verik. Bajuszpödörgetést is láthatunk, itt-ot császárszakállat; és alkalmanként találunk olyan bátor embert is, aki a szokással szakítva, egészen szabadon növeszti a szakállát.¹ A hajviseletnek ezt az egyenetlenségét ellensúlyozzák a viseletnek különféle egyenetlenségei, amelyeket a gyülekezet egyéb tagjain láthatunk. Meztelen nyakak, *à lá Bryon* ing-gallérok, kvéker-módra szabott mellények, csodálatosan bolyhos felöltők s az alak és a szín számtalan különcsége megszünteti azt az egyhangúságot, mely a közönséges összejöveteleken

¹ Ez a cikk még akkor íródott, amikor a bajusz- és szakállviselet még nem vált általánossá.

szokásos. Még azok is, akiken semmi szembeötlően különös dolgot nem látunk, igen gyakran elárulják valamivel, legalább a ruhájuk szövetének mintájában, hogy nem sokat törődnek azzal, amit szabójuk az uralkodó ízlésről beszél nekik. És amikor a gyülekezet széteszlik, s a hajviselet különféleségei eltűnnek, a sapkák nagy száma és a nemez-kalapok nagy bősége elég bizonyíték amellett, hogy ha a világ úgy gondolkodna, mint ez a gyülekezet, akkor a fekete cilindert, mely zsarnokoskodik fölöttünk, csakhamar megfosztanák uralmától.

A politikai elégedetlenség és a szokások figyelmen kívül hagyása között a kontinensen is megvan ez a rokonság. A vörös republikanizmus mindenütt kitűnik a borzasságával. Poroszország, Ausztria és Olaszország hatásai egyaránt az elégedetlenség jelének tekintik a kalapnak bizonyos formáit és ennek megfelelően mennydörögnek ellenük. Vannak helyek, ahol az, aki zubbonyt visel, abban a veszedelemben forog, hogy a *gyanúsak* közé sorolják, másutt pedig annak, aki nem akar a rendőrséghez kerülni, óvakodnia kell attól, hogy a szokástól eltérő színeket viseljen. Tehát a demokrácia nálunk úgy, mint külföldön, az egyéni különbség felé törekszik. De a jellemző vonásoknak ez az összekapcsolódása nem a modern kornak és nem is az állam-reformátoroknak a sajátja. Mindig megvolt ez; és a vallási agitációban éppen úgy megnyilvánult, mint a politikaiban. A puritánok, akik éppen úgy helytelenítették a lovagok hosszú fürtjeit, mint elveit, a hajukat rövidre

vágták és ezzel a „kerekfejű” jelzőre tettek szert. A kvékerek igen hatorozott vallási elszakadását nyomon követte a megszokott modortól való, szintén oly határozott elszakadása – a viseletben, a beszéd-módban és a köszöntésben. A régi moraviánoknak nemcsak a hite, hanem ugyanakkor a viselete és az életmódja is különbözött keresztény testvéreiktől. Hogy a politikai függetlenség és az egyéni viselet függetlensége között levő kapcsolat nem csupán mai jelenség, ezt egyaránt láthatjuk abban, hogy Franklin szürke ruhában jelent meg a francia udvar előtt és hogy az előbbi nemzedék radikálisai fehér kalapot viseltek. A jellem eredetisége bizonyára többféle módon is megnyilatkozik. George Fox bőrruhájának, vagy Pestalozzi iskolai nevének, a „különös Henrik”-nek emléke egyszerre eszünkbe juttatja, hogy azok az emberek, akik nagy dolgokban letértek a kitaposott útról, gyakran a kis dolgokban is így cselekedtek. Erre apró példákat csaknem minden körben lehet gyűjteni. Azt hisszük, hogy mindenki, aki elszámlálja reformot óhajtó vagy racionalista ismerőseit, a szokottnál nagyobb arányban fog találni közöttük olyan embereket, akik viselet vagy viselkedés dolgában, a világ felfogása szerint, bizonyos mértékben excentrikusok.

Ha tény az, hogy azok az emberek, akiknek a politikában vagy a vallási életben forradalmi törekvései vannak, rendszerint a viseletükben is forradalmárok, nem kevésbé tény az is, hogy azok, akiknek

feladata az állam és az egyház megállapított intézményeit fenntartani, a legnagyobb mértékben ragaszkodnak azokhoz a társadalmi formákhoz és szabályokhoz, melyeket a múlt nemzedékek hagytak ránk. Olyan szokások, amelyek másutt már rég megszűntek, a kormányok főhadiszállásai körül még mindig lézengenek. Az uralkodó a parlament határozataihoz még mindig a normannok régi francia nyelvén adja meg hozzájárulását és a normann-francia kifejezések még mindig használatosak törvényeinkben. Olyan parókákat, amelyeneket a régi arcképeken látunk, még mindig találhatunk a bíráink és ügyvédeink fején.

A Tower ökörevői² VII. Henrik testőrségének egyenruháját viselik. Az idei egyetemi öltözet csak kevéssé tér el attól, melyet nem sokkal a reformáció után viseltek. A vörös kabát, térdig érő nadrág, a csipke ingmell, a fehér selyemharisnya és a csatos cipő, ami egykor az úri ember rendes viselete volt, még ma is megvan mint udvari díszruha. És aligha kell említenünk, hogy a levée-ken³ és a szalonokban a szertartások olyan pontossággal elő vannak írva és azokat olyan szigorúan meg kell tartani, mint másutt sehol.

Azt, hogy a dolgoknak ez a két sorozata egybe-
vág, vajon csak véletlennek vagy jelentégtelen do-

² A testőrök gúnyneve.

³ Királyi fogadtatásokon.

lognak tekinthetjük? Inkább nem arra kell-e következtetnünk, hogy szükségképpen valami összefüggés van közöttük? Nem olyan dolgok-e ezek, mint a politikai konzervativizmus és a változásra irányuló politikai törekvés? Nincs-e itt egy osztály, mely mindenben a régihez ragaszkodik, és egy másik osztály, mely annyira szerelmes a haladásba, hogy az újítást gyakran összetéveszti a javítással? Nem találunk-e olyan embereket, akik minden törvényes tekintély előtt készek meghajolni, míg mások minden ilyen tekintélynél azt keresik, hogy van-e jogosultsága és elvetik, ha jogosultságát nem tudja igazolni? És az ily ellentétes gondolkodásmódnak nem szükségképpen az-e a tendenciája, hogy természetének megfelelően alkalmazkodjon vagy ne alkalmazkodjon a már megszokott dologhoz, nem csupán a politikában és a vallásban, hanem más dolgokban is? Ha alávetjük magunkat akár a kormánynak, akár az egyház dogmáinak, vagy az illem szabályainak, melyeket a társadalom oly nagy mennyiségben foglalt kódexbe – lényegében ugyanazt a dolgot cselekedjük; és az az érzés, mely ellenállást ébreszt a világi vagy egyházi hatalmasok zsarnokságával szemben, egyszersmind a világ szokásainak zsarnokságával szemben is ellenállást ébreszt. Minden törvénynek, melyet a törvényhozás, a szentszék vagy a szalon alkot, és minden szabályozásnak, akár ölt határozott formát, akár nem, közös jellemvonása, hogy mind az emberek szabadságának korlátozása. „Tedd ezt. – Óvakodj attól, hogy-...” ezzel kezdődik minden üres

formula, melyet különféleképpen tölthetnek ki; és mindegyiknek az az értelme, hogy arra, aki engedelmeskedik, elismerés vár itt és az Édenkert a másvilágon, míg az, aki nem engedelmeskedik, börtönbe, társadalmi számkivetésbe vagy örök kárhozatra jut, az eset minősége szerint. És ha e korlátozások, akármilyen is a nevük és akármilyen eszközökkel érvényesítik is azokat, az emberekre gyakorolt hatásukban azonosak, akkor szükségképpen annak kell bekövetkeznie, hogy akik a korlátozásnak egyik nemét eltűrik, hasonlóképpen eltűrik egy másik nemét is és fordítva, akik általában türelmetlenek a korlátozásokkal szemben, azok rendszerint minden irányban igyekeznek türelmetlenségüket kimutatni.

Hogy a törvény, a vallás és az illem ilyen összefüggésben van egymással, és hogy rájuk nézve az emberek bizonyos ellentétes tulajdonságai közös védelmet és közös veszedelmet jelentenek, ezt mindenestre akkor látjuk a legvilágosabban, ha rájövünk, hogy az eredetük közös. Ezt mai alakjukból alig sejthetjük; de rá fogunk jönni, hogy a vallás ellenőrző hatalma, a törvény ellenőrző hatalma és az illem ellenőrző hatalma eleinte egy ellenőrző hatalom volt. Bármily különösnek tűnik is, azt hisszük, bebizonyítható, hogy az illem szabályai, a törvénykönyvek intézkedései és a tízparancsolat rendelkezései ugyanabból a forrásból eredtek. Ha eléggé messze megyünk vissza az ősi fetisizmus korába, nyilvánvalóvá válik előttünk, hogy az eredeti istenség, a törzsfőnök és a szertartásmester egy személy.

Hogy ezeket a tételeket beigazoljuk és hogy kimutassuk, hogy összefüggenek azzal, ami alább következik, szükségképpen olyan útra kell térnünk, amely részben már ki van taposva és amelynek első tekintetre semmi köze sincs a tárgyunkhoz. Olyan gyorsan fogunk átmenni rajta, amint okfejtésünknek a követelményei engedik.

Hogy a legrégebb társadalmi csoportosulásokban kizárólag az erős ember akarata uralkodott, azt kevesen vonják kétségbe.⁴ Hogy az erős embertől eredt nem csupán a monarchia, hanem az isten fogalma is, ezt némelyek lehetségesnek tartják, sokan pedig, mint Carlyle és mások, azt mondták, hogy ez bizonyos dolog. Ha azonban azok, akik ezt nem tudják elhinni, félreteszik az Istennek és az embernek azt a fogalmát, amelyben felnevelkedtek és ennek őseredeti fogalmát tanulmányozzák, akkor végül ők is látnak majd némi valószínűséget ebben a hipotézisben. Ne feledjék, hogy mielőtt a tapasztalás megtanította az embereket arra, hogy különbséget tegyenek a lehetséges és a lehetetlen között, és amíg a legcsekélyebb látszólagos ok alapján is készek voltak ismeretlen erőt tulajdonítani bármely tárgynak és fétist csinálni belőle – az emberről és képességeiről alkotott fogalmaik szükségképpen nagyon ho-

⁴ Azonban annak a kevés embernek, aki kétségbevonja, igaza lehete. Voltak olyan korszakok, melyek megelőzték azt a kort, melyben a törzsfőnöki hatalom kialakult és ez a hatalom sok esetben nem is alakult ki sohasem.

mályosak és körül nem határoltak voltak. Azt az embert, aki szokatlan erejénél vagy bátorságánál fogva véghezvitt valamit, amit mások nem tudtak véghezvinni, vagy olyasmit, amit a többiek nem tudtak megérteni, úgy tekintették, mint tőlük különböző lényt; és mint látjuk némely polinéziaiak hitében, hogy szerintük csak a törzsfőnököknek van lelkük, vagy a régi peruiakéban, hogy ők a nemeseiket isteni eredetűeknek tartották, az a különbség, melyet a kiváló egyéniségeknek tulajdonítottak, nem csupán nagyobb fokot jelentett, hanem más fajtát is. Ne feledjük lefelől is azt, hogy milyen kezdetleges volt az Istennek, vagy inkább az isteneknek az ismerete, mely abban a korban és még azután is uralkodott – hogy milyen konkrét fogalmat alkottak az istenekről mint különös külsejű és különös módon öltözködő emberi alakokról – hogy neveik szó szerint is ilyen volt: „az erős,” „a romboló,” „a hatalmas,” – hogy a skandináv mitológia szerint „a vérbosszú szent kötelességét” maguk az istenek rótták az emberekre – és hogy nem csupán bosszúvágyukban, kegyetlenségükben, egymással való veszekedéseikben voltak emberiek, hanem azt is hitték róluk, hogy itt a földön is voltak szerelmi viszonyaik, és hogy elköltötték az oltáraikra helyezett élelmiszereket. Ehhez még tegyük hozzá, hogy különféle mitológiákban, a görögben, a skandinávban és másokban a legrégebb lények óriások voltak, hogy a hagyományos genealógia szerint az istenektől az istenek, a félistenek és némely esetben az emberek is

emberi módon származtak le, és míg a keleten az Isten fiairól hallunk, akik „látták az emberek leányait, hogy szépek voltak,” a teuton mítosz az emberek fiainak az istenek leányaival való egyesüléséről regél nekünk. Jusson eszünkbe az is, hogy eleinte a halál fogalma nagy mértékben különbözött attól a fogalomtól, melyet mi alkotunk a halálról; hogy még most is vannak népek, amelyeknél ha közülük valaki meghal, megpróbálják a testet felállítani és enivalót tesznek a szájába; hogy a peruiaknak voltak olyan ünnepeik, amelyeknél meghalt Inkáiknak a múmiái elnököltek, és amikor, mint Prescott írja: „ezeket az érzéketlen maradványokat olyan nagy figyelemben részesítették, mintha élet lett volna bennük;” hogy a Fidzsi-szigetiek között az a hit él, hogy minden ellenséget kétszer kell megölni; hogy a keleti pogányok szerint a léleknek kiterjedése és alakja is van és ugyanolyan végtagokat, ugyanolyan szilárd és folyékony anyagokat tulajdonítanak neki, mint amilyenekből a testünk áll; és hogy a legbarbárabb fajoknál szokás élelmet, fegyvert és ivóedényt temetni a holttest mellé, mivel nyilvánvalóan azt hiszik, hogy a halottnak mihamarabb szüksége lesz rá. Végül jusson eszünkbe, hogy a másvilág, úgy, ahogy eredetileg felfogták, egyszerűen csak ennek a világnek valamely távolabb eső része, valami elíziumi mező, valamely boldog vadászterület, melyet még az élő ember is elérhet és amelybe a halál után abban a reményben mennek az emberek, hogy ott nagy vo-

násaiban ugyanolyan életet fognak élni, mint amilyen életük a halál előtt volt. Tehát egymás mellé állítva ezeket az általános tényeket: hogy ismeretlen erőt tulajdonítanak a törzsfőnököknek és az orvosoknak; azt a hitet, hogy az istenségeknek emberi alakjuk, szenvedélyük és viselkedésük van; a halálnak mint az élettől különböző valaminek tökéletlen felfogását; a jövő tartózkodási helynek a jelen tartózkodási helyhez való közelségét úgy térbeli, mint minőségbeli tekintetben – gondoljuk meg, hogy nem vezet-e őket rá a szinte leküzdhetetlen sejtelen arra a következtetésre, hogy az elhunyt törzsfőnök volt az őseredeti istenség, hogy a főnök szerintük nem halt meg olyan értelemben, mint mi gondoljuk, hanem csak elment, magával vitte az élelmet és fegyvereit, egy olyan vidékre, melynek az volt a híre, hogy a bőség országa, valahová az ígért földjére, ahova neki is szándéka volt a követőit elvezetni és ahonnan nemsokára visszatér, hogy magával vigye őket. Ha ezt a hipotézist felállítottuk, látjuk, hogy ez összhangban van az összes kezdetleges fogalmakkal és szokásokkal. Mivel az istenített főnökök után a fiaik uralkodtak, szükségképpen be kellett következnie annak, hogy az összes ősrégi királyt az istenek utódainak tartották; és ezzel az a tény, hogy úgy Asszíriában, mint Egyiptomban, a zsidóknál, a föníciaiaknál és a régi britonoknál a királyok neveit az istenek neveiből alakították ki, teljesen meg van magyarázva. A politeizmusnak a fetisizmusból való eredet, az isten-királyok fájának a

másvilágra való folytatólagos átköltözése folytán (amely eredetre nézve a görög mitológia szolgált példát, úgy az istenségek szabatos genealógiájával, mint az újabb istenségeknek külön megállapított apoteózisával), szintén hozzájárul ennek a hipotézisnek a megerősítéséhez. Megmagyarázza azt a tényt, hogy a régi hitvallásokban úgy, mint a tahitaiak mai hitvallásában, minden családnak megvolt a maga őrző szelleme, amelyről azt hitték, hogy azonos a családnak egyik halott rokonával, és azt is, hogy ezeknek mint alsóbbrendű istenségeknek áldozatokat mutattak be, ami még most is szokásban van a kínaiaknál, sőt még az oroszoknál is. Tökéletesen egybevág ez a görög mítosszal, amely szerint az istenek háborút vívtak a titánokkal és véget vetettek azok bitorló uralmának; és egyezik azzal a ténnyel is, hogy a valóságos teuton istenek között volt egy, Freir, aki örökbefogadás útján jutott közénk, „de a *Vanes*-ektől, az istenek valamely titokzatos *másik* dinasztiájából származott, melyet legyőzött és meghódított az erősebb és harciasabb Odin dinasztia.” Összhangban van továbbá azzal a hittel is, hogy a különböző területeknek és nemzeteknek külön isteneik voltak, mint ahogyan külön főnökeik is voltak, hogy ezek az istenek éppen úgy versengtek a főuralomért, mint a főnökök, és ez a hipotézis megmagyarázza a szomszédos népek azon dicsekvésének az értelmét, hogy „a mi istenünk hatalmasabb, mint a ti istenetek.” Megerősíti ezt a hipotézist az is, hogy az ősidőkben általánosan elfogadott nézet volt az,

hogy az istenek abból a másik világból, melyben rendszerint élnek, átjönnek ide és megjelennek az emberek között – beszélnek velük és segítik vagy megbüntetik őket. És ha mindezt meggondoljuk, akkor nyilvánvalóvá válik előttünk, hogy amikor a primitív népek isteneikhez imádkoztak, hogy segítsék őket a csatájukban, az imádságot betű szerint értették: várták, hogy isteneik abból a másik országból, amely fölött uralkodnak, valóban átjönnek és ismét harcolnak a régi ellenség ellen, amely ellen egykor oly ádázul küzdöttek; csak az Iliászra kell hivatkoznunk, hogy mindenkit emlékeztessünk arra, hogy milyen általánosan hittek e várakozás teljességében.

Ha tehát eredetileg csak az erős ember uralkodott, aki felsőbbségének valamely megnyilatkozása által fétissé vált, ebből az következett be, hogy halálával (amit úgy fogtak fel, hogy régóta tervezett nagy útra indul, melyre elkísérik a sírján feláldozott rabszolgái és ágyasai) megkezdődik a vallási ellenőrzésnek a politikai ellenőrzéstől, azaz a lelki uralomnak a világi uralomtól való szétválása. Távollétében fia válik megbízott főnökké; fia az ő tekintélyére hivatkozva rendelkezik, az ő bosszújával fenyegetik mindazokat, akik nem engedelmessé válnak a fiának és parancsaiból, amelyeket már előbb ismertek, vagy amelyeket a fia előad, egy erkölcsi törvénykönyv csírája válik; ez olyan tény, melyet világosabban felfogunk, ha figyelembe vesszük, hogy az ősi erkölcsi törvények csak a harcos erényét szabták

meg és azt a kötelezettséget, hogy valamely szomszédos törzset, melynek léte sérelem az istenségre nézve, ki kell irtani. Ebből a pontból kiindulva a tekintélynek ez a két neme, mely eleinte egybeolvadt, mint a megbízónak és megbízottnak tekintélye, lassan ugyan, de egyre jobban szétválik. Amint az emberek tapasztalatai szaporodnak, s az ok és okozat összefüggésének megértése szabatosabbá válik, a királyok elvesztik természetfölötti tulajdonságaikat és isten-király helyett istentől származott király, isten által rendelt, az Úr által felkent királlyá válik, a Mennyország helytartójává, isteni jog alapján kormányzó uralkodóvá. A régi elmélet azonban még neveinek eltűnése után is sokáig ott lappang az emberek érzelmeiben és „olyan isteni fény körbeveszi a királyt” még most is, hogy sokan, akik először látnak egy királyt, titokban meg vannak lepve, hogy az emberi fajnak egy közönséges példányát látják maguk előtt. A szent jelleg, mely a királysághoz tapad, később a vele összefüggő intézményekre, a törvényhozásra és a törvényekre is kiterjed. A törvényes és törvénytelen egyértelmű fogalom a helyessel és a helytelennel; a parlament tekintélyét korlátatlannak tartják és a kormányzati hatalomba vetett szinte kirihathatlan hit folytonosan alaptalan reményeket kelt intézkedései iránt. A politikai szkepticizmus azonban, mely lerombolta a királyság isteni presztízsét, egyre növekedik és azt várhatjuk tőle, hogy végül az államot tisztán csak világi intézménnyé avatja, amelyben a rendelkező hatalomnak köre

korlátozva van és amelyben nincs más tekintély, mint a közakarat. Eközben a vallási hatalom lassanként elvált a világitól, úgy lényegében, mint formában. Míg az egyik irányban barbárok isten-királyából a világi uralkodók keletkeztek, akik az idők folyamán elveszítették azt a szent jelleget, melyet az emberek nekik tulajdonítottak, addig a másik irányban az istenség fogalma, mely eleinte minden tekintetben emberi volt, fokról fokra elveszítette emberi anyagiasságát, emberi alakját, emberi szenvedélyeit és emberi cselekvésmódját; míg végül oda jutottunk, hogy az antropomorfizmust már kárhozzatjuk. Ugyanakkor, amikor az embereknek egyrészt az istenről és másrészt a világi uralkodóról alkotott felfogása között ez a nagy eltérés létrejött, hasonló eltérés keletkezett a tőlük eredő törvénykönyvek között is. Amíg a király isteni megbízott volt, olyan kormányzó, mint amelyet a zsidók vártak a Messiásban, vagy olyan kormányzó, mint amilyen még most is a cár, „istenünk e földön,” addig természetes következménye volt ennek, hogy az ő parancsai voltak a legfőbb törvények. De amint az emberek nem hittek többé természetfölötti eredetében és természetében, parancsai sem voltak már többé a legfőbb törvények; és így különbség keletkezett az általuk megállapított jogszabályok és a régi isten-királyoktól származó jogszabályok között, amelyek az idők folyamán és a mítoszok felhalmozódása folytán egyre szentebbekké váltak. Így keletkezett egyrészt a törvény, másrészt az erkölcs: az egyik egyre

konkrétábbá vált, a másik egyre elvontabbá; az egyiknek a tekintélye egyre csökken, a másiké pedig egyre növekedik; eredetileg egyikek voltak, de most már napról napra határozottabbá válik ellentétességük. Egyidejűleg szétváltak azok az intézmények is, amelyek e két törvénykönyv érvényesítésére szolgálnak. Amíg egyikek voltak, addig természetesen az egyház és az állam is egy volt; a király volt a főpap, nem csupán névleg, hanem valósággal – az új parancsok osztója és a régi parancsok legfőbb értelmezője egy személyben; és mivel a megbízott papok az ő családjából származtak, ezek egyszerűen az elődeik parancsainak magyarázói voltak; eleinte csak emlékezetük alapján, később pedig azt hirdették, hogy az elődökkel folytatott beszélgetéseik alkalmával hitelesített hagyomány alapján. A szent és a világi dolgoknak ez a kapcsolata – mely gyakorlatilag még a középkorban is fennállott, amikor a király tekintélye össze volt keveredve a pápa tekintélyével, amikor voltak püspök-uralkodók a hűbérurak egész hatalmával és amikor a papok is büntetéseket szabtak ki egyházi fenytetés alkalmazásával – fokról fokra kevésbé szorossá vált. Habár az uralkodók még mindig „a hit védelmezői” és az egyházak fejei, ma már csak névleg azok. Bár a püspököknek még mindig van világi hatalmuk, ez már nem az, ami egykor volt. Ennek a kapcsolatnak a kötelékeit a protestantizmus lazította meg; a disszidensek sokáig buzgólkodtak, hogy a vallási élet szabályozására létrehozzanak va-

lamely, a világi törvénytől teljesen független szervezet; Amerikában erre a célra már van is külön szervezet, és ha lehet valamit remélni az Államellenes Egyházi Szövetségtől, vagy amint újabban nevezik: „A vallást az állami gyámkodás és ellenőrzés alól felszabadító társaságtól,” akkor mihamarabb lesz nálunk is egy ilyen külön szervezet. Így tehát a politikai és a lelki uralom úgy tekintély, mint lényeg és forma dolgában egyre jobban eltért ugyanattól a közös gyökértől. Az a növekedő munkamegosztás, mely a társadalmi haladást más dologban jellemzi, megnyilatkozik az uralomnak világivá és egyházivá való szétválasztásában is; és ha figyelembe vesszük, hogy az erkölcsiség, mely most már általában a vallások lényege, mennyire kezd már tisztulni a vele kapcsolatos hitvallásoktól, feltehetjük, hogy végül ez a megoszlás még sokkal tovább is fog folytatódni.

Áttérve már most az uralomnak harmadik fajtájára – az illem uralmára – azt fogjuk látni, hogy bár ennek is közös az eredete a másik kettővel, fokról fokra ennek is külön területe és külön szervezete támadt. Az emberek legősibb csoportosulásaiban, amikor társadalmi szabályok még nem voltak, az udvariasságnak egyetlen formája az volt, hogy az ember jelezte, hogy aláveti magát az erősebbnek – éppen úgy, mint ahogyan az erősebbnek az akarata volt az egyetlen törvény és feltételezett természetfelettségének tisztelete az egyetlen vallás. A szertartások eredetileg azokat a módokat jelentették, melyek szerint kellett viselkedni az isten-királyyal

szemben. Legközönségesebb címeink az isten-király neveiből származnak. És az üdvözlésnek minden módja eredetileg a vele szemben tanúsított imádat volt. Részletesen ki fogjuk mutatni ennek az igazságát, a címeken kezdve.

Az a tény, hogy a különböző népeknél úgy fejezték ki az első királyok nevét, hogy bizonyos szótagot adtak isteneiknek a nevéhez, amely szótag, mint nálunk a *Mac* és a *Fitz*, valószínűleg annyit jelent, mint „fia” vagy „ivadéka”, egyszerre érthetővé teszi, hogy az *Atya* kifejezés miért vált isteni címmé. És ha azt olvassuk Seldennél, hogy „nem csupán a királyoknak alkottak így neveket ezeknek az istenségeknek a neveiből, hanem néha ugyanígy alkottak neveket előkelőiknek és kiválóbb alattvalóiknak is” (akik kétségtelenül a királyi törzsnek a tagjai voltak), akkor láthatjuk, hogy az *Atya* kifejezés, amelyet ezek és egyre sokasodó ivadékaik jogosan használtak, hogyan lett végül olyan cím, melyet az egész nép használt. És mint ezzel összefüggő dolog, jellemző az is, hogy Európának legkevésbé civilizált országában, ahol az uralkodó isteni természetébe vetett hit még mindig él, az *Atya* ebben a magasabb értelemben még mindig királyi megkülönböztetés. Ha figyelembe vesszük, hogy a királyoknak tulajdonított isteni jelleg nem csupán hazug hízélgés volt, hanem valósággal ténynek hitték, és ha visszagondolunk arra is, hogy az égitestekről azt hitték, hogy azok személyiségek, melyek egykor itt éltek az emberek között, akkor azt látjuk, hogy a keleti uralkodóknak

ilyen elnevezései, mint például „a nap testvére” stb., egykor valószínűleg az ős-eredeti hitnek a kifejezői voltak és mint sok más dolog, úgy ezek is használatban maradtak még akkor is, amikor a jelentésük már teljesen megszűnt. Arra is hivatkozhatunk, hogy az Isten, Úr, Istenség címeket betűszerinti értelemben adták az első uralkodóknak, hogy a római császárok által használt *nostra divinitas* kifejezés és különféle szent jellegű címezés, amelyet az uralkodók viseltek egészen a ma is használatos „Urunk, a király” szólamig, mind már meghalt vagy haldokló formái annak, ami egykor élő valóság volt. Ezekből a nevek-ből: Isten, Atya, Úr, Istenség, melyek eredetileg az isten-királyra, s azután az Istenre és a királyra vonatkoztak, a legközönségesebb tisztelet-nyilvánításai címzések eredetét kimutathatjuk. Okunk van azt is hinni, hogy ezek a címek eredetileg tulajdonnevek voltak. Az egyiptomiaknál, ahol a Fáraó egyértelmű volt a király szóval, s a rómaiaknál, ahol Caesarnak lenni annyit jelentett, mint császárnak lenni, azt látjuk, hogy a legnagyobb emberek tulajdonnevei átszármaztak utódaikra és így gyűjtőnevekké váltak; de ezt nemcsak náluk láthatjuk, hanem a skandináv mitológiában is kimutathatjuk, hogy egy isteni személy tulajdonnevéből emberi megtisztelő cím származott. Az angolszász nyelvben a *bealdor* vagy *baldor* annyit jelent, mint Úr; *Balder* pedig Odin fiai kegyencének a neve. (Ezek az istenek népesítik be, együttvéve Odinnal, a teuton nép Pantheonját.)

Hogy ezek a megtisztelő nevek hogyan váltak általánosakká, könnyű megérteni.

A primitív királyok rokonai – az előkelőségek, akikről azt írja Selden, hogy neveiket az istenek nevei után alakították, s ezzel azt akarták mutatni, hogy az isteni fajhoz tartoznak – szükségképpen részesedtek az emberfeletti rokonságot és természetet feltűntető jelzőkben. Mivel pedig egyre szaporodó ivadékaik örökölték ezeket a jelzőket, e jelzők fokozatosan aránylag közönségesekké váltak. És azután minden olyan emberre alkalmazták e jelzőket, akinek valami hatalma volt: részben azért, mert azokban a régi időkben, amikor az emberek az isteneket egyszerűen csak úgy fogták fel, mint hatalmasabb fajta embereket, csak csekély túlzás volt abban, hogy a kiváló személyeket isteni jelzőkkel illették; másrészt azért, mert a szokatlanul hatalmas embereket könnyen tekinthették „az erős, a pusztító, a hatalmas valaki” el nem ismert vagy törvénytelen ivadékainak, részben azért is, hogy udvariasok legyenek irántuk, és mert meg akarták szerezni a hajlandóságukat. Amint azután a babona csökkent, csak ez az utolsó babona maradt fenn. És ha meggondoljuk, hogy az udvariasságnak éppen az a lényege, hogy több tiszteletet tanúsítunk az emberek iránt, mint amennyire kötelezve vagyunk, abban, hogy egyre távol azoknak a köre, akiket „úr”-nak szólítunk, s abban, hogy Sunyi úr örökké „your honour”-t („nagyságotat”) emleget, és hogy most már megadják az „úr” nevet London alsóbb társadalmi

osztályaiban minden szénhordónak vagy utcaseprőnek, megannyi példáját látjuk annak, hogy az udvariaskodás következményeként a címek értéküket veszítik; és a barbár korban, amikor az a vágy, hogy valakinek a hajlandóságát megnyerje, az emberben erősebb volt, mint most, ennek az eredménynek is nagyobbnak kellett lennie; látni fogjuk, hogy ez oknak következtében az összes ősi kitüntető jelzővel való visszaélés egyre szélesebb körre terjedt ki. Ez magyarázza meg azt a tényt, hogy a zsidók Heródest istennek nevezték, hogy az *atya* szó magasabb értelmében olyan kifejezés volt, hogy ezt a szolgák használták az urukkal szemben és hogy az *Úr* címet minden tekintélyes és hatalmas emberrel szemben használták. Ezzel magyarázható az a tény is, hogy a római császárság kései korszakaiban minden ember *Dominus* vagy *Rex* néven szólította a szomszédját. De ezt a folyamatot legvilágosabban láthatjuk a középkori címekben és a modern címekben, melyek a középkoriakból fejlődtek. A *Herr*, *Don*, *Signor*, *Senor* eredetileg mind uralkodót jelentett. Mivel azután udvariasságból használták e jelzőket mindenkivel szemben, akiről azt hitték, hogy bármiféle címen megérdemli, és mivel fokozatosan leszállottak e jelzők használatában egyre alacsonyabb fokokra, e jelzők végül a megszólításnak egészen közönséges formáivá váltak. Az a frázis, amellyel a jobbágy megszólította kényurát, a „*mein Herr*”, most már általánosan használatos Németországban a közönséges emberekkel szemben is. A spanyol „*Don*” cím, mely

egykor csupán a nemeseket és urakat illette meg, most már kijár minden társadalmi osztálynak. Ugyanígy a „Signor” cím is Olaszországban. A „Seigneur” és a „Monseigneur,” melyből összevonás útján a „Sieur” és „Monsieur” szó keletkezett, olyan megtisztelő címmé vált, amelyre minden franciának igénye van. És a „Sire” szó, akár hasonló összevonás útján keletkezett a „Signor” szóból, akár nem, világos, hogy mivel csupán a régi hűbérurakkal szemben használták Franciaországban, akik, mint Selden mondja, „jobban szerették, ha Sire-nek szólították őket és nem bárónak, mint pl. *Le Sire de Montmorencie*, *Le Sire de Beaujeu* stb.” és mivel rendszerint az uralkodókkal szemben használták, a mi „Sir” szavunk is, mely belőle származik, eredetileg nagy urat vagy királyt jelentett. Így van ez a női címekkel is. A „Lady” cím, mely Horne Tooke szerint „fennköltet” jelent és amelyet eleinte csak kevés nőnek adtak meg, most már kijár minden művelt nőnek. A „Dame” szó, mely egykor megtisztelő cím volt és amely mellett a régi könyvekben az „előkelő” és „főrangú” jelzőket találjuk, most már, miután egyre tágabb körre alkalmazták, olyan címmé vált, mely bizonyos megvetést fejez ki. És ha megfigyeljük e címnek az összetételeit (*Madam*, *ma'am*, *mam*, *mum*), azt látjuk, hogy mikor Sally, a cseléd azt feleli az asszonyának, hogy „Yes'm”, ez eredeténél fogva egyértelmű azzal, hogy „Igen, fennkölt úrnőm.” Ennélfogva mindenütt egyforma a megtisztelő szavak eredete. Amint a zsidóknál és a rómaiaknál, úgy történt ez a

modern európaiaknál is. Ha ezeket a mindennapi címeket megfigyeljük egészen az eredeti jelentésükig, amikor „úr” és „király” volt az értelmük, és ha megfontoljuk, hogy az ősi társadalmakban e címeket csak az istenekkel és ivadékaikkal szemben használták, arra a következtetésre jutunk, hogy a nálunk ma szokásos „Sir” és „Monsieur” címzés eredeti és kifejtett értelmében az imádásnak a kifejezése volt.

Hogy tovább is megvilágítsuk a címek e fokozatos elértéktelenedését, és hogy megerősítsük azt a következtetést, amelyet belőle levontunk, talán jó lesz mellékesen megjegyeznünk, hogy amint el is várhattuk, a legrégebbi cím vesztett legtöbbet az értékéből. Így a *Master* cím, amelynek eredete és a többi nyelvek rokon szavaihoz való hasonlósága (franciául: *maitre*, *maistre* helyett, hollandul *meester*, dánul *mester*, németül *meister*) arra vall, hogy az uralkodós legrégebbi kifejezéseinek egyike volt, most már csak gyermekekkel szemben használható és módosított alakja, a *Mister* azokra illik, akik csak egy fokkal állnak magasabban, mint a munkások. Ugyanígy a lovagi cím, mely a legrégebbi méltóság volt, ma a legalacsonyabb méltóságot jelző cím; s a *Knight Bachelor* cím, mely a lovagrend legalacsonyabb foka, régebbi, mint bármely más rend. Hasonlóképpen vagyunk a mágnás-címekkel is: a *báró* a mágnás címek közül a legrégebbi és egyszersmind a legutolsó. Az összes megtisztelő elnevezések e folytonos lefokozódása miatt időről-időre szükségessé

vált, hogy új címeket honosítsanak meg, amelyekben megvan az a megkülönböztető erő, mely az eredeti címekből a használat általánossága következtében kiveszett; éppen úgy az a szokásunk, hogy derűre-borúra használtuk a túlzó jelzőket – miután emiatt fokozatosan lerontottuk e jelzők erejét – magával hozta annak szükségességét, hogy új jelzőket teremtsünk. És ha ez a folyamat az utolsó ezer év leforgása alatt ilyen észrevehető eredményekkel járt, könnyen megérthetjük, hogy a megelőző évezredek folyamán az istenek és félistenek címei használatba kerültek mindazokkal a személyekkel szemben, akik valami hatalomnak a birtokosai voltak; és ugyanígy később minden tiszteletreméltó emberrel szemben használni kezdtük ugyanazokat a címeket.

Ha a megtisztelő nevekről áttérünk a megtisztelő frázisokra, hasonló tényeket tapasztalunk. A keleti megszólítási mód, amelyet közönséges emberekkel szemben is használnak – „Alázatos szolgája,” „Mindennem az öné,” „Áldozata vagyok önnek” – azt az egyént, akihez beszélnek, ugyanolyan magasságra emeli, mint a „Monsieur” vagy a „My Lord”; a megszólítottra a mindenható uralkodónak jellegét ruházza rá a beszélő s azt akarja kifejezni, hogy a megszólított olyan mérhetetlen magasságban van a beszélő fölött, mintha a tulajdonosa volna. Hasonló ehhez az a mód is, ahogy a lengyel a tiszteletét nyilvánítja: „Lábai alá borulok!”, „Csókolom a lábait.” Ugyanezt a dolgot láthatjuk abban a jelentőség nélküli aláírásban is, ahogy udvariassági leveleinket

befejezzük: „az ön alázatos szolgálja.” Sőt még a bizalmasabb „kész híve” vagy „híve” is, ha eredeti értelmében szerint vizsgáljuk, olyan kifejezés, amelyet a szolga használ urával szemben.

Mindezek a holt formák valamikor tények élő megtestesülései voltak; eredetileg a tekintéllyel szemben való alárendeltségnek olyan sajátos kijelentései voltak, mint amit szó szerint kifejeznek; azután természetesen a gyenge és gyáva használta e kifejezéseket, hogy megnyerje azoknak a hajlandóságát, akik felette állottak; azután fokozatosan úgy fejlődött a dolog, hogy e címekről az lett az általános vélemény, hogy meg is illetik az erősebbeket és bátrabbakat; s aztán a folytonos és egyre általánosabb visszaélés következtében elveszítették a jelentésüket, mint ahogy a *Sir* és a *Master* elvesztette. Hogy ezek a szavak mint címek kezdetben csak az istenkirályjal szemben voltak használatosak, ezt a tényt bizonyítja, hogy e szavakat, mint címeket később egyaránt használták az Istennel és a királlyal szemben. Az istentisztelet mindig jóérzésben engedelmességi vallomásból állott, annak a kijelentéséből, hogy Isten szolgálói vagyunk, hogy az övéi vagyunk és hogy azt tehet velünk, amit akar. Tehát miként a címek, úgy e közönséges megtisztelő frázisok is a hódolat kifejezéséből eredtek. Talán a legjellemzőbb példa arra, hogy a legmagasabb kitüntetés miként válik népiesé, az angol nyelvnek az a szokása, hogy a *you* személyes névmást („ti”), a megszólításban egyes szám helyett használja. Azzal, hogy egyes személyt

ily módon többes számban szólítottak, („ti”-nek „te” helyett) eredetileg olyan megtiszteltetés volt, melyet csak a legnagyobb úrnak adtak meg, viszonzása volt ez annak, hogy az ilyen nagy urak az uralkodók módjára többes számban („Mi”) beszéltek magukról. És miután fokozatosan egyre alacsonyabb és alacsonyabb osztályokkal szemben is használták ezt a megszólítást, használata most már csaknem egészen általánossá vált. Az ősi „te” megszólítás (az angol *thou*) most már csak egy keresztény felekezethél és néhány, a forgalomtól elzárt kerületben használatos. A „you” szó pedig, mivel mindenféle rangú emberrel használatos, tökéletesen elveszítette azt a megtisztelő jelleget, amelyet eredetileg kifejezett.

De az alárendeltség és az imádás formáin kívül mindezek felett az üdvözlés módjaiból tűnik ki a modernak az eredete. Nézzük először is magának a szónak a jelentését. A rómaiaknál a *salutatio* az a hódolat volt, melyet a cliensek és az alsóbbrendűek a felsőbbrendűekkel szemben naponta kifejezésre juttattak. Ez a szokás egyaránt megvolt a polgári életben és a katonaságnál. Tehát szavunknak már maga az eredete is az alárendeltségre, a hódolatra vall. Ha a szolgálatkészség (figyeljünk ismét e szóra) kinyilvánításának különös módjaira áttérünk, kezdjük ezt a keleti népeknek azzal a szokásával, hogy a keleti ember az üdvözlés és hódolat bizonyos kifejezéseinél leveti a saruját. Ez eredetileg az isten és a király iránti tiszteletnyilvánítás volt. Így járt el

Mózes az égő csipkebokor előtt s ez a szokásuk a mohamedánoknak, akik mezítláb esküsznek a Koránra; mindkét szokás annak a példája, hogy a sarulevetés az isten iránt köteles tiszteletnek a kinyilvánítása; a perzsáknak az a szokása pedig, hogy leveti a cipőjüket, ha uralkodójuknak a színe elé akarnak járulni, arra példa, hogy ugyanez a tiszteletnyilvánítás megilleti a királyokat is. Különben, mint ahogy történni szokott, ez a szokás, amelyet azután előbb kisebb hatalmasságokkal szemben alkalmaztak, fokról-fokra alább szállott. Ez Indiában már igen közönséges tiszteletnyilvánítás; az alsóbbrendű törökök soha nem járulnak a feljebbvalók elé másként, mint harisnyában; és Japánban az egyik ember a másikat rendszerint úgy köszönti, hogy kilép a papucsából. Vegyünk elő egy másik példát. Selden a rómaiak szokásait leírva ezeket mondja:

Ugyanis szokás volt náluk, hogy vagy megcsókolják az isteneik képét, vagy hogy imádásuk jeléül bizonyos távolságban oda álljanak eléjük, jobb kezüket ünnepélyesen felemelve az ajkukhoz, elkapják onnan, mintha csókot küldenének, s azután testükkal jobbra forduljanak (ez volt az imádás igazi formája); végül ez a szokás oda fejlődött, hogy a császárokkal, akik legközelebb voltak az istenekhez s akiket némelyek isteneknek tartottak, ugyanígy cselekedtek, hogy ezzel elismerjék nagyságukat.

Ha már most emlékezetbe idézzük a falusi iskolás gyerek ügyetlen köszöntését, amint nyitott tenyerét

felemeli az arca magasságáig s aztán egy félkört ír le az alkarjával, és ha meggondoljuk, hogy kinn a falvakban az üdvözlésnek ez a módja, mint a tiszteletadás alakja, igen valószínűleg a hűbéri kor maradványa, láthatjuk, hogy okunk van azt hinni, hogy az a kézmozdulat, amellyel az utcán át inteni szoktunk a barátunknak, olyasmit jelent, ami eredetileg vallási cselekmény volt.

Ugyanígy keletkezett a tiszteletnyilvánításnak minden olyan alakja, mely a test meghajlásával függ össze. A teljes leborulás az alárendeltség, a megadás kifejezésének a legősibb alakja. A szentírásnak ez a helye: „Mind a lábaid alá vetted őket,” s egy másik, mely antropomorfizmusában oly mély értelmű: „Az Úr így szólt az én Uramhoz: Ülj a jobb oldaladra, míg ellenségeidet zsámolyoddá nem teszem,” azt jelenti, amit az asszír szobrászati emlékek ki is fejeznek, hogy a Kelet régi isten-királyainál szokás volt a legyőzött ellenfelet lábbal taposni. Mivel ma is vannak vademberek, akik meghódolásukat azzal jelzik, hogy a nyakukat annak lába alá helyezik, akinek meghódnak, nyilvánvaló, hogy minden leborulás, különösen ha még a láb csókolása is járul hozzá, azt a készséget fejezi ki, hogy a hódolót akár lábbal is tiporhatják; a győztes haragjának csillapítását kísérelték meg azzal, hogy jelképesen ezt fejezték ki: „Elgázolhatsz, ha úgy akarsz.” Jusson eszünkbe az is, hogy a lábcsók, például a pápa vagy a szent szobrok lábának csókja Európában még ma is a legmélyebb tiszteletnek a jele, jusson eszünkbe,

hogy a hűbérurak előtt való leborulás egykor általános szokás volt; ez a szokás nem szűnt meg hirtelen, hanem fokozatos változások útján átalakult valami mássá; van tehát okunk arra, hogy e legmélyebb megalázkodásból származtassuk a tiszteletnyilvánítás gyanánt szokásos összes meghajlásokat, különösen azért, mert az átmenet megfigyelhető. Az orosz jobbagy hódolatának módja, amint a fejét egészen a földre lehajtja, s a hindu szálem-köszöntése: megrövidített leborulás, a meghajlás megrövidített szálem, a fejbiccentés megrövidített meghajlás. Ha valaki vonakodna elfogadni ezt a végső következtetést, akkor talán ha emlékeztetjük arra, hogy ezen üdvözlések közül a legmélyebbek mindennaposak ott, ahol a hódolás egészen közönséges valami, és hogy mi közöttünk is a tiszteletnek a nagyságát jelzi a meghajlás mélysége, és végül, hogy a meghajlás még most is vallási cselekmény templomainkban – a katolikusoknál az oltár előtt, a protestánsoknál Krisztus nevének említésekor – ha mindegyre emlékeztetjük, akkor azt fogja látni, hogy valóban elég oka van elhinni azt, hogy eredetileg az üdvözlés is az imádás kifejezése volt.

Ugyanezt mondhatjuk a *curtsy*-ről, vagy mint másként írják: a *courtesy*-ről (=bókról). E szónak származása a *courtoisie*-ből, az udvariasságból, azaz abból a viselkedésből, mely az udvarnál szokásos, már maga is azonnal arra vall, hogy ez eredetileg olyan tiszteletnyilvánítás volt, mely az uralkodót illette meg. És ha emlékezetbe idézzük azt is, hogy a

két térdre vagy féltérdre ereszkedés az alattvalók rendes üdvözlési módja volt az uralkodókkal szemben, hogy a régi kéziratok rajzaiban és a régi szövegeken a szolgák ilyen helyzetben vannak ábrázolva, mikor az asztalnál felkínálják a tálakat az uruknak, és hogy ezt a viselkedést kell tanúsítaniuk királynőnkkel szemben is minden bemutatásnál, mindebből arra következtethetünk, amit a bókolás jellege maga is sejtet, hogy a bókolás a térdelés cselekményének megrövidítése. Amint az angol *curtsy* szó a *courtoisie* megrövidítéséből keletkezett, úgy a mozdulat is megrövidült azzal, hogy térdünkkel nem érintjük a padlót, hanem csak lejjebb engedjük térdünket a padló felé. Sőt tovább megyünk – ha összehasonlítjuk egy hölgynek a bókolását egy parasztleány esetlen bókolásával, amelyet, ha folytatna, valóban a két térdére esne – ez utóbbi jelenségben annak a nagyobb tiszteletnyilvánításnak a maradványát látjuk, melyet egykor a jobbágyoktól követeltek. És ha a nyugaton szokásos egyszerű térdhajtástól, mely bókolás alakjában még általánosan el van terjedve, áttérünk a Keletre és megfigyeljük a mohamedánt imája közben, amint nemcsak térdel, de a fejét is a földre lehajtja, levonhatjuk azt a következtetést, hogy a bókolás is az őseredeti leborulásnak egyik, kiveszőben levő formája.

Mindezeknek továbbá bizonyságaként megemlíthetjük, hogy csak nemrég ment ki a divatból a férfiak között az üdvözlésnek egyik formája, egy olyan cselekmény, melynek csaknem teljesen ugyanaz

volt az eredete, mint a bókolásnak. A jobb lábnak az a hátrafelé lendítése, amellyel a színpadi tengerész a meghajlását kíséрни szokta, ez a mozdulat, mely elődeink idejében általánosan szokásos volt, amikor „a meghajlás és a hátrakaparás” együtt járt és amelyet még ma is élő emberek emlékezete szerint a fiúk kötelesek voltak bemutatni tanítójuknak, mikor beléptek az iskolába (s aminek eredményeként egész lyukat vájtak a padlóban) nyilvánvalóan bevezető része volt a térdhajtásnak. Lehetetlen, hogy ezt az ügyetlen mozdulatot valaha szándékosan tették volna szokássá; még akkor is, ha lehetséges volna az, hogy az üdvözlés módjait mesterségesen állapították volna meg. Úgy kell tehát tekintenünk, mint valami megelőző dolognak a maradványát; és ez a „valami megelőző dolog” nem lehetett egyéb, mint megalázkodás, ha következtetést vonhatunk le abból a régi mondásból, hogy „az ismerős előtt kaparj hátra”; és mivel ezzel azt akarták kifejezni, hogy szolgálatkészséggel nyerjük meg valakinek a kegyét, ez is arra vall, hogy a „hátrakaparást” a szolgaság, azaz a szolgálai helyzet kifejezésének tekintették.

Vegyük még figyelembe a kalap megemelését. Ez csaknem mindenütt a tisztelet jele volt; úgy a templomokban, mint a hatalmasságok előtt; és közöttünk még ma is megmaradt valami e szokásnak az eredeti értelméből. Akár esik az eső, akár jégeső esik, akár rád süt a nap, hajadonfővel kell állnod, míg az uralkodóval beszélsz; és senki sem tarthatja a

fején a kalapját az istentiszteletre szánt helyen. Különben amint történni szokott, ez a szertartás, mely eleinte az istenek és királyok iránti hódolás volt, az idők folyamán közönséges udvariassággá vált. A kalapnak a leemelése, ami egykor egy másik lény korlátlan felsőbbségének az elismerése volt, most olyan üdvözlés, amely minden rendes embernek kijár; és ami eredetileg csak az „Isten házába” vagy az uralkodó lakosztályába való belépésre volt korlátozva, a hajadonfővel való megjelenés is megillet mindenkit; a jó modor azt parancsolja, hogy ha egy munkásnak a szerény lakosztályába belépünk, akkor is vegyük le a kalapunkat.

Az is, hogy a tisztelet jeléül állva maradunk, hasonlóképpen egyre tágabb körben vált szokássá. A templomainkban tapasztalható gyakorlat szerint a felállás valami közbeeső dolog egyrészt a megalázkodás között, melyet a térdelés jelez, másrészt pedig az önbecsülés között, amelyet az ülés fejez ki; az udvaroknál az állvamaradás a hódolat kifejezése, amikor a hódolás élenkebb kifejezése már megtörtént; a mindennapi életben ezzel a magatartással megbecsülést akarunk kifejezni; amint ezt láthatjuk abban is, hogy a szolga áll az ura előtt s abban, hogy – amint az udvariasság megkívánja – felállunk, ha látogató jön be hozzánk.

A bizonyításnak még sok más fonalát is beleszöhetnénk az érvelésünkbe. Így például azt a jelentős ténytet, hogy ha az elsőszülöttség még ma is élő törvényének a múltját kutatjuk, ha megfigyeljük, hogy

hogyan alkalmazzák a skót törzsek, amelyeknél nem csupán a birtoklás, hanem a kormányzás is kezdettől fogva a legidősebbnek a legidősebb fiára hárul át, és ha még messzebb megyünk a múltba és megfigyeljük, hogy a régi uralkodói címek, a *Signor*, *Seigneur*, *Senor*, *Sire*, *Sieur* eredetileg mind *senior*-t vagy „idősebbet” jelentettek, ha Keletre megyünk és azt tapasztaljuk, hogy a *Sheick* hasonló eredetű, és hogy a papok keleti nevei, mint például a *Pir*. betű szerint fordítva mind *öreg*-et jelentenek, ha figyelembe vesszük, hogy a héber hagyományokban milyen ősrégi időkben nyúlik vissza az a szokás, hogy az elsőszülöttnak felsőbbiséget tulajdonítanak, milyen nagy tekintélyük van az idősebbeknek és milyen szent a patriárkák emléke – és ha emlékezetünkbe idézzük, hogy az istenek címei között ilyenek is vannak: „Régibb, mint a napok” és „az istenek és emberek Atya,” – akkor látjuk csak, hogy e tények milyen tökéletesen egyeznek azzal a hipotézisünkkel, hogy az őseredeti isten nem más, mint az első ember, aki elég nagy volt ahhoz, hogy hagyománnyá váljon, a legelső ember, aki hatalma és tettei miatt emlékeztessé vált; és ettől fogva az ősrégiség fogalma elválaszthatatlanul hozzákapcsolódott a felsőbbiség fogalmához, az életkor fogalma a „hatalmashoz” való vérrokonság közelségének fogalmához; így keletkezett egészen természetesen a legidősebbnek az az uralkodószerpe, mely az összes felsőbbrendű emberfajok történetét jellemzi s az emberi elfajulásnak az az elmélete, amely még ma is fennáll.

Megállhatunk egy kissé annál a ténynél is, hogy a *Lord* szó előkelő származását jelent; vagy mivel ugyanezen gyökérből egy másik szó is származik, melynek „ég” a jelentése, lehet, hogy a *Lord* égből származottat jelent; a *Sir* és a *Sire* szó, éppen úgy, mint az *Atya*, mielőtt közönségesé vált, a pap megkülönböztető neve volt, az angol *worship* („tisztel”)¹ szó, mely eredetileg *worth-ship* („méltóság”) volt, most már a tiszteletnek olyan kifejezése, mely közönségesen használatos a bíróságokkal szemben is és egyszersmind ezzel a szóval fejezzük ki azt is, hogy milyen nagynak és milyen méltóságos lénynek tartjuk az Istenséget; így ha tiszteletünket fejezzük ki egy ember iránt, akkor lényegében imádatunkat fejezzük ki iránta. Sok bizonyítékot találhatunk abban is, hogy az ősi kormányok többé-kevésbé határozottan teokratikusok voltak, és hogy a Kelet régi népeinél a legközönségesebb szokásokban vallási vonások vannak. Még megerősíthetjük érvelésünket a szertartások eredetének vizsgálatával, előadhatnánk az üdvözlésnek azt az őseredeti formáját, amikor az ember port szór a fejére, amivel azt jelképezte, hogy a porba temeti a fejét; ide sorolhatnánk némely néptörzsnek azt a szokását, hogy egymás iránt azzal fejezik ki a tiszteletüket, hogy egy csomó hajat letépnek a fejükről és átadják, amivel, úgy látszik, ezt akarják kifejezni: „Rabszolgát vagyok,” és tanulmányozhatnánk azt a keleti szokást, hogy min-

dent odaadnak a látogatónak, amiről csodálattal beszélt; ez egész nyílt és világos kifejezése annak a bókának, hogy „mindenem, amim van, az öné.”

Azonban anélkül, hogy kiterjeszkednénk ezekre és még más, kisebb jelentőségű tényekre, bátrak vagyunk azt hinni, hogy az a bizonyíték, amit előadtunk, elegendő. Ha a bizonyíték kevés lett volna vagy csak egyfajta lett volna, akkor a következtetés csak kevés hitelt érdemelne. De számos bizonyítékot szolgáltatunk úgy a címek, mint az udvariassági szólásmódok és az üdvözlések módjára nézve; bizonyítékaink hasonlóak és egyidejűek is aszerint, amint az elértéktelenedés folyamata is hasonló vagy egyidejű volt mindezekben, és miután mindezek a bizonyítékok kölcsönösen erősítik egymást, bizonyításaink szilárdak. És ha még hozzá megfontoljuk azt is, hogy e folyamatnak eredményei nem csupán a különféle nemzeteknél és minden korban láthatók, hanem előfordulnak mi közöttünk, napjainkban is, és láthatjuk azt is, hogy azok az okok, melyeknek a fentebb leírt elértéktelenedést tulajdonítjuk, naponta másfajta elértéktelenedést is hoznak létre; ha ezt megfontoljuk, alig lehetséges kételkedni abban, hogy a folyamat olyan volt, mint amilyennek előadtuk; és hogy az udvariasságot kifejező, közhasználatú szavaink, cselekedeteink és frázisaink eredetileg azt fejezték ki, hogy alávetjük magunkat egy más személy mindenhatóságának.

Ily módon úgy látszik, hogy fenntartható az általános elmélet, hogy mindenféle kormányzás, melyet

az emberek felett gyakoroltak, először egységes kormányzat volt, hogy az ellenőrző hatalomnak politikai, vallási és szertartásos formái egy általános és kezdetben csalhatatlan ellenőrző hatalomnak a különböző ágai. Ha még friss emlékezetünkben vannak a fentebb előadott tények és így olvassuk a keleti hagyományokban, hogy Nimród egyebek között a hős, a király és az istenség minden alakjában szerepel; ha a Layard által kiásott faragványokat megtekintjük és látjuk rajtuk a királyok alakjait, amint űzik ellenségeiket, és ha megfigyeljük, hogy a rabszolgáik leborulva imádják őket, akkor látjuk, hogy cselekedeteik mennyire megfelelnek az istennek oly kezdetleges neveinek, mint „az erős,” „a pusztító,” „a hatalmas;” ha meggondoljuk, hogy a legrégebbi templomok egyszersmind királyi székhelyek és ha végül rájövünk arra, hogy a még most is élő emberfajok között is vannak még olyan babonás szokások, amelyek hasonlítanak a régi hagyományokhoz és ahhoz, amire a régi épületek vallanak; ezek után nagyon komolynak kell tehát tartanunk az előadott hipotézis valószínűségét.

Ha olyannak képzeljük el a hódító vezért, mint amilyennek a régi hitregékben, költeményekben és a romokon szerepel, akkor azt láthatjuk, hogy az emberek viselkedésére vonatkozó minden szabálynak az ő akarata a forrása.

1. Egy személyben *törvényhozó és bíró*; alattvalóinak viszályait ő intézi el s a szava törvényé válik.

2. A tőle való *félelem* nem más, mint a keletkező vallás, és az ő elvei szabják meg az első törvényeket.

3. A *hódolatot* olyan alakban nyilvánítják vele szemben, amint ő elrendeli, és ezek adnak életet a jó modornak. E három forrás közül az elsőből az idő kifejleszti a politikai függőséget és a bíráskodás kezelését, a másodikból ered egy lénynek az imádása, akinek személyisége egyre határozatlanabbá válik, és az egyre elvontabb parancsok betanulása; a harmadikból pedig a megtisztelő formák és nevek, valamint az udvariassági szabályok. Az összes szerves test fejlődési törvényének megfelelően, amely szerint az általános funkciók fokozatosan feloszlanak azokra a különös funkciókra, amelyek együttvéve az általános funkciót alkotják, a társadalmi szervezetben a kormányzás jobb végrehajtása érdekében kialakult a törvényszékek, a bíróságok és az ügyvédség szervezete, a nemzeti egyház püspökeivel és papjaival, valamint a társadalmi osztályok, címek és szertartások egész rendszere, amelyet maga a társadalom részletesen szabályoz. Az első arra való, hogy a nyílt támadásokat felismerjék és megtorolják; a második révén bizonyos mértékben csökken az arra való hajlandóság, hogy ilyen támadásokat elkövessenek; a harmadik révén felismerik és megtorolják a helyes viselkedésnek azon kisebb megszegéseit, melyeket a másik két intézmény (a bíráskodás és az egyház) nem vesz tudomásul. A törvény és a vallás ellenőrzi az ember viselkedését a lényeges dolgokban;

a jó modor pedig részleteiben ellenőrzi az ember viselkedését. Ha arról van szó, hogy ezeket a mindennapi cselekedeteket szabályozzuk, amelyek sokkal számosabbak és sokkal jelentéktelenebbek, sem hogy hivatalosan szabályozhatnák őket, akkor a korlátozásnak e finomabb fajtája lép sorompóba. És ha megfigyeljük, hogy mik ezek a korlátozások, ha elemezzük a használt szavakat, mondásokat és mozdulatokat, akkor azt látjuk, hogy e rendszernek úgy az eredete, mint az eredménye az, hogy az összes ember között, kik egymással érintkeznek, időleges kormányzó szerv létesüljön abból a célból, hogy egymáshoz való viszonyuk minél jobban rendezve legyen.

Abból a tételből, hogy a kormányzásnak e különféle neme lényegében egy és ugyanaz, úgy eredetét, mint működését illetőleg, többféle fontos következtetést vonhatunk le, amelyek közvetlenül összefüggenek kiválasztott tárgyunkkal.

Először is jegyezzük meg, hogy a kormányzás összes formáinak nem csupán az eredete és gyakorlása közös, hanem hogy közös volt az a szükség is, amely őket létrehozta. Az ősembernek, aki az imént még medvéket ölt s az imént még lesben várta az ellenséget, éppen körülményeinél fogva olyan természete volt, amelynek minden kitörését fékezni kellett; úgy harcaiban, mint vadászat közben az volt viselkedésének a mindennapi szabálya, hogy más teremtményeket feláldozzon a szükségleteinek és szenvedélyeinek. Jellemét, melyet hasonló életet élő

elődeitől örökölt, ez a szabály alakította ki és tette alkalmassá erre az életmódra. A határtalan önzést, azt az örömet, melyet akkor érzett, ha másnak fájdalmat okozott, és a vérszomjat, mely ily módon ébren maradt benne, magával hozta a társadalmi állapotba. Ezek a hajlamok állandóan abba a veszedelembe sodorták, hogy összeütközésbe kerül hasonlóan vad szomszédjával. Kicsiny dolgaiban éppen úgy, mint a nagyokban, szavaiban úgy, mint tetteiben támadó jellegű maradt és minden órában ki van téve annak, hogy megtámadják mások, akiknek hasonló a természete. Az emberek kezdetleges társulásait tehát csak úgy lehetett fenntartani, hogy szigorú ellenőrzést gyakoroltak az emberek minden cselekedete fölött. Erős, könyörtelen és hajlíthatatlan akaratú uralkodókra volt szükség; olyan hit kellett, mely rettenetes dolgokkal fenyegeti az engedetleneket, az alsóbbrendűeket szolgáló módon alá kellett vetni a felsőbbrendűeknek. A törvénynek kegyetlennek kellett lennie, a vallásnak szigorúnak és a szertartásoknak kimérteknek.

Hogy a korlátozásnak e különféle nemei egymás mellett szükségesek voltak, erre a történelemből bőségesen sorolhatnánk fel adatokat, ha helyünk volna rá. Elég, ha csak azt emeljük ki, hogy ahol a polgári hatalom gyenge volt, ott a tolvajok, gyilkosok és rablók megsokasodása a társadalom felbomlásának közeledésére vallott és hogy amikor papságának megromlása következtében a vallás elveszí-

tette befolyását, mint ahogy ez a flagellánsok (önostorozók) fellépése előtt történt, az állam került veszedelembé, és hogy a politikai forradalmakkal mindig együtt járt a megállapított társadalmi szabályok figyelmen kívül hagyása. Ha bárki is kételkedik abban, hogy szükséges a modernak olyan szabályozása, amelynek ereje arányos az egyidejűleg létező politikai és vallási kormányzattal, meg fog erről győződni, ha emlékezetébe idézzük, hogy egészen a legújabb időkig az emberek viselkedését a legrészletesebben szabályozó törvénykönyvek sem tarthatták vissza még az úri embereket sem attól, hogy ne veszedjenek az utcán és ne vívjanak párbajt a kocsmákban; és jusson eszükbe az is, hogy az emberek a színházak kapujában, ahol semmiféle szertartási szabály nem korlátozza őket, olyan támadóan lépnek fel, hogy ez a legnagyobb zavart okozná, ha átvinnék a társadalmi érintkezésbe.

Amint várni lehetett, mi úgy látjuk, hogy e különböző ellenőrző szervek, amelyeknek közös az eredete s egyenlően általános a funkciója, minden korszakban egyenlően nagy erővel nyilvánulnak meg. A kínai kényuralom alatt, mely olyan sokféle és olyan szigorú parancsot adott ki, s amely olyan kíméletlen volt azoknak a kikényszerítésében, és amellyel kapcsolatban hasonlóan szigorú házi kényuralmat gyakorol a családban a legidősebb élő férfi, az illendőségi szabályok rendszere is hasonlóan bonyolult és merev. A szertartásoknak is van törvény-széke. A követek, mielőtt az udvarnál bemutatnák

őket, napokig gyakorolják a megkívánt szertartási formákat. A társadalmi érintkezés zsúfolva van végtelen udvariaskodásokkal és hódolattal. Az osztálykülönbségeket világosan feltűntetik a jelvények. És ha pontos mértéket kívánunk arra nézve, hogy mennyire tisztelik a társadalmi szabályokat, akkor e mértéket megtaláljuk abban az önkínzásban, amelyet a hölgyek magukra vállalnak, mikor a lábukat elnyomorítják. Indiában, sőt az egész keleten valóban össze is függ egymással az uralkodók irgalmatlan zsarnoksága, az ősrégi hitvallások borzasztó rémítgetései s a változhatatlan szokások merev tilalmai. Az indiai kasztok szabályai még ma is változhatatlanok; a ruházatban és a bútortatban a divat ugyanaz marad századokon át; az indiai népnél a *suttee* (az özvegy nő életének feláldozása) olyan régi szokás, hogy már Strabo és Diodorus Siculus is említi; az igazságszolgáltatást ma is a keleti uralkodó palotájának kapujában végzik, mint a régi időkben; egy szóval: minden szokás vallási parancs és jogtudományi elv.

E jelenségeknek egymáshoz való viszonya ugyanilyen volt Európában a középkorban. Amíg országos és helyi kormányzata önkényuralom volt, amíg az egyháznak megvolt a maga hatalma, amíg a büntető törvénykönyv tele volt borzalmakkal s a nép hite szerint a pokol tele volt rettentő dolgokkal, addig a viselkedés szabályainak száma sokkal nagyobb volt, és e szabályokat gondosabban megtar-

tották, mint most. Az öltözködés különbözősége kifejezésre juttatta a rangkülönbséget. Törvény szabta meg, hogy az emberek cipőjének az orra milyen nagy lehet, és akinek nem volt meg az ahhoz szükséges rangja, az bizonyos számú hüvelyknél hosszabb köpenyt nem viselhetett. A zászlók és pajzsok jelképi jelentése is gondos figyelemben részesült. A címertan a tudományok fontos része volt. A rangsorhoz makacsul ragaszkodtak az emberek. S azokat a különböző üdvözléseket, melyeket mi már csak rövidített alakban használunk, egész teljességükben végigjátszották; még a mi legutolsó századunkban is, amikor korrupt volt a képviselőház és kevésbé tartotta féken az uralkodókat, megfigyelhetjük, hogy a társadalmi formaságok megfeleltek az előadottaknak. Az úri emberek öltözetükben még mindig különböztek az alsóbb osztályoktól s a gyermekek így szólították szüleiket: *Sir* és *Madam*.

Ez utóbbiból azt a további következtetést vonhatjuk le (és valóban csaknem azt mondhatjuk, hogy ez már része is neki), hogy a kormányzásnak különféle nemei ugyanazon arányban veszítenek szigorúságukból. A papság befolyásának – és az örök kínzástól való félelemnek – hanyatlásával egyidejűleg, valamint a politikai zsarnokság hanyatlásával, a nép hatalmának növekedésével és a büntető törvénykönyv javulásával egyidejűleg csökkennek a társadalmi formaságok és eltűnnek a megkülönböztető jelek, amit most jól meg is lehet figyelni.

Nézzünk körül otthon: azt látjuk, hogy most már kevesebb gondot fordítunk a rang szerint való elhelyezkedésre, mint régebben. Ma már senki sem végzi a beszélgetését azzal a frázissal, hogy „alázatos szolgája vagyok.” A *Sir* szó használata, ami egykor a társadalmi érintkezésben általános volt, ma már szinte hiányos nevelésre vall és ha alkalom nyílik rá, hogy a királyi család tagjaival beszéljünk, nagyon közönséges dolog volna, ha a „Felséged” vagy „királyi fenséged” kifejezést beszélgetésünk folyamán egynél többször használnánk. Az emberek most már nem tartják kötelezőnek, hogy egymás egészségére igyanak, sőt most már az sem divat, hogy az emberek az ebédnél koccintsanak egymással. A külföldiek megfigyelték nálunk, hogy mi ritkábban vesszük le a kalapunkat, mint Európa bármelyik nemzete; ezt a megfigyelést összefoglalhatjuk azzal a másikkal, hogy mi vagyunk a legszabadabb nemzet Európában. Ebben különben már benne van az is, hogy a tényeknek ez a találkozása nem a véletlen műve. Ezekben a megszólítási módokban, címekben és üdvözlésekben valósággal van mindig valami abból a szolgaságból, ami eredetüket jellemzi, és olyan mértékben válnak ellenszenvesekké, amilyen mértékben maguk az emberek függetlenekké válnak, és amilyen mértékben több rokonszenvet éreznek másoknak a függetlensége iránt. Az az érzület, mely arra bírja az úri embert, hogy az előtte hajadonfővel álló munkásnak azt mondja, hogy tegye fel a kalap-

ját, az az érzület, amelynek következtében nem tesz nekünk a hajlongás és a hízelgés – az az érzület, mely arra bír bennünket, hogy őrizzük meg a saját méltóságunkat és tiszteljük a másokét – ez az érzület egyre jobban rávisz bennünket, hogy helytelenítsük azokat a formákat és neveket, amelyek alárendeltségre és hódolatra vallanak; ugyanez az érzület száll szembe a zsarnoki hatalommal, megteremti a népkormányt, megtagadja az egyház tekintélyét és biztosítja az egyéni ítéletnek a jogát.

Az előbbivel rokon az a negyedik tény, hogy amilyen mértékben csökken a kormányzás különféle nemeinek kényszerítő ereje, megfelelő formáik olyan mértékben veszítik el a jelentésüket. Ugyanez a folyamat, mely arra bírta uralkodónkat, hogy saját tényeinek tüntesse fel azokat, amik a nép által elfogadott minisztereknek tényei, és amely folyamat az uralkodót rendelkező úrból végrehajtó szervvé változtatta, ugyanez a folyamat, mely a templomba járást egészen a tisztesség kérdésévé tette és egészen kiküszöbölte az olvasón való imádkozást, a szentek segítségül hívását és a vezekléseket, azonos azzal a folyamattal, melynek következtében a címek és szertartások, melyeknek egykor jelentőségük és erejük volt, most már üres alakiságokká váltak. A címerek, melyek egykor a csatában megkülönböztették az embert, most a nyugalomba vonult kereskedők kocsijának ajtaján szerepelnek. A vállzsínór, mely egykor nagy katonai rang jelvénye volt, a mai korbéli inason a szolgaság jelvénye. A *Banneret* név,

mely egykor a bárósításnak a kezdetét jelezte (a *Banneret* olyan báró volt, aki katonai „kis vizsgáját” már letette a harctéren), most módosított „Baronet” alakjában mindenki által megszerezhető, akinek kedvezett a szerencse és meggazdagodott, vagy befolyásos ember, vagy akit párthűségéért ezzel meg akarnak jutalmazni. A lovagi cím adományozása már oly kevésbé kitüntetés, hogy az emberek azzal tisztelik meg magukat, ha kitérnek előle. Az *Escuyer* valaha katonai méltóság volt, modern *Esquire* alakjában egyáltalán nem katonai cím gyanánt biggyeszti az ember nevéhez.

De talán a társadalmi szabályok ama csoportjában, melyet „divat” név alatt ismerünk (és amellyel itt csak mellékesen kell foglalkoznunk), nyilatkozik meg ez a folyamat a legnagyobb határozottsággal. Ellentétben a jó modorral, amely megszabja kisebb cselekedeteinket más személyekre való tekintettel, a divat saját magunkra való tekintetben szabja meg kisebb cselekedeteinket. Míg az egyik viselkedésünknek azt a részét szabja meg, amely közvetlenül a szomszédainkra vonatkozik, addig a másik magatartásunknak azt a részét állapítja meg, amely legelső sorban személyünkre vonatkozik s amely szomszédainkat csak mint nézőket érdekli. De ha ennyire különböznek is egymástól, a forrásuk azért mégis közös. Mert míg a modor, mint láttuk, úgy keletkezik, hogy utánozzuk azt a magatartást, melyet valamely kiváló ember *iránt* tanúsítanak, a divat úgy keletkezik, hogy utánozzuk valamely kiváló embernek

a viselkedését. Míg az egyik azokból a címekből, szólamokból és üdvözlésekből származik, amelyek a hatalom birtokosaival szemben használatosak, addig a másik azokból a szokásokból és abból a fellépésből ered, amelyet a hatalom birtokosai tanúsítanak. A carib anya, aki gyermekének a fejét olyan formára préseli, mint amilyen a főnöknek a feje, a fiatal vadember, aki olyan jeleket vág önmagának a bőrébe, amilyen hegeket lát törzsének a harcosain, a hegyvidéki skót, aki ugyanolyan plaidet visel, mint törzsének a főnöke, az udvaroncok, akik szürkére festik a hajukat, vagy bicegnek, vagy bekötik a nyakukat, hogy ezzel utánózzák a királyukat, és a nép, mely az udvaroncokat majmolja, mindannyian a kormányzat ugyanazon fajának hatása alatt cselekednek, mely rokon a modorral, és miként a modor, eredetileg szintén jótékony hatású volt. Mert noha ez az utánzás számtalan képtelenségbe vitte bele az embereket, az orrkarikától a fülbevalóig, a festett arctól a szépséglencséig, a borotvált fejtől a hajporos parókáig, a hegyesre ráspolyozott fogtól és a festett körömtől a harang-övekig, a hegyesorrú cipőig és a korpával kitöltött nadrágokig, mégis arra a végeredményre kell jutnunk, hogy mivel azok a férfiak, akikben van akarat, értelem és eredetiség, akik a magasba emelkedtek, általában több ítélőképességet tanúsítanak a szokásaikban és ízlésükben, mint a tömeg, és így az ő utánzásuk előnyös.

Azonban lassanként a divat is hanyatlik, mint a kormányzásnak egyéb formái, és már csaknem teljesen megszűnt az az állapot, mikor a legjobbat utánózták; és az, amit ma utánóznak, semmiképpen sem nevezhető a legjobb példának. Amint nem azok lépnek a papi rendbe, akiknek különös képességeik vannak a papi hivatalra, hanem azok, akik remélik, hogy megélhetnek belőle, és amint a törvényhozók és közhivatalnokok nem politikai belátásuknál és kormányzó képességeiknél fogva lesznek azokká, hanem születéseiknél, birtokaiknál és társadalmi osztályuknál fogva, éppen úgy az a klikk is, mely önmaga toborozza össze magát és amely a divatot csinálja, ezt nem a természet, az értelem, a nagyobb érdem vagy a jobb ízlés erejénél fogva teszi, hanem csupán azért, mert felveszi az új divatot és nem vitatja el tőle senki. És azok között, akik megkezdték az új divatot, nincsenek ott a legelőkelőbb rangúak, a leghatalmasabb vezéregyéniségek, a legműveltebb és legfinomabb ízlésű emberek, sem a legnagyobb lángelmék, a legötletesebb vagy legszebb emberek; és az összejöveleik nagyon messze vannak attól, hogy másokat felülmúljanak, sőt híresek a jelentéktelenségükről. És a társadalom általában mégis e látzólagos kiválóság, nem pedig az igazi kiválóság példáját követve szabályozza szokásait, öltözködését és apró-cseprő ügyeit. Ennek azután természetes következménye az, hogy keveset látunk benne abból az ügyességből, amelynek benne kellene lenni a di-

vat elmélete szerint. Ahelyett, hogy haladást tapasztalnánk a nagyobb elegancia és a nagyobb kényelem felé, amit el is lehetne várni, ha az emberek valóban a legjobb dolgokat utánoznák vagy a saját illendőségi érzéseiket követnék, azt látjuk, hogy pusztán a szeszély és az oktalanság uralkodik, amikor csak azért történik változás, hogy változás legyen, és féktelenül egyik végletből a másikba lendülnek. És így az *à la mode* (divat szerinti) életet, ahelyett, hogy a legészszerűbb modor szabályozná, pazarlók és naplopók, divatárusok és szabók, ficsúrok és ostoba nők szabályozzák.

E különféle következtetésekhez, hogy az emberek felett gyakorolt ellenőrző hatalom különféle fajai közös eredetűek, azonosan működnek, egyidejűleg jelentkező szükségletek keltik őket életre, egyidejűleg léteznek, egyenlő szigorúsággal működnek, együtt hanyatlanak és együtt enyésznek el, még csak azt kell hozzáadnunk, hogy egyszersmind egyidejűleg válnak kevésbé szükségessékké. A társadalmi fegyelemnek, amely már nagy változásokat hozott létre az emberekben, esetleg még hozzá kell látnia, hogy még nagyobb változásokat hozzon létre. Az alsóbbrendű természetnek ez a mindennapi fékezése és a magasabb rendűnek művelése, mely az emberévökből és ördögimádókból emberbarátokat, békeszerető és babonagyűlölő embereket nevelt, ezekből remélhetőleg olyan embereket fog kifejleszteni, akik annyival magasabb rendűek lesznek a mai embereknél, mint amennyivel magasabb rendűek a

mai emberek az elődeiknél. Azok az okok, melyek a múltban történt módosulásokat létrehozták, még mindig működésben vannak és működésben kell is maradniuk mindaddig, amíg eltérés van az emberek vágyai és a társadalmi rend követelményei között, és esetleg szervesen alkalmasokká kell tenni őket a társadalmi rendre. Amint most már nem kell megtiltani az emberevést, végezetül éppen olyan felesleges lesz eltiltani a gyilkolást, a lopást és büntető törvénykönyvünk kisebb megsértéseit. Amilyen mértékben úgy fejlődik az emberi természet, hogy összhangban legyen az erkölcsi törvénnyel, olyan mértékben fog csökkenni a bírák és törvénykönyvek szükségessége, és ha helyes út lesz az az út, amelyet önként fog választani, nem lesz többé szükség arra, hogy a jövőben várható jutalommal vagy büntetéssel ösztönözzük, és ha az emberek ösztönévé válik az, hogy kötelesek figyelemmel lenni másokra, akkor nem lesz többé szükség semmi illetanra, hogy hogyan szabályozzuk a viselkedésünket.

Ezek után felismerhetjük az értelmét azoknak a furcsaságoknak, amelyeket az e tanulmány elején említett reformátorok részéről tapasztaltunk. Ezek nem csupán véletlen jelenségek és nem is csupán az egyéni szeszély megnyilvánulásai, hanem a fentebb leírt viszonylagossági törvény elkerülhetetlen következményei. Az eredetnek, a működésnek és a hanyatlásnak az a közössége, mely a jogkorlátozásnak minden alakjában felismerhető, egyszerűen a megfordítottja annak a fentebb kifejtett ténynek, hogy

az emberi természet két érzelmében rejlik a közös életető és közös pusztító elemük. Valamennyiüket a hatalomtól való félelem hozza létre és melengeti; és a szabadság szeretete aláaknázza és gyengíti mindannyiukat. Az egyik védelmezi a kényuralmat és biztosítja a törvények felsőbbségét, ragaszkodik régi hagyományokhoz és támogatja az egyházi tekintélyt, tiszteli a címeket és megtartja a társadalmi érintkezés formáit; a másik a méltányosságot a törvényesség fölé helyezi, időnként tágítja a politikai szabadság körét, megteremti a protestantizmust és megvalósítja következményeit, nem veszi tudomásul a divat értelmetlen rendelkezéseit és felszabadítja az embereket a holt szokások alól. Az igazi reformátor előtt semmi sem szent és semmiféle hit sem mentes a bírálattól. Mindennek a méltányossághoz és az okszerűséghez kell igazodnia; semmit sem védhet meg a saját tekintélye. Minden embernek megengedi, hogy saját céljait kövesse és saját ízlését kielégíthesse, és a maga részére is hasonló szabadságot kér, és nem egyezik bele e dolgokban semmiféle korlátozásba, kivéve azt, amit másnak a méltányos igénye megkövetel. Mindegy, hogy egy embernek a rendelkezésével vagy az egész emberiségnek a parancsával áll-e szemben, ha ez a rendelkezés belevág a saját cselekvésének törvényes körébe, akkor megtagadja a rendelkezés érvényességét. Annak a zsarnokságnak, mely különös stílű ruházatot vagy valamely meghatározott viselkedést paran-

csolna rá, éppen úgy ellenállna, mint annak a zsarnokságnak, mely korlátozni akarná adását-vevését vagy valamely hitvallást erőszakolna rá. Akár formálisan a törvényhozás, akár a formák mellőzésével általában a társadalom akarná végezni e szabályozást, és az engedetlenséget akár börtönnel, akár társadalmi lenézéssel vagy a társadalomból való kiközösítéssel büntetnék, ezt egészen mellékes dolognak tekintené. Nyíltan vallaná a nézeteit, nem törődve azzal, hogy büntetéssel fenyegetik, és megszegné a társadalmi hagyományokat az apró üldözések ellenére is, amelyeknek ki volna téve. Mutassák ki neki, hogy cselekvései ártanak felebarátainak, és abba fogja hagyni azokat. Bizonyítsuk be neki, hogy figyelmen kívül hagyja jogos igényeiket és módosítani fogja eljárását. De addig, amíg ezt meg nem tesszük, amíg be nem bizonyítjuk neki, hogy eljárása teljesen illetlen vagy egyáltalán nem előkelő, teljesen okszerűtlen, igazságtalan vagy nemtelen, mindaddig megmarad az eljárása mellett.

Némelyek bizonyára úgy okoskodnak, hogy eljárása igazságtalan és nemtelen. Azt mondják, hogy nincs joga másnak kellemetlenséget okozni a szeszélyeivel; hogy az az ember, aki olyan levelet kap, melynek a címzésében hiányzik az „úr” szó, és az a hölgy, akinek estélyére kesztyű nélkül érkezik, zavarban van, hogy mit gondoljon az ilyen emberről, hogy tiszteletlen-e vagy neveletlen; a különcködést nem lehetne másként megbocsátani, mint a szom-

szédok érzelmeinek rovására; ennél fogva a szokásokkal való megférhetetlenség, őszintén megvallva, nem egyéb, mint önzés.

Erre az illető azt felelné, hogy ez a tétel, ha logikailag kifejleszttenénk, az embereket megfosztaná egyáltalán mindenféle szabadságtól. Mindenkinek a közízléshez kell alkalmazkodnia minden cselekedetében és nem a saját ízléséhez. Ha a közízlés minden tekintetben határozottan meg volna állapítva, úgy ennek az volna a következménye, hogy az emberek szokásai is örökre meg lennének szabva; azt kellene látnunk, hogy egyetlen ember se vehetne fel más szokásokat anélkül, hogy ne vétkezne a közízlés ellen, s ne keltene embertársaiban kellemetlen érzelmeket. Következésképpen, ha a fecskefarkú frakknak vagy magassarkú cipőnek, a keményített ingfodornak vagy a bő bugyogónak a korszakát éljük, akkor mindenkinek azt kell viselnie az ítéletnapjáig.

Ha mindig arra hivatkoznak, hogy nincs joga szakítani másoknak a szabályaival, hogy ezzel maga alapítson meg szabályokat, mert így sok embernek a kívánságát feláldozná egy ember kívánságának, úgy erre azt felelné, hogy ilyen alapon minden vallási és politikai változás jogosultságát meg lehetne tagadni. Azt kérdezné, hogy vajon Luther tanai és cselekedetei nem voltak-e végtelenül sértőek kortársai nagy tömegének a szemében; vajon Hampden ellenállása nem volt-e visszatetsző a körülötte levő udva-

roncoknak; vajon nem ütközött-e bele minden reformátor az emberek előítéleteibe és nem keltett-e óriási megbotránkozást azokkal a nézetekkel, amelyeket hirdetett? Ha erre igennel felelünk, úgy tovább kérdezi, hogy akkor mi jogon hirdet az újító ilyen nézeteket, vajon nem áldozza-e fel sokaknak az érzéseit egy ember érzéseinek; s ezzel azt bizonyítja, hogy ellenfeleinknek, ha következetesek akarnak lenni, el kell ítélniük nemcsak a cselekvésben, hanem még a gondolkodásban is minden olyan dolgot, mely nem alkalmazkodik a közvéleményhez.

Az ellenfelek azonban azt felelik erre, hogy az ő tételét is a képtelenségig lehet fejleszteni. Úgy érvelnek, hogy ha egy ember figyelmen kívül hagyhat és ezzel megsérthet bizonyos formákat, ugyanezen a jogcímen egyáltalán minden társadalmi formát figyelmen kívül hagyhat; és kérdezik: miért ne mehetne ebédre piszkos ingben és borotvátlanul? Miért ne köphetne a szalonban a szőnyegre és miért ne rakhatná fel a lábait a kandalló előtti rostélyra?

A hagyományos szokásokkal szakító ember erre azt felelné, hogy összetévesztik a cselekvésnek két, egymástól nagyon különböző csoportját; azokat a cselekményeket, melyek *lényegükknél fogva* kellemetlenek a környezetnek, összetévesztik azokkal, melyek csak *alkalmilag* kellemetlenek. Azt az embert, akinek a bőre olyan tisztátalan, hogy sérti a szomszédainak szaglószervét, vagy azt, aki olyan hangosan beszél, hogy zavarja az egész szobát, méltán lehet

sajnálni és a társadalom jogosan zárja ki összejöveteleiből. De az az ember, aki estélyi ruha helyett utcai ruhában jelenik meg valahol, vagy fekete nadrág helyett barna nadrágban, az az embereknek nem a jobb érzelmeit vagy a velük született ízlését sérti meg, hanem csak a szokásokhoz való elvakult ragaszkodásukat. Nem lehet azt mondani, hogy az öltözete kevésbé előkelő vagy lényegében kevésbé illő, mint az, ami szokásos; hiszen ugyanazon a napon néhány órával előtte megcsodálták rajta ugyanazt a ruhát. Tehát a szokással való szakításban rejlő lázadás az, ami megütközést kelt. Hogy ebben a dologban a kifogásnak milyen kevés köze van magához a ruhához, az kitűnik abból a tényből, hogy száz évvel ezelőtt még bolondnak tartották volna azt az embert, aki fekete ruhában ment volna valamely multságba, és hogy néhány évvel ezelőtt némely ma tilalmas ruhaszabás közelebb volt a divat követelményeihez, mint a mai szabásminta. Az újíto tehát megmagyarázza, hogy megint nem a természetes korlátozások ellen, hanem megint a mesterséges korlátozások ellen tiltakozik; és hogy a haragnak a tüze nyilvánvalóan azért ragyog a szemeiben, mert nem akar meghajolni a bálvány előtt, melyet a társadalom állított elé.

Ha azt kérdeznénk tőle, hogy azt a viselkedést, mely magában véve is kellemetlen másoknak, hogyan különböztessük meg attól a viselkedéstől, mely következményeinél fogva kellemetlen, akkor erre azt felelné, hogy a különbözőségük önként

megnyilvánul, ha engedjük. Azok a cselekedetek, melyeknek a természetében van valami visszata-szító, mindig megrovást érdemelnek és mindig olyan kivételesek lesznek, mint amilyenek most. A szokások sohasem fognak annyira meglazulni, hogy meghonosodhatna az a szokás, hogy valakihez sáros csizmában vagy mosdatlan kézzel mennék látoga-tóba; mert ha holnap eltörölnénk is a divatot, az az érzésünk, hogy a piszok kellemetlen, továbbra is megmaradna. Az a jellemvonásunk, hogy szeretjük, ha helyeslik cselekvéseinket, s amely miatt az embe-rek gondosan vigyáznak arra, hogy *en régle* (a társa-dalmi szabályoknak megfelelő) legyen a viselkedé-sük – továbbra is megvolna, továbbra is azt eredmé-nyezné, hogy az emberek ügyeljenek személyi meg-jelenésükre, továbbra is arra ösztönöznék őket, hogy díszítsék magukat s ezzel csodálatot keltsenek, s arra bírnák őket, hogy éppen úgy tiszteljék a helyes visel-kedés természetes törvényeit, mint ahogyan most a mesterséges törvényeit tisztelik. Csak annyi válto-zás történne, hogy a bosszantó egyhangúságból át-térnénk a festői sokféleségbe. És hogy van-e valami szabályszerűség ezekben a dolgokban, amelyekről bizonytalan, hogy valóságon alapulnak-e vagy csak megegyezésen, ezt a kísérlet hamar eldönti, ha a kellő szabadságot engedjük neki.

Amikor a vita befutja a maga körét és mint ahogy ez a vitákban gyakran megesik, visszatér ahhoz a ponthoz, ahonnan kiindult; „a rendet védelmező párt” megint megismétli vádját a lázadó ellen, hogy

feláldozza másoknak az érzelmeit csak azért, hogy a saját feje szerint cselekedhessen, s a lázadó megint csak azt feleli erre, hogy tévednek, mert félreértik a tényeket. Azzal vádolja őket, hogy olyan zsarnokok, hogy nem érik be azzal, hogy a saját cselekedeteiknek és szokásaiknak az urai, hanem ezen kívül még az ő cselekedeteinek és szokásainak is urai akarnak lenni, és azért duzzognak, mert ő ezt nem akarja engedni. Pedig ő csak ugyanazt a szabadságot kéri, amellyel ők élnek; ők azonban éppen úgy szabályozni akarják az ő dolgait, mint a saját ügyeiket, s az általuk helyeselt mintával megegyezően akarják kiszabni és kimérni az ő életmódját; és végül makacssággal és önzéssel vádolják őt, mert nem akarta magát szép csöndesen alávetni az akaratuknak. Figyelmezteti őket, hogy ő azért mégis ellen fog állni; és hogy ezt nem csak azért cselekszi, hogy megőrizze a függetlenségét, hanem az ő érdekükben is. Elmondja nekik, hogy ők rabszolgák anélkül, hogy tudnák, hogy bilincsekbe vannak verve és hogy a láncukat megcsókolják; hogy egész életüket fogságban töltötték és azért panaszkodnak, mert a börtönök falait lerombolták. Elmondja nekik, hogy neki ki kell tartania mégis a saját felszabadulása érdekében, és ámbár most panaszkodnak, megjövendöli nekik, hogy ha majd magukhoz térnek abból az ijedtségből, amelyet a szabadság megpillantása idézett elő náluk, köszönetet fognak mondani neki azért, hogy segített őket felszabadítani.

Bármily barátságtalannak látszik is ez a mindenben hibát kereső hang, és bármilyen támadó is ez a kihívó beszéd, óvakodnunk kell attól, hogy csupán azért, mert a védelem nem tetszik, figyelmen kívül hagyjuk azokat az igazságokat, melyeket előadott. Minden újítás szerencsétlen akadályja az, hogy az újítók éppen a tevékenységük lényegénél fogva mindig ellenzéki állásponton vannak, és ez a kellemetlen modor, azok a kellemetlen szavak és cselekedetek, melyek ebből az ellenzéki ségből erednek, rendszerint kapcsolatba kerülnek az újító által hirdetett tanokkal. Nem is szólva arról, hogy a megtámadott dolog jó-e vagy rossz, a támadó szellem szükségképpen visszatetsző; és egészen figyelmen kívül hagyva azt, hogy a visszaélések eltűrése csupán azért látszik rokonszenvesnek, mert csupán passzív szerepet követel, az emberek nagy tömegében megvan a hajlandóság arra, hogy állást foglaljon a haladó eszmék ellen és a már megszokott, állandó eszmék mellett – aszerint, amint az egyik vagy a másik irány híveivel vannak érintkezésben. A „konzervativizmus szelleme,” mint Emerson mondja, „szelídlelkű és társadalmi, a reformok szelleme pedig egyéni és parancsoló.” És ez igaz marad, ha bármily bűnös is a konzervatív rendszer és ha bármily helyes is a reform, amelyet meg akarnak valósítani. Valóban, a tisztogatás munkáját végzőknek a felháborodása rendszerint olyan heves, mint amilyen nagyok azok a bajok, amelyeket ki kell irtani. Minél sürgősebben szükséges valamely változás, annál féktelenebb

azoknak a hevedése, akik a változást sürgetik. A társadalmi összeférhetetlenség elveit tehát senki se tévedsse össze azoknak a keserű hangjával és kellemetlen modorával, akik úgy tesznek, mintha ők volnának ezeknek az elveknek a legelső képviselői.

A hagyományos szokásokkal szakítókkal szemben a legtetszetősebb ellenvetés azon alapszik, hogy ezek rossz politikusok, még a haladóknak a szempontjából is. Sokan még a liberálisabb és értelmeőbb ellenfelek közül is – rendszerint azok, akik régebben maguk is bizonyos függetlenséget tanúsítottak modor dolgában – azt szokták felhozni, hogy ha ilyen kis dolgok ellen fellázadunk, akkor ezzel csökkentjük a saját erőnket, mellyel nagyobb dolgokban segíthetnénk a reformokat. „Ha különcök lesztek az öltözködésben – mondják – a világ nem fog figyelembe venni benneteket, azt fogja mondani, hogy bogarasok vagytok, és hogy nem lehet veletek megférni. Azokat a véleményeket, amelyeket fontos dologról nyilvánítani fogtok, és amelyeket tisztelettel fogadnának, ha kisebb dolgokban megegyeznétek a társadalom felfogásával, így elkerülhetetlenül a különködéseitek közé fogják sorolni; és így, mivel apró-cseprő dolgokban eltértek a társadalmi szokásoktól, képtelenek vagytok arra, hogy szakadást idézzetek elő a lényeges dolgokban.”

Mellékesen csak azt jegyezzük meg, hogy ez egyike azoknak az előkészületeknek, amelyek maguk idézik elő a beteljesedésüket – hiszen az a kevés ember, aki kimutatja, hogy helyteleníti a társadalmi

hagyományos szokásokat, azért tűnik különcknek, mert a legtöbb ember, aki helyteleníti ezeket a szokásokat, nem árulja el azt, hogy helyteleníti őket; és ha mindenki a meggyőződésének megfelelően cselekedne, akkor a fentebb előadott bizonyításnak nem volna semmi ereje; jegyezzük meg azt is mellékesen és válasz gyanánt, hogy ezek a társadalmi korlátozások nem kis bajok, hanem a legnagyobbak közé tartoznak. Adjuk össze mind és azt fogjuk látni kétségtelenül, hogy az összegül felülmúlja a többi bajokat. Ha még hozzájuk adhatnánk azt a sok kellemetlenséget, költséget, féltékenységet, zaklatást, félreértést, időfecsérlést és elmaradt örömet, ami e társadalmi szokásokkal együtt jár, akkor talán arra a következtetésre jutnánk, hogy Grundyné zsarnoksága⁵ rosszabb minden más zsarnokságnál. Vessünk egy pillantást káros következményeire, és kezdjük a kisebb jelentőségűekkel.

Divathajszolást hoz létre. Az a vágy, hogy *comme il faut* lehessen (ami annyit jelent, hogy hódolni kell minden szokásnak, úgy a modorban, mint a ruházatban és a társalgási módban) már sok embert tékozlóvá tett és sokat csődbe juttatott. A látszatot megőrizni, az előkelő városrészben lakni, a legújabb divatú bútorokat vásárolni, költséges ebédeket és

⁵ Grundyné nagyon jól ismert angol színpadi alak. Morton egyik vígjátékában Asmfieldné bármihez fog is, mindig amiatt aggódik, hogy „mit szól majd hozzá Grundyné!”

nagy *soiré*kat adni annak az ambíciója, akiben megvan a társadalmi szokásoknak hódoló szellem, melynek ez a természetes megnyilatkozása. Szükségtelen bővebben kiterjeszkedni ezekre a bolondságokra; eleget gúnyolja ezeket az írók egész serege és minden szalon társasága. Itt most csak az érdekel bennünket, hogy a társadalmi szabályok tiszteletének, amelyet az emberek annyira magasztalnak, ugyanaz a gyökere, mint annak az erőlködésnek, hogy divatos legyen az életmódunk; és ha egyébként a körülmények egyenlőek, az utóbbit nem lehet csökkenteni anélkül, hogy az előbbit is ne csökkentenénk. Ha már most figyelembe vesszük, hogy mi a következménye ennek a divathajszolásnak – ha számba vesszük a megkárosított kereskedőket, a korlátolt nevelőnőket, a rosszul nevelt gyermekeket, a megkopasztott rokonokat, akik mind szenvednek miatta – ha meggondoljuk, hogy mennyi aggodalom és mennyi erkölcsi vétség rejtőzik azokban, akik a divathajszolást elkövetik, akkor látjuk, hogy a társadalmi szokásoknak ez a tiszteletben tartása korántsem olyan ártatlan dolog, mint amilyennek látszik.

Ezenkívül a társadalmi érintkezést is ritkábbá teszi. Mellőzve a könnyelműeket és azokat, akik nagy pompát fejtenek ki arra számítva, hogy esetleg bejutnak az előkelő világba az értékesebb emberek kárára, ahhoz a sokkal nagyobb társadalmi osztályhoz jutunk, amely elég okos és elég tisztességes ahhoz, hogy ne költekezzen a jövedelmén túl, és mivel

mégis kívánja, hogy „tisztelje a társadalom,” kénytelen a vendéglátást a lehető legszűkebb mértékre korlátozni; és hogy a legjobban kihasználjon minden ilyen alkalmat azzal, hogy összegyűjti mindazokat, akiknek igényük lehet a vendégszeretetre, meghívóinak szétküldésekor csak igen csekély vagy éppen semmi tekintettel sincs vendégeinek kényelmére, se arra, hogy a vendégei illenek-e egymáshoz. Néhány kényelmetlenül nagy összejövétel, mely olyan emberekből verődött össze, akik többnyire idegenek egymásra nézve vagy csak messziről ismerik egymást, helyettesíti ma a sok kicsiny baráti társaságot, mely elég meghitt volt ahhoz, hogy bizonyos rokonérzés is kifejlődjön a tagjai között. Ily módon az érintkezés mennyisége csökkent, minősége pedig alább szállott. Mivel szokás, hogy költséges előkészületeket tegyenek és drága frissítőket szerezzenek be, és mivel kevesebb költséggel és kevesebb kényelmetlenséggel jár sok embert ritkán látni vendégül, mint kevés embert sokszor hívni vendégül, kevésbé gazdag társadalmi osztályunkban a társas összejövetelek éppen olyan ritkák, mint amilyen unalmasok.

Meg kell még jegyeznünk, hogy a társadalmi érintkezés mai alakításai sok olyan embert elidegenítenek az érintkezéstől, akinek a legnagyobb szükségé volna finomító befolyásra, és ezeket az alakításokat ártalmas szokásokra és ártalmas társaságba hajszolják. Nem kevés ember (és nem is a kevésbé

érzékenyek közül) megutálja és abbahagyja a dísz-
ebédekre és a merev estélyekre járást, és ehelyett a
klubokban, a dohányzóokban és a kocsmában keres
társaságot. Ha valamelyiküknek az elmaradását ki-
fogásolnák, ezt felelné: „Már beteg vagyok attól,
hogy a szalon közepén álljak, értelmetlen dolgokat
beszéljek és még igyekezzem is úgy viselkedni, hogy
a boldogság sugározzon az arcomról. Miért veszte-
getném még tovább az időmet, a pénzemet és a han-
gulatomat? Valamikor mindig kész voltam arra,
hogy a hivatalból szaladjak haza öltözködni; hímzett
mellű ingben díszlegettem, szenvedtem a szűk ci-
pőmben és nem búsultam a szabóm és a divatáru-
som számlái miatt. De most már több eszem van.
Türelmem jó sokáig tartott; mert habár úgy véle-
kedtem mindig, hogy ostobasággal töltöttem el az
estét, mindig azt reméltem, hogy a következő este
majd kárpótolni fog. De ebből már kiábrándultam.
A bérkocsi és a szalonkesztyű többbe kerül, mint am-
ennyit bármely estély megér; vagy inkább ameny-
nyibe kerül, annyit megér az is, ha nem megyek el az
estélyre. Nem nem, nekem nem kell több belőle.
Miért fizetnék minden alkalommal öt shillinget
azért a kiváltságért, hogy egy társaság a terhemre le-
gyen?”

Ha mármost meggondoljuk, hogy ez a nagyon ál-
talános hangulat tereli az embereket a billiárdszo-
bákba, ez bírja őket arra, hogy hosszasan üldögélje-
nek szivarfüst és szeszes italok mellett, s ez viszi őket

Evanshoz és a Coal Holeba,⁶ akkor feltehetjük azt a kérdést, hogy azok a merev társadalmi szabályok, amelyek bilincsekbe verik összejöveteleinket, nem nagy mértékben okai-e annak a lazult erkölcsi felfogásnak, amely ma uralkodik. Az embereknek szükségük van ilyen vagy olyan izgalmakra, és ha a magasabb rendűektől eltereljük őket, akkor az alacsonyabb rendűekbe sodródhatnak vissza. És azok, akik ilyen módon rendetlenségekre szoknak, nem feltétlenül a legalacsonyabb ízlésűek. Gyakran éppen az ellenkezőt tapasztaljuk. Ha egy féltucat bizalmas jóbarát együtt van, félre teszi a társadalmi formákat és a tűz köré ül, az övéknél nagyobb örömmel senki sem merül bele a társas érintkezésnek e legmagasabb fajtájába, ahol megvan a gondolatoknak és érzelmeknek közössége; és ha értelmes és finom nők is vannak a társaságban, annál jobban mulatnak. Mivel nem akarják tovább túrni azt az üres szalmacséplést, amelyet a társaság beszélgetéseiben tapasztalnak, menekülnek összejövetelek elől és azoknak a társaságát keresik, akikkel ha nem is nagyon válogatott szavakkal, de tartalmas dolgokról beszélgethetnek. Azok az emberek, akik azt kívánják, hogy gondolataik és érzelmeik összhangban legyenek a társaságuk gondolataival és érzelmeivel, és oda mennek, ahol ezt el is érik, a bensejükben gyakran valóban sokkal jobbak, mint ezek az emberek, akik semmi szükségét nem érzik annak, hogy embertársaikhoz

⁶ Két orfeum Londonban.

erkölcsileg közelebb is férköznek, mint amikor ott állnak előttünk, a teáscsészével a kezükben és az ostobaságaikra ostobaságokat felelnek, és akik éppen azzal, hogy ennek a szükségét nem érzik, azt bizonyítják, hogy alantas gondolkodású és fagyosszívű emberek.

Igaz, hogy némelyek, akik menekülnek a szalonok elől, ezt azért teszik, mert nem bírják elviselni azokat a szabályokat, melyeket az igazi műveltség megkövetel és hogy ezeknek nagyon javára válna, ha e szabályokat megtartanák. De nem kevésbé igaz az is, hogy miután e törvényes eredetű szabályokhoz, amelyek az illendőségen és az egymás iránt tartozó tekintetekben alapulnak, egész sereg olyan mesterkélt szabályt is hozzákapcsoltak, amelyeknek csupán a megszakás az alapja, az a társadalmi fegyelem, amelynek máskülönben hasznát láttuk volna, elviselhetetlenné válik és így célját téveszti. Minden kormányzás, amely túllő a célon, önmagát teszi tönkre azzal, hogy elidegeníti magától azokat, akiket kormányoznia kell. És ha a társaság elveszti üdvös befolyását mindazok felett, akik multságait elhagyják, mert vagy ürességüktől vagy alakiságuktól elment a kedvük, ha az ilyen emberek nem csupán elvesztik azt az erkölcsi nevelést, amelyben a hölgyek társasága (ha észszerűen van szabályozva) részesítené őket, hanem ha más szórakozás hiányában olyan szokásokra kapnak és olyan társaságokba keverednek, hogy végül gyakran kártyajátékba és az iszákosságba merülnek, nem kell-e azt mondanunk,

hogy ez is olyan baj, amelyet nem nyilváníthatunk jelentéktelennek és nem mellőzhetünk.

Fontoljuk meg azután azt is, hogy a sokféle előkészület és szertartás mennyire megrontja mulatságainkat, noha éppen arra hivatkoznak, hogy e mulatságokat fenn akarják tartani. Ki az, aki visszaemlékezve azokra az alkalmakra, amikor a legnagyobb társadalmi élvezetben volt része, meg ne vallaná, hogy azok az összejövetelek nem voltak szertartások, sőt talán rögtönzöttek voltak? Milyen nagy-szerű a jó barátok piknikje, akik minden társadalmi szabályt elfelejtenek, kivéve amit a jó ízlés diktál! Milyen kedvesek a kis olvasókörök igénytelen összejövetelei és a hasonlók; vagy amikor csupa véletlenségből összekerül néhány ember, aki jól ismeri egymást! Ilyenkor valóban láthatjuk, hogy „az ember felvidítja barátja orcáját.” Kipirulnak az arcok és ragyognak a szemek. Az elmés ember ragyogtatja az eszét és még a lassú észjárásúakat is annyira magával ragadja, hogy ők is jó dolgokat mondanak. Bőségesen van miről beszélni és az okos gondolatok és a hozzájuk illő helyes formák önkéntelenül tódulnak elő. Komoly dolgok víg dolgokkal váltakoznak, most komoly dolgokra fordul a beszéd, majd tréfára, anekdotákra és mulatságos évődésre. Mindenki a legjobb képességeit mutatja be, mindenki a legjobb érzései mozdulnak meg s ez idő alatt úgy látszik, hogy az élet csakugyan ér valamit.

Eredj már most innen és öltözz fel valamely félkilenc órai ebédre vagy valami tíz órai „fogadó esélyre,” és állíts be kifogástalan díszben, úgy, hogy minden hajszálad tökéletesen rendbe legyen hozva. Mily nagy különbség! Úgy látszik, hogy a multság fordított arányban van az előkészülettel. Ezek a figurák, amelyek oly tökéletesen és szabatosan fel vannak díszítve, olyanok, mintha csak félig élnek. Kölcsönösen megfagyasztják egymást a díszelgésükkel s amint belépsz, minden érzéked abban a pillanatban tapasztalja ennek a légkörnek a fojtó hatását. Mindazok a gondolatok, amelyek az imént még oly gyorsan és könnyedén ébredtek fel benned, egyszerre eltűnnek, mintha egyszerre valami természetfölötti erő támadt volna fel bennük, hogy az agyadból menekülhessenek. Ha megkockáztatod, hogy valami megjegyzést tégy a szomszéd előtt, valami hétköznapi választ kapsz és azzal vége. Semmi olyan téma nincsen, amelyről egy fél tucat frázisnál többet tudnál kicsiholni belőlük. Mindabból, amit beszélnek, semmi sem kelti fel az érdeklődésedet és érzed, hogy mindazt, amit mondasz, az érdeklődés teljes hiányával hallgatják. Mintha itt minden meg lenne babonázva; még azok a dolgok is, amelyek rendszerint multságosak szoktak lenni, itt úgy látszik, elvesztik minden bájukat. Például van bizonyos érzéked a művészetek iránt. Az üres beszélgetéstől fáradtan az asztalhoz fordulsz s azt látod, hogy a metszeteket tartalmazó füzet vagy a fényképalbum

éppen olyan unalmas, mint a beszélgetés. Vagy például bolondja vagy a zenének. De az éneket, még ha szép is, közönnnyel hallgatod s amikor azt mondod, hogy „köszönöm,” érzed, hogy a lelked mélyén képmutató voltál. Bár a magad részéről nagyon jól kellene érezned magad, azt fogod tapasztalni, hogy rokonszenved nem fűz oda hozzájuk. Fiatalembereket láatsz, akiket az foglalkoztat, hogy a nyakkendőjük kifogástalanul van-e megkötve, révedező szemmel néznek körül s töprengenek rajta, hogy most mit tegyenek. Látod, hogy a hölgyek ott ülnek, vigasztalanul, várnak valakit, aki megszólítsa őket és szeretnék, ha volna valami a kezükben, hogy valamivel foglalkoztathassák az ujjukat. Látod, hogy a ház úrnője ott áll az ajtó közelében, erőszakolt mosollyal az arcán s töri a fejét, hogy kitalálhassa azokat a szükséges semmiségeket, amelyekkel belépésük alkalmával köszönti a vendégeit. Az unalom és a kényelmetlenség számtalan jelét láthatod és ha te bened is valami hasonló érzelem támad, az azután elkerülhetetlenül kellemetlen érzéseket fog ébresztetni. A baj ragadós és akármit teszel is, nem állhatsz ellene az általános fertőzésnek. Küzdesz ellene; görcsösen megfeszíted erőidet, hogy élénkségedet megőrizhesd, de elmésségeid vagy jó anekdotáid csak együgyű vagy elkényszeredett nevetésre bírják hallgatóidat; az értelem és az érzés egyaránt fulladozik bennük. És ha végül undorodnak engedve elrohansz, mennyire megvigasztalódsz, mikor kiérsz a

friss levegőre és látod a csillagokat! Mennyire megkönnyebbülve sóhajtod: „Hála Istennek, csakhogy vége!” és félig már el is határozta magadban, hogy a jövőben el fogsz kerülni minden ilyen szenvedést!

Mármost, mi a titka ennek az örökös sikertelenségnek és kényelmetlenségnek? Nem ezekben a szükségtelen járulékokban van-e a hiba, ebben a túlságosan gondos öltözködésben, ezekben a megszokott formaságokban, e költséges előkészületekben, e sok tervezgetésben és rendszerezgetésben, mely csak zavart okoz és változást kelt? Ki ne fedezte volna fel, aki már harminc évig élt e világon, hogy a mulatság félénk és nem szabad nagyon határozottan vadászunk rá, hanem meg kell lepni, és csak úgy keríthetjük hatalmunkba? Ha munka közben véletlenül kintornaszót hallunk az utcáról, sokszor nagyobb mulatságot szerez nekünk, mint a legválogatottabb zene a legtökéletesebb zenészek hangversenyén. Ha egy kereskedőnek a kirakatában egyetlen jó képet látunk, lehet, hogy nagyobb gyönyörűségünk telik benne, mint egy egész tárlatban, melyet katalógussal és ceruzával a kezünkben végig nézünk. Azalatt az idő alatt, amíg kirakjuk jól előkészített eszközeinket, hogy biztosítsuk a boldogságunkat, a boldogság tovább illan. Sokkal finomabb valamint, semhogy megfoghatnánk e hálókka, melyek udvarias szólamokkal vannak megtűzdelve és szertartásos merevséggel vannak feldíszítve. Minél többször és minél bonyolultabban akarjuk ezeket

alkalmazni, annál biztosabb, hogy elűzzük vele magát a boldogságot. És ennek az okai eléggé nyilvánvalók. Ezek a magasabbrendű izgalmak, melyeket a társadalmi érintkezés kelt fel bennünk, rendkívül bonyolult természetűek; létrejövetelük mindenkor nagyon sok feltételtől függ és minél nagyobb ezeknek a feltételeknek a száma, annál nagyobb annak a lehetősége, hogy e feltételek közül egyik vagy másik hiányozni fog. Meglehetősen nagy baj szükséges ahhoz, hogy elrontsuk az étvágyunkat; de a környezetünkben levők iránti szívós rokonszenvet egy tekintet vagy egy szó kiolthatja belőlünk. Ebből az következik, hogy minél nagyobb azoknak a *szükségtelen* követelményeknek a száma, amelyekkel a társadalmi érintkezés körül van bástyázva, annál kevésbé valószínű, hogy örömünk telik az érintkezésben. Elég nehéz már az is, hogy folytonosan eleget tegyünk azoknak a *lényeges* követelményeknek, melyek szükségesek a másokkal való kellemes érintkezéshez; mennyivel nehezebb feladat tehát az, hogy folytonosan teljesítsük a *nem lényeges* követelmények egész seregét is! Mi reményed lehet arra, hogy valami természetes választ kaphatsz egy hölgytől, akinek azon jár az esze, hogy milyen ostoba voltál, mikor a bal karodat kínáltad neki, hogy az ebédlőbe vedesd? És hogyan remélhetnéd, hogy kellemes beszélgetésbe elegyedhatsz azzal az úrral, aki dühöng a bensejében, mert nem őt ültették a háziasszony mellé? Az alakiságok, még ha egészen megszokottak is, szükségképpen magukra vonják a figyelmet;

szükségképpen szaporítják a félreértés, félremagyarázás és féltékenység alkalmait, úgy az egyik, mint a másik részről, szükségképpen elterelik mindenkinek az elméjét azoktól a gondolatoktól és érzelmektől, amelyekkel foglalkoznia kellene, tehát szükségképpen megrontják azokat a feltételeket, melyek nélkül a rendes társadalmi érintkezés egyáltalán nem lehetséges.

És valóban ez az a végzetes baj, mely a hagyományos szokások merev követéséből ered; olyan baj, amelyhez képest minden egyéb csak mellékes. Ezek rontják meg azokat a társadalmi élvezeteket, amelyeknek fenntartására volnánk hivatva. Minden intézményes szokás megegyezik abban, hogy bár eredetileg hasznos és szükséges volt, végül megszűnik a hasznossága és szükségessége, sőt károsná válik. Amíg az emberiség növekedik, addig állandóak maradnak; minden nap gépiesebbé és élettelenebbé válnak s lassanként megfojtják azt, amit előbb védelmeztek és fenntartottak. A kormányzás régi formái végül olyan nyomasztóakká válnak, hogy le kell rázni őket még annak a kockázatnak az árán is, hogy rémuralom következik utánuk. A régi dogmák végül holt formulákká válnak, amelyek már nem elősegítik, hanem megzavarják és megállítják az ember gondolkodását; míg az állami egyházak kezelik ezeket a dogmákat, addig a konzervativizmus segítő eszközei és a haladás elnyomói. A nevelés régi formulái, melyek nyilvános iskoláinkban és

kollégiumainkban testesülnek meg, az újabb nemzedékek fejét továbbra is olyasmivel töltik meg, ami aránylag haszontalan ismeret és ami következképpen kizárja azokat az ismereteket, amelyek hasznosak. Semmiféle, se politikai, se vallási, se irodalmi, se emberbaráti szervezet nincs, amely ettől mentes volna, mivel örökké szaporodnak a szabályai, halmozódik a vagyona, évente szaporodnak a tisztviselői, beleszivárog a pártfogók és a pártok befolyása, és így esetleg elveszíti eredeti szellemi tartalmát, élettelen gépezetté süllyed, működésében magáncélokot tart szem előtt s olyan gépezetté válik, ami nem csupán elejti eredeti célját, hanem határozottan még akadálya is annak. Így van ez a társadalmi szokásokkal is. Azt olvassuk a kínaiakról, hogy „nyomasztóan sok a szertartásuk, mely ősrégi időkből származik,” és hogy ezek terhessé teszik a társadalmi érintkezést. Azok az udvari szabályok, melyeket az uralkodók saját magasztalásukra állapítottak meg, végezetül megrontották az életük minden kényelmét, minden korban és minden országban. Ugyanígy az ebédlőben és a szalonban szokásos mesterkélt szabályok is abban az arányban, amint a számuk és a szigorúságuk növekedett, kiölték azt a kellemes együttlétet, amelynek biztosítása eredetileg a céljuk volt. Az emberek bizonyos ellenszenvvel beszélnek a társadalomról, „alakiságairól,” „merevségéről,” és „szertartásosságáról,” tehát ezt a tényt általában elismerik és ennek a felismeréséből következik annak

megállapítása, hogy mindazok a viselkedési szokások, melyek nem természetes követelményeken alapulnak, ártalmasak. Hogy ezek a hagyományos szokások a saját céljaik ellen érvényesülnek, ennek a megállapítása nem új dolog. Swift, korának a szokásait bírálva, írja:

E finom urakkal szemben az okos emberek gyakran kényelmetlenebbül érzik magukat, mint amikor parasztokkal vagy mesteremberekkel kell beszélgetniük.

De nemcsak ezekben az apróságokban láthatjuk, hogy társadalmi szokásaink önmaguknak a rovására érvényesülnek; megállapíthatjuk ezt magukban a lényükben és természetükben is. Társadalmi érintkezésünk úgy, ahogy rendszerint végbemegy, az óhajtott valóságnak csupán a látszata. Mi az, ami nekünk kell? Valami rokonszenves érintkezés ember-társainkkal: valami érintkezés, amely nem csupán holt szavakból áll, hanem élő gondolatok és érzelmek közlését segíti elő – olyan érintkezés, amelyben a szem és az arc is beszéljen, s a szavaknak a hangja is legyen tele jelentőséggel – olyan érintkezés, amelynek következtében nem érezzük magunkat többé egyedül, hanem amely közelebb hoz bennünket egymáshoz és megkétszerezi az érzelmeinket azzal, hogy hozzájuk adja a felebarátaink érzelmeit is. Ki az, aki néha nem érezné, hogy milyen hideg és felelőtlenség a politikáról és tudományról, új könyvekről

és új emberekről való beszélgetés, és hogy ezt az egészet mennyire túlszárnyalja a rokonérzésnek természetes, őszinte megnyilatkozása? Jegyezzük meg Bacon szavait:

A tömeg még nem társadalom, a sok arc csak képtár s a beszéd csak zengő cimbalom ott, ahol nincsen szeretet.

Ha ez igaz, akkor csak az ismeretség után keletkezik a bizalom és a bizalom érik barátsággyá, és csak az az igazi közösség válik lehetségessé, melyre az embereknek szükségük van. Az észszerűen kialakult társadalmi körnek olyanokból kell állnia, akik csaknem mindannyian bizalmas viszonyban vannak egymással és tisztelik egymást, illetve ezeken kívül még csak egy-két idegenből. Milyen nagy bolondság rejlik a mi nagy ebédeink, fogadó napjaink és estélyeink egész rendszerében, ahol sok olyan ember jön össze, aki azelőtt még sohasem találkozott egymással; sok ember, aki éppen csak köszön egymásnak, sok ember, aki jól ismeri ugyan egymást, de kölcsönösen közömbös egymásra nézve; és e nagy tömegben milyen kevesen vannak, akik valóban barátai egymásnak! Csak körül kell tekintened az erőltetett arcokon, hogy mindjárt lásd, hogyan áll a dolog. Mindannyian álarcban vannak, és hogyan lehetne rokonérzés álarcok között? Nem csoda, ha magában mindenki kikel az ilyen összejövetelek ostobasága ellen. Nem csoda, ha vendéglátóik nem

annyira azért gyűjtik őket össze, mert ez az óhajtasuk, hanem inkább azért, mert meg kell ezt tenniük. Nem csoda, ha a meghívott nem annyira azért megy el, mert mulatságot vár, hanem inkább azért, mert fél, hogy ha elmarad, megsérti a meghívót. Az egész nem egyéb, mint szervezett kellemetlenség.

És jegyezzük meg végül azt is, hogy úgy a jelen esetben, mint máskor is, amint valamely szervezet képtelenné válik a saját céljainak elérésére, mindjárt egészen más célokra használják fel. Mi az, amivel mentegetni szokták az ilyen unalmas összejövetelek összehívását vagy az ilyen meghívók elfogadását? Bíráló megjegyzéseinkre mindenki így felel: „Elismerem, hogy ezek elég ostoba és léha dolgok, de tudja, az embernek fenn kell tartania az összeköttetéseit.” És ha az illetőnek a feleségétől is őszinte választ akarunk, az így fog szólni: „Amint ön, úgy én is belefáradtam már ezekbe a szertartásos összejövetelekbe; de hát férjhez kell adnunk a leányainkat.” Az egyik ember úgy vélekedik, hogy itt előmozdíthatja az ügyét, kiterjesztheti az üzletét; vagy politikai befolyásra tehet szert; vagy a kerületi ügyekben elérhet valamit, szavazatokat vagy hivatalt szerezhet, társadalmi állást, tisztségeket, kegyeket, hasznot vár. A másiknak férjen, házassági szerződésen, feleségen és hozományon jár az esze. Bár egészen hiábavaló, hogy állítólagos céljaik érdekében az embereket naponta kellemes összeköttetésbe akarják hozni egymással – társadalmi érintkezésünknek e terhes

módjához mégis makacsul ragaszkodnak – tekintettel azokra a pénzbeli vagy házassági eredményekre, melyek belőle közvetve származnak.

Ki merné tehát azt mondani, hogy társadalmi szabályaink rendszerének a reformja jelentéktelen dolog? Ha látjuk, hogy ez a rendszer hogyan hozza létre a divat túlzásait esetleges következményeikkel, a tönkrementekkel – ha megfigyeljük, hogy a „kevésbé vagyonos” osztályokban mennyire korlátozza a társadalmi érintkezést – ha azt tapasztaljuk, hogy sokan, akiknek legnagyobb szükségük volna rá, hogy elvegyülve a finomabb modorúak közé, maguk is csiszolódjanak, s ehelyett ki vannak onnan űzve és rossz társaságokba kerülnek – ha összeadjuk azt a sok kisebb bajt, ami belőle származik, a munkatöbbletet, melyet e rendszer költséges volta minden iparostól és kereskedőtől követel, a közízlésnek a ruházókodásban és díszítésben való hanyatlását, mely azért következik be, mert a divat képtelenségeit utánczó példában tünteti fel, az egészségnek azt a nagy sérelmét, mely e rendszer híveinek az arcán meglátszik a londoni szezon befejezésekor, és a divatárúsok és effélék nagy halandóságát, melyet szükségleteiknek a sürgőssége évente fokoz; és ha mindehhez hozzáadjuk azt a végzetes bűnét, hogy elhervasztja és megöli azokat a magasabbrendű társadalmi örömeket, amelyeket állítólag szabályoz, akkor nem azzal kell-e befejeznünk az okoskodásunkat, hogy az illem és a divat észszerűbbé tétele olyan törekvés, amelynél sürgősebb alig van?

Tehát a társadalmi szokásokban is szükség van valami protestantizmusra. Az olyan alakiságokat, melyek már nem könnyítésül szolgálnak, hanem torlaszokat támasztanak, el kell söpörni. Nem hiányoznak a jelek arra nézve, hogy már készül is valami változás. A satirikus írók egész serege, Thackeray vezetése alatt már régóta foglalkozik azzal, hogy társadalmi ünnepeink hazug volta és divatos ostobaságaink iránt megvetést keltsen, és őszinte perceiben a legtöbb ember nevet azokon a haszontalanságokon, amelyekkel őket és általában a világot csalják. A nevetségesség mindig forradalmi tényező volt. Az olyan intézmények, melyek elvesztették gyökerüket, mely az emberek tiszteletébe és hitébe nyúlt le, el vannak ítélve és feloszlásuknak a napja nincsen messze. Közéleg tehát az az idő, amikor társadalmi szabályaink rendszerének át kell esnie valami válságon, amelyből megtisztulva és aránylag egyszerűbb alakban fog kikerülni.

Hogyan fog ez a válság kitörni, azt senki sem mondhatja meg. Vajon az egyéni tiltakozások folytonossága és szaporodása következtében-e, vagy oly módon, hogy sok ember fog egyesülni a jobb szokások megalkotása és terjesztése érdekében, ezt egyedül a jövő fogja eldönteni. Ha azok, akik nem értenek egyet a mai szabályokkal, együttműködés nélkül fognak cselekedni, akkor a befolyásuk, úgy látszik, nem lesz elegendő. A mai szabályok hívei rossz szemmel néznek rájuk és kárhóztatni fogják őket

még azok is, akik titokban együtt éreznek velük; kicsinyes üldözésekben lesz részük és nem hivatkozhatnak semmi eredményre, mely az ő példájukból fakadt; hajlandók lesznek tehát arra, hogy kísérletezésüket, látva reménytelenségét, egymás után abbahagyják. Az a fiatalember, aki szakít a hagyományos szokásokkal, esetleg azt fogja látni, hogy nagyon nagy árat fizet a szakításaért. Ha például gyűlöl mindent, amiben a szolgaságnak valami maradványa nyilvánul meg, függetlenség-érzetének hevében elhatározza, hogy többé senki előtt sem veszi le a kalapját. De azt fogja tapasztalni, hogy amiről neki az a nézete, hogy nem egyéb, mint általános tiltakozás, azt a hölgyek a személyük ellen irányuló tiszteletlenségnek tekintik.

Más esetekben is cserbenhagyja a bátorsága. Addig, amíg a szokásoktól való eltérését csak különcködésnek tartják, emiatt nincsen semmi lelkiismeretfurdalás; mert általában úgy érzi, hogy rá nézve hízog az, hogy őt olyan embernek tartják, mint aki nem veszi figyelembe a közvéleményt. De ha lehetséges az, hogy a szokásoktól való eltérését tudatlanságnak, neveletlenségnek vagy szegénységnek tulajdonítják, akkor gyáva lesz. Bár világos, hogy az az újítás, hogy most már bizonyos halétkeket késsel és villával esznek, világosan azt bizonyítja, hogy a régibb szokásnak, amely szerint villával és kenyérral kell enni a halat, a szeszélyen kívül semmi más alapja nem volt, mégsem mer egészen szakítani ezzel

a szokással addig, míg a divat részben fenntartja.⁷ És habár azt gondolja is, hogy a selyem zsebkendő éppen úgy illik a szalonban, mint a fehér batiszt zsebkendő, nem könnyen fog a véleménye szerint eljárni. Mert ő is kezdi majd megérteni, hogy ha szembe száll a szokással, mindenfelől olyan káros következményeket tapasztal, amelyekre nem számított. Azt várta, hogy a szokásokkal való szakítás sok üres társadalmi érintkezéstől meg fogja szabadítani, s hogy az ostoba embereket fogja megsérteni, de nem az érzékeny embereket, és így a szokásokkal való szakítás valami önműködő készülék módjára azokat, akik méltók az ismeretségre, elválasztotta volna azoktól, akik nem. De kiderül, hogy az ostoba emberek olyan nagy többségben vannak, hogy ha megsérti őket, akkor megint elzárja maga előtt csaknem az összes utat, amelyeken az érzékeny embereket elérheti. Így tehát azt tapasztalja, hogy a szokásokkal való szakítását gyakran félreértik, és hogy csak kevés olyan tér van, ahol következetesen megvalósíthatja – hogy azok a hátrányok, amelyek vele járnak, nagyobbak, mint előre gondolta, és hogy annak a lehetősége, hogy valami jó dolgot cselekedhet, a nagyon távoli jövőben van. Így tehát fokról-fokra halogatja elhatározását és lépésről-lépésre visszacsúszik a hagyományos szokások rendes kerékvágásába.

⁷ Amikor Spencer ezt írta, az ezüst halkés használata még ismeretlen volt.

Az egyéni tiltakozások ekként általában sikerteleneknek bizonyulnak; lehet, hogy nem is lehet elérni semmi eredményt, míg valami szervezett ellenállás nem kerekedik fel az ellen a láthatatlan zsarnokság ellen, mely szokásainkat és divatunkat diktálja. Lehet, hogy a Modor és a Divat kormányát éppen úgy, mint a múltban a politikai és egyházi kormányokat, ellenzőinek valamely egyesülése fogja kevésbé zsarnokivá tenni. Úgy az egyházban, mint az államban a tiltó korlátozások túltengésétől a tömegek szabadították fel az embereket, azok a tömegek, amelyeket közös dogma vagy közös politikai hitvallás kötelékei fűztek össze. Az, amit nem bírtak volna elérni, ha csak egyéni eretnekek vagy egyéni lázadók lettek volna, létrejött, amikor sokan egyetértve cselekedtek. Meglehetősen világos, hogy a szabadságnak e legrégebb vívmányait nem lehetett volna elérni semmi más módon, mert amíg az egyéni függetlenség érzése gyenge volt s az uralom erős, addig a más véleményen levők nem lettek volna elegendően ahhoz, hogy létrehozzák a kívánt eredményeket. Amikor a világi és az egyházi hatalom kényszerítő ereje csökkent s az egyéni szabadságra való törekvés erősödött, csak ezekben az utóbbi időkben vált lehetségessé, hogy egyre kisebb és kisebb felekezetek és pártok is küzdhessenek dogmatikus intézmények és törvények ellen; míg végül ma már az egyes ember is teljes biztonságban kifejezheti velük szemben ellentétes álláspontját.

A szokásokkal való egyéni szakításnak eredménytelensége arra vall, hogy ebben az esetben is a változásoknak hasonló sorozata mehetett végbe. Igaz, hogy a *lex non scripta* különbözik a *lex scripta*-tól abban, hogy nem lévén írásba foglalva, könnyebben módosítható és hogy időről-időre egész csendben megjavult. De azért mégis látni fogjuk, hogy a lényegben itt is megvan az analógia. Mert ebben az esetben, mint a többiekben is, nem abban van a forradalomnak a lényege, hogy a korlátozó szabályok bizonyos rendszerét a korlátozó szabályok más rendszerével helyettesítik, hanem abban, hogy korlátozzák vagy megszüntetik azokat a hatalmasságokat, melyek a tiltó szabályokat megállapítják. Éppen úgy, mint ahogyan a reformáció által létrehozott alapvető változás nem abban állott, hogy egy dogmát egy másik dogmával pótoltak, hanem abban, hogy nem ismerték el azt a bírói hatalmat, mely azelőtt a dogmákat diktálta, éppen úgy, mint ahogyan az az alapvető változás, amelyet a demokrácia már régen megkezdett, nem abban állott, hogy ettől vagy attól a külön törvénytől áttértek egy másik törvényre, hanem abban, hogy egy embernek az uralmától áttértek az összességnek a szabadságára, éppen úgy az a hasonló változás is, amelyet az itt tárgyalt mellékes kormányzati ágban létre kell még hozni, nem abban áll, hogy a képtelen szokásokat okos szokásokkal pótoljuk, hanem annak a hatalomnak a detronizálásában, amely most megszabja a

szokásainkat, és az egyének azon jogának elismerésében, hogy szabadon állapíthassák meg a szokásaikat. Az életmód szabályainak dolgában egy klikk, mely London nyugati részében lakik, a mi pápánk és mi mind pápisták vagyunk, csak szórványosan mutatkoznak itt-ott eretnekek is. Arra, aki elszántan fellázad, lesújt a kiközösítés büntetése, egész sor kellemetlen és valóban komoly következménnyel.

Az egyének alkotmányunkba belefoglalt szabadsága még akkor is, ha növekedik, alá van még vetve ennek a finomabb szövvényű zsarnokságnak. Az egyéni lelkiismeret szabadságát, melyet elődeink kivívtak az egyháztól, még magának követeli szokásainknak ez a diktátora. És mint föntebb mondtuk, hogy megszabaduljunk e bálványimádástól és a szokásokhoz való babonás ragaszkodástól, ahhoz még egy reformációnak kell bekövetkeznie társadalmi szokásainkban. Mivel pedig párhuzamos az a változás, amelyet ki kell vívni, nem valószínűtlen, hogy hasonló módon kell kivívni. Az a befolyás, amelyet azok, kik egyénileg szakítanak a szokásokkal, nem érhetnek el, és az a kitartás, amely belőlük hiányzik, létrejöhet, ha egyesülnek. Az az üldözés, amelyben a világ ma részesíti őket, mert a szokásokkal való szakításukat félreértve, azt hiszi, hogy nem ismerik vagy nem tisztelik a szokásokat, csökkenni fog, ha azt látják majd, hogy eljárásunk elvi alapja van. Az a bűnhődés, mellyel ma a kiközösítés jár, el fog tűnni, ha elég nagy számban lesznek ahhoz, hogy beérjék önmaguknak a társas köreivel. És ha

sikerrel ellenálltak és az ellenzékiesség hevessege elmúlt, akkor a társadalomban azoknak a nagy tömege, akiknek titokban szintén nem tetszenek társadalmi szabályaink, maga is elég erővel nyilatkozhat meg ahhoz, hogy elérhessük az óhajtott felszabadulást.

Hogy ilyen lesz-e az elkövetkezendő folyamat, azt egyedül az idő döntheti el. Az eredetnek, a növekedésnek, a felsőbbiségnek és hanyatlásnak az a közössége, amelyet a kormányzás minden neménél látunk, arra vall, hogy változásuknak a módjaiban is megvan a közösség. Másrészt pedig a természet gyakran hajt végre lényegükben hasonló műveleteket látszólag különböző módokon. Ez az oka annak, hogy ezeket a részleteket sohasem lehet előre megjövendölni.

Addig is vessünk egy pillantást azokra a végső következtetésekre, amelyekhez eljutottunk. Egyrészt azt látjuk, hogy a kormányzatról, mely eredetileg egységes volt és később oszlott meg, feladatainak jobb teljesítése érdekében, el kell ismerni, hogy minden ágában – úgy politikai, mint vallási és szerzetesi intézkedéseiben – jótékony hatású volt és valóban feltétlenül szükséges volt. Másrészt a kormányzatot minden formájában úgy kell felfognunk, hogy olyan feladatot teljesít, amelyet az ősemberiségnek a társas életre való alkalmatlansága tett szükségessé; s kényszerítő erejének az államban, az egyházban és a szokásokban való folytonos csökkenését úgy kell tekintenünk, hogy ez kísérő jelensége

annak, hogy az emberiség létfeltételeihez fokozottabban alkalmazkodik. Hogy ezt a felfogást kiegészítsük, emlékezetünkbe kell vésnünk még azt a harmadik tényt is, hogy minden, bármi néven nevezendő kormány keletkezését, fenntartását és hanyatlását egyaránt az emberiség hozza létre önmagának az ellenőrzése céljából, amiből levonhatjuk azt a következtetést, hogy általában semmiféle fajta korlátozás nem tarthat tovább, mint ameddig szükség van rá és nem szüntethető meg előbb, mint amikor ennek az ideje elérkezik.

A társadalom egész fejlődésében alá van vetve a vedlés folyamatának. Azok a régi formák, amelyeket fokozatosan levett magáról, egykor mind össze voltak nőve az élő szervezetével; mindegyikük védőburok volt, amelyen belül kifejlődött a magasabbrendű emberiség. Ezeket a régi formákat csak akkor dobta le a társadalom, amikor a fejlődést már akadályozták, és csak akkor, amikor belül már egy jobb burkolat alakult ki, és ránk hagytak mindent, ami bennük jó volt. A zsarnoki törvényeknek koronként bekövetkező megszüntetése nemcsak sértetlenül hagyták az igazságszolgáltatást, de meg is tisztították. A meghalt és eltemetett dogmák nem vitték magukkal a sírba lényeges erkölcsi tartalmukat, amely ma is él s amelyet a babona szennye nem mocskolhatott be. És mindez az igazság és szívesség és szépség, mely illemszabályainknak néha ter-

hünkre levő formáiban rejlik, örökké fog élni, akkor is, amikor magukat e formákat már régen elfelejtették.

AZ ÁLLAM IGNORÁLÁSÁHOZ VALÓ JOG

1.

Annak az állításnak folyományaként,¹ hogy minden intézményt alá kell rendelni az egyenlő szabadság törvényének, nincs más választásunk, mint elismerni a polgár jogát ahhoz, hogy önkéntes törvényen kívüliségbe vonuljon. Ha minden ember szabadon tehet bármit, amit akar, amennyiben azzal nem szegi meg bárki más egyenlő szabadságát, akkor szabadon megszüntetheti a kapcsolatát az állammal – lemondhat annak védelméről és elutasíthatja, hogy fizetségével támogassa azt. Magától értetődő, hogy ezzel semmilyen módon nem szegi meg mások szabadságát; hiszen pozíciója passzív; és miközben passzív, nem lehet agresszorrá. Egyaránt magától értetődő, hogy nem lehet az erkölcsi törvény megszegése nélkül arra kényszeríteni, hogy továbbra is a politikai társulás része legyen, tekintve, hogy az állampolgárság magába foglalja az adófizetést; és akaratán kívül elvenni valakinek a tulajdonát, az jogainak megszegése. Mivel az állam egyszerűen egy megbízott, amit számos egyén közösen alkalmaz, hogy

¹ Részlet Herbert Spencer *Social Statics* c. könyvéből.

bizonyos előnyöket biztosítsanak maguknak, magának a kapcsolatnak a természete magába foglalja, hogy mindenki eldöntheti, hogy alkalmazni fog-e egy ilyen megbízottat vagy sem. Ha bármelyikük úgy dönt, hogy ignorálja ezt a kölcsönös védelmi konföderációt, semmit nem lehet mondani azon túl, hogy elveszít minden jogosultságot annak jó szolgálataira, valamint kiteszi magát a bántalmazás veszélyének – ami teljesen szabadságában áll, ha így szeretne tenni. Nem lehet politikai társulásba kényszeríteni az egyenlő szabadság törvényének megszegése nélkül; képes kilépni belőle bármi ilyen jogsértés nélkül; ennél fogva jogában áll kilépni.

2.

„Egyetlen emberi törvény sem bír bármi érvényességgel, ha ellentétben áll a természet törvényével; és amelyek érvényesek, azoknak minden ereje és autoritása közvetlenül vagy közvetetten ebből az eredetiből származik.” Így ír Blackstone, akinek kijár minden tisztelet, amiért ennyire túllátott kora – és bizony mondhatjuk, korunk – eszméin. Jó ellen-szer ez azokra a politikai babonákra, amelyek oly népszerűek. Jó korlátja ez a hatalomimádat érzületének, ami még mindig félrevezet bennünket az alkotmányos kormányok előjogainak megnagyobbításával épp úgy, mint egykor tette a királyokkal. Tanulják meg az emberek, hogy a törvényhozás *nem* „Iste-

nünk e földön,” bár látszólag annak hiszik a neki tulajdonított hatalomnál és a tőle elvárt dolgoknál fogva. Tanulják meg inkább, hogy az egy intézmény, ami szintisztán ideiglenes célt szolgál, amely hatalmát, ha nem elorozta, a legjobb esetben is csupán kölcsönbe kapta.

Nem-e láttuk, hogy az állam lényegében immorális? Nem-e a gonosz ivadéka, ami magán viseli felmenője minden jegyét? Nem-e azért létezik, mert létezik bűnözés? Nem-e akkor erős, vagy ahogy mi mondjuk, despotikus, amikor nagy a bűnözés? Nincs-e több szabadság, azaz kevesebb állam, ahogy csökken a bűnözés? És nem szűnik-e meg szükségképpen az állam, amikor a bűnözés megszűnik, miután eltűnik maga a tárgy, amin elvégezhetné funkcióját? Nem csupán a gonosz miatt létezik a magisztrális hatalom, hanem a gonosz által létezik. Erőszakot alkalmaznak, hogy fenntartsák; és minden erőszak magába foglalja a kriminalitást. Katonák, rendőrök és börtönőrök; kardok, husángok és béklyók a fájdalomokozás eszközei; és elvont tekintetben minden fájdalomokozás helytelen. Az állam gonosz fegyvereket használ, hogy elfojtsa a gonoszt, és őt is megfertőzik cselekvésének tárgyai és eszközei. A moralitás nem ismerheti el; ugyanis a moralitás – ami egyszerűen a tökéletes törvény – nem nyújthat támogatást semminek, ami annak a törvénynek a megszegéséből nőtt ki és annak megszegése által létezik. [...]

Az első feltétel, aminek meg kell felelni, mielőtt felállítható volna egy törvényhozás az egyenlő szabadság törvényének megszegése nélkül, az itt taglalt jog – az állam ignorálásához való jog – elismerése.

3.

A szintiszta despotizmus támogatói illően hihe-
tik korlátlanok és feltétlenek az állami ellenőr-
zést. Azok, akik kijelentik, hogy az embereket te-
remtették az államért, nem pedig az államot az em-
berekért, következetesen vallhatják, hogy senki
sem vonhatja ki magát a politikai szerveződésből.
De azok, akik ragaszkodnak ahhoz, hogy a hatalom
egyetlen legitim forrása a nép – hogy a törvényhozói
autoritás nem eredendő, hanem felhatalmazáson
alapszik – nem tagadhatják az állam ignorálásához
való jogot anélkül, hogy ne kevernék magukat azzal
abszurdításba.

Ha ugyanis a törvényhozói hatalom felhatalma-
záson alapul, abból az következik, hogy azok, akik-
től származik, az urai azoknak, akikre ráruházzák;
ebből továbbá következik, hogy úri minőségükben
önként ruházzák át a szóban forgó hatalmat; és ez
magába foglalja, hogy tetszésük szerint megadhat-
ják vagy visszatarthatják azt. Ostobaság felhatalma-
zásból származónak nevezni azt, amit kimarnak az
emberek kezéből, akár akarják, akár nem. De ami itt
igaz kollektíve mindenkire nézve, az egyenlően igaz
külön-külön mindenkire. Ahogy egy kormányzat

jogszerűen csakis akkor cselekedhet a nép nevében, ha a nép felhatalmazta őt, úgy jogszerűen csakis akkor cselekedhet az egyén nevében, ha az felhatalmazta őt. Ha A, B és C megvitatják, hogy alkalmazzanak-e egy ügynököt, hogy az elvégezzen számukra egy bizonyos szolgálatot, és ha míg A és B igennel felel, C tiltakozik, C-t nem lehet méltányosan rákényszeríteni a beleegyezésre az akarata ellenére. És ennek egyaránt igaznak kell lennie harminc, mint három esetén; és ha igaz harminc esetén, miért nem az háromezer, vagy hárommillió esetén?

4.

A manapság hangoztatott összes politikai babona közül egyik sem terjedt el annyira egyetemesen, mint a gondolat, miszerint a többség mindenható. Azon meggyőződéstől vezérelve, hogy a rend megőrzése mindörökké meg fogja követelni, hogy valamely csoport viselje a hatalmat, korunk erkölcsi felfogása úgy érzi, hogy ez a hatalom jogosan senki másra nem ruházható, mint a társadalom legnagyobb felére. Szó szerint értelmezi a mondást: „a nép szava Isten szava,” és átruházva az egyikhez társított szentséget a másikra, arra a következtetésre jut, hogy a nép – tehát a többség – akaratával szemben fellebbezésnek helye nincs. Ez a hit azonban teljességgel hibás.

Tegyük fel az érv kedvéért, hogy valami malthusiánus pánik által megbabonázva egy törvényhozó testület, ami szabályszerűen képviseli a közvéleményt, elrendeli, hogy a következő tíz évben megszülető összes gyermeket vízbe kell fojtani. Van bárki, aki úgy gondolja, hogy egy efféle törvényhozás igazolható volna? Ha nem, akkor nyilvánvalóan a többség hatalma is korlátozott. Tegyük fel ismét, hogy két, egymással élő népcsoport – például a kelták és a szászok – közül a népesebb eltökélte magát arra, hogy rabszolgájává teszi a másikat. Érvényes volna ez esetben a népesebb létszám hatalma? Ha nem, akkor van valami, aminek alá kell rendelni a hatalmat. Tegyük fel ismét, hogy minden ember, aki évi £50-nál kevesebb jövedelemmel bír, elhatározza, hogy saját jövedelme szintjére csökkenti mindenki másét és közcélokra kisajátítja mások többletét. Igazolható volna az elhatározásuk? Ha nem, harmadjára is be kell vallani, hogy van egy törvény, ami előtt fejet kell hajtania a nép hangjának. Mi tehát ez a törvény, ha nem a tiszta méltányosság törvénye – az egyenlő szabadság törvénye? Ezek a korlátok, melyeket mindenki kiszabna a többség akarására, pontosan azok a korlátok, amiket ez a törvény felállít. Tagadjuk a többség jogát a gyilkossághoz, a rabigába hajtáshoz vagy a rabláshoz, egyszerűen azért, mert a gyilkosság, a rabigába hajtás és a rablás mind megszegik e törvényt – túlságosan is szörnyűségesen ahhoz, hogy figyelmen kívül hagyjuk őket. De ha a törvény nagy megszegései helytelenek, akkor a

kisebbségek is azok. Ha a sokaság akarata nem írhatja felül az erkölcs alapelvét ezekben az esetekben, akkor bármi más esetben sem teheti. Tehát legyen bármennyire csekély számú a kisebbség, és legyen bármilyen jelentéktelen a jogaik javasolt megszegése, az semmi esetben nem megengedett.

Amikor szintisztán demokratikus alapokra helyeztük az alkotmányunkat – gondolja magában a megfontolt reformer – a kormányzatot összhangba hoztuk az abszolút igazságossággal. Az efféle hit, bár talán szükséges korunk számára, mégis roppant hibás. Semmilyen folyamattal nem lehet méltányossá tenni a kényszert. A kevesek uralmát a sokaság felett zsarnokságnak hívjuk; a sokaság uralmát a kevesek felett úgyszintén zsarnokságnak; mindössze kevésbé nagyfokú formájának. „Úgy kell tenned, ahogy mi akarjuk, nem pedig úgy, ahogy te akarsz,” a kijelentés mindkét esetben; és ha a száz jelenti azt ki a kilencvenkilenc számára ahelyett, hogy a kilencvenkilenc tenné a száznak, az csupán egy töredékkal kevésbé immorális. A két fél közül bármelyik is tegye ezt a kijelentést, szükségszerűen megszegi az egyenlő szabadság törvényét: az egyetlen különbség az, hogy az egyik esetében kilencvenkilenc személy teszi, míg a másik esetében egyszáz. És a demokratikus kormányforma érdeme kizárólag ebben rejlik, hogy a kevesebb jogai ellen követi el a sérelmet.

A többségek és kisebbségek pusztán léte is egy immorális állapotot jelez. Az ember, akinek a jelleme

összhangban áll az erkölcsi törvénnyel az, aki képes teljes boldogságot elérni anélkül, hogy csökkentené embertársai boldogságát. De a közberendezkedés szavazás általi elrendelése ettől eltérő emberekből álló társadalmat foglal magába – magába foglalja, hogy egyesek vágyait nem lehet kielégíteni mások vágyainak feláldozása nélkül – magába foglalja, hogy a boldogságra való törekvésük során a többség egy bizonyos mennyiségű *boldogtalanságot* ró a kisebbségre – magába foglalja tehát a szerves immoralitást. Tehát ismét azt látjuk, egy másik nézőpontból, hogy még a legméltányosabb formájában is lehetetlen az államnak elkülönítenie magát a gonosztól; valamint hogy hacsak nem ismerik el az állam ignorálásához való jogot, annak cselekedetei lényegében szükségszerűen azonosak a bűncselekménnyel.

5.

Az, hogy egy ember szabadon elhagyhatja az előnyeit és eldobhatja a terheit az állampolgárságnak, bizony levonható a fennálló hatóságok és az uralkodó közvélemény beismeréseiből. Bár valószínűleg nem állnak készen egy olyan szélsőséges doktrinára, mint amelyet itt taglalunk, korunk radikálisai mégis akaratlanul hangot adnak egy olyan máximába vetett hitüknek, ami nyilvánvalóan magába foglalja ezt a doktrinát. Nem halljuk talán őket fo-

lyamatosan Blackstone azon kijelentését idézni, miszerint „Anglia egyetlen alattvalója sem kényszeríthető arra, hogy bárminemű támogatást vagy akár adót fizessen a birodalom védelméhez és a kormányzat megsegítéséhez, leszámítva azokat, amelyeket saját beleegyezésével róttak ki, vagy amelyet saját képviselői szabtak meg a parlamentben?” És ez mit is jelent? Azt jelenti – mondják – hogy mindenkinek engedni kell a szavazást. Való igaz, de ennél sokkal többet jelent. Ha a szavaknak van bármi értelmük, akkor az a világos kifejezése annak a jognak, ami mellett itt érvelünk. Annak kijelentésével, hogy senki sem adóztatható meg, hacsak nem adta hozzá beleegyezését közvetlenül vagy közvetve, jelenti, hogy elutasíthatja azt, hogy megadóztassák; és annak elutasítása, hogy megadóztassák, egyet jelent az állammal való minden kapcsolatának megszüntetésével. Talán azt fogják mondani, hogy ez a beleegyezés nem specifikus, hanem általános, és hogy úgy kell érteni, hogy a polgár hozzájárulását adta mindenhez, amit a képviselője tesz, amikor leadta rá a szavazatát. De tegyük fel, hogy nem szavazott rá; és – épp ellenkezőleg – mindent megtett, ami hatalmában állt, hogy elősegítse valaki más megválasztását, aki ellentétes nézeteket vall – ekkor mit mondhatunk? A válasz valószínűleg az lesz, hogy azazal, hogy részt vett egy ilyen választásban, hallgatólagosan beleegyezett abba, hogy elfogadja a többség döntését. És mi van akkor, ha egyáltalán nem szavazott? Nos, akkor nincs joga panaszkodni bármi adó

miatt, látva, hogy sehogyan nem tiltakozott annak kivetése ellen. Tehát érdekes módon, úgy tűnik, beleegyezését adta, akárhogy is cselekedett – akár igent mondott, akár nemet, akár semleges maradt! Igen esetlen egy doktrína ez. Itt áll egy szerencsétlen polgár, akitől megkérdezik, hogy fizetne-e egy bizonyos felkínált előnyért; és akár él az elutasítás kifejezésének egyetlen eszközével, akár nem, azt mondják nekünk, hogy gyakorlatilag beleegyeznek, amennyiben azoknak a száma, akik beleegyeznek, nagyobb, mint azoké, akik tiltakoznak. Ezzel bemutatják nekünk azt az újkeletű alapelvet, miszerint A beleegyezését nem az határozza meg, amit A mond, hanem az, amit éppenséggel B mond!

Azokra hárul, akik Blackstone-t idézik, hogy válasszanak eközött az abszurditás és a fentebb megfogalmazott doktrína között. Maximája vagy magába foglalja az állam ignorálásához való jogot, vagy szintizta ostobaság.

6.

Különös heterogenitás uralkodik a politikai hiteinkben. Rendszereket, melyeknek ütött az órája és amelyek itt-ott elkezdik áteresztetni a napfényt, minőségben és színben teljességgel eltérő modern eszmékkel foltoznak be; és az emberek nagy komorsággal teszik közzemlére ezeket a rendszereket, viselik őket és járkálnak bennük anélkül, hogy tisztában

lennének azok groteskságával. Ez az átmeneti állapotunk, ami egyenlően merít mind a múltból, mind a jövőből, hibrid elméleteket szül, melyek a legfurcsább szövetséget mutatják az elmúlt despotizmus és a közelgő szabadság között. Íme, a régi szervezet típusait különösen elrejtik az új csírái – egy megelőző állapothoz való alkalmazkodást mutató sajátosságok, módosítva valami eljövendő prófeciájának csökevényei által – teljességében a kapcsolatok olyan kaotikus elegyét eredményezve, hogy nem lehet megmondani, miként lehet osztályozni korunk e szüleményeit.

Mivel az eszmék szükségszerűen magukon viselik az idő bélyegét, felesleges sopánkodni amiatt, hogy milyen meglegéddel vallják ezeket az összeegyeztethetetlen hiteket. Máskülönben sajnálatosnak tünne, hogy az emberek nem követik a végkövetkeztetésig az érvláncolatot, ami elvezette őket ezekhez a részleges módosításokhoz. A szóban forgó esetben például a következetesség annak beismerésére kényszerítene őket, hogy – az imént említettekén kívül is – olyan véleményeket vallanak és olyan érveket használnak, amelyekben benne rejlik az állam ignorálásához való jog.

Hiszen mit is jelent a máshitóság? Egykor az ember hite és istentiszteletének módja annyira előírható volt a törvény által, mint világi cselekvései; és a fennálló törvénykönyveink kikötése szerint mind a mai napig így van. A protestáns szellem növekedésének köszönhetően azonban ebben az ügyben

ignoráltuk az államot – elméletben teljesen, gyakorlatban részlegesen. De hogyan is tettük? Egy olyan attitűd gyakorlásával, amely – ha következetesen tartjuk magunkat hozzá – magába foglalja a jogot az állam teljes ignorálásához. Figyeljük meg a két fél álláspontját. „Ez a te hited,” mondja a törvényhozó; „hinned és nyíltan vallanod kell azt, ami itt elő van írva neked.” „Semmi ilyesmit nem fogok tenni,” válaszolja a nonkonformista. „Inkább börtönbe vonulok.” „A vallásos szertartásaid,” folytatja a törvényhozó, „azok lesznek, amiket előírtunk. Azokat a templomokat fogod látogatni, amikre az áldásunkat adjuk, és a bennük alkalmazott ceremóniákat fogod követni.” „Semmi sem kényszeríthet arra,” szól a válasz; „teljességgel megtagadom a hatalmat arra, hogy parancsolhass nekem ilyen ügyekben, és szándékomban áll a legteljesebb mértékben ellenállni.” „Végül,” teszi hozzá a törvényhozó, „megköveteljük, hogy annyi pénzt fizess ezen vallásos intézmények támogatásához, amennyit jónak látunk követelni.” „Egy fillért sem fogtok kapni tőlem,” jelenti ki a határozott függetlenünk; „ha hinnék is egyházatok doktrínáiban (márpedig nem hiszek), akkor is lázadnom kellene a beavatkozásotok ellen, és ha elveszitek a tulajdonomat, azt erőszakkal és a tiltakozásom ellenére fogjátok tenni.”

Mármost, mit jelent ez az eljárás elvont tekintetben? Azt jelenti, hogy az egyén kinyilvánítja a jogát ahhoz, hogy gyakorolhassa képességeit – vallásos érzületét – akadálytalanul és korlátlanul, leszámítva

azokat a korlátokat, amiket mások egyenlő követelése állít. És mit jelent az állam ignorálása? Egyszerűen a jog – ehhez hasonlóan – az összes képesség gyakorlásához. Az egyik csak a többinek a kiterjesztése – egyazon alapon áll a többivel – állnia vagy buknia kell a többivel. Az emberek bizony más-más dolgokként beszélnek a polgári és vallásos szabadságról; de ez egy igen önkényes megkülönböztetés. Egyazon egésznek a részei és filozófiailag nem lehet elválasztani őket.

„De igenis el lehet,” tiltakozik valaki; „az egyik kijelentése imperatívusz, mint vallási kötelesség. A szabadság Isten tiszteletéhez úgy, ahogy azt az ember helyesnek gondolja, egy szabadság, ami nélkül az ember képtelen teljesíteni azt, amit isteni parancsnak hisz, ennél fogva lelkiismerete megköveteli, hogy fenntartsa azt.” Való igaz, de mi van, ha ugyanez elmondható az összes többi szabadságról is? Mi van akkor, ha azok fenntartása úgyszintén lelkiismereti ügy? Nem láttuk talán (IV. fejezet), hogy az emberi boldogság az isteni akarat – hogy csakis képességeink gyakorlásával érhetjük el a boldogságot – és hogy lehetetlen gyakorolni azokat szabadság nélkül? És ha a képességek gyakorolásának szabadsága egy olyan feltétel, ami nélkül az isteni akarat beteljesíthetetlen, akkor annak megőrzése – a tiltakozó saját érve alapján – kötelesség. Vagy, más szavakkal, úgy tűnik, a cselekvési szabadság fenntartása nem csak *esetlegesen* lelkiismereti ügy, hanem annak *kell* lennie. Így világosan bemutattuk, hogy az

állam ignorálása a vallásos és világi ügyekben lényegében azonos.

A másik indok, amit rendszerint a nonkonformitásnak tulajdonítanak, hasonló bánásmódot enged. Amellett, hogy ellenáll az állami parancsutasításnak elvont tekintetben, a máshitű úgyszintén ellenáll a tanított doktrínák helytelenítéséből fakadóan. Semmilyen parancsoló törvény nem fogja rákényszeríteni őt annak elfogadására, amit téves hitnek gondol; és észben tartva embertársa iránti kötelességét, nem hajlandó elősegíteni a pénztárcáján keresztül e téves hit terjesztését. Ez egy teljesen érthető álláspont. Támogatói azonban vagy úgyszintén elkötelezik magukat a polgári nonkonformitás mellett ennek alapján, vagy dilemmába kerülnek. Hiszen miért is állnak ellen annak, hogy hozzájáruljanak a tévedés terjesztéséhez? Mert a tévedés ártalmas az emberi boldogságra. És milyen alapon tiltakoznak bármilyen világi törvény ellen? Egyazon oknál fogva – mivel ártalmasnak gondolják az emberi boldogságra. Hogyan lehetne akkor bebizonyítani, hogy ellenállást kell tanúsítani az állammal szemben az egyik esetben, de nem a másikban? Ki fogja-e jelenteni bárki szándékosan, hogy ha az állam azért követeli a pénzünket, hogy segítsük őt annak *tanításában*, ami szerintünk gonoszságot teremt, akkor ellen kell állnunk; ha azonban a pénzt arra használnák, hogy azt *tegyék*, ami szerintünk gonoszságot teremt, akkor nem szabad ellenállnunk? Pedig ez az, amit ja-

vasolniuk kell azoknak, akik elismerik az állam ignorálásához való jogot a vallásos ügyekben, de tagadják azt a polgári ügyekben.

7.

E fejezet lényege ismét emlékeztet bennünket az összeférhetetlenségre egy tökéletes törvény és egy tökéletlen állam között. Az itt lefektetett elv megvalósíthatósága közvetlenül a társadalmi erkölccsel együtt változik. Egy teljességgel gonosz társadalomban az elismerése anarchiát teremtené. Egy teljességgel erényes társadalomban az elismerése egyszerűen lesz értelmetlen és elkerülhetetlen. A társadalmi egészség állapota felé való haladás – azaz egy állapot felé, amelyben a törvényhozás üdvös intézkedései többé nem lesznek szükségesek – haladás egy olyan állapot felé, amelyben azokat az üdvös intézkedéseket félresöprik, az azokat előíró hatalmat pedig semmibe veszik. A két változás szükségszerűen együtt jár. Az az erkölcsi érzék, amelynek felsőbbrendűsége harmonikussá fogja tenni a társadalmat és szükségtelenné a kormányzatot, ugyanaz az erkölcsi érzék, amely arra fog készíteni minden embert, hogy kinyilvánítsa szabadságát egészen az állam ignorálásáig – ugyanaz az erkölcsi érzék, ami azzal, hogy elrettenti a többséget a kisebbség kényszerítésétől, idővel ellehetetleníti az államot. És ahogy egymással állandó arányban kell hogy álljanak azok, amik csupán egyazon érzület különböző

megnyilvánulásai, az államok megtagadásának hajlama csakis azzal egyenes arányban fog növekedni, hogy az államok szükségtelenné válnak.

Ne rémüljünk meg tehát a fenti doktrína terjesztésétől. Megannyi változásnak kell még bekövetkeznie, mielőtt jelentős befolyást gyakorolhatna. Valószínűleg hosszú idő fog még eltelni, mielőtt az állam ignorálásához való jogot általánosságban elismerik, akár csak elméletben. Annál is később fogja elismerni azt a törvényhozást. És még akkor is jelentős korlátokba fog ütközni annak elhamarkodott gyakorlása. A súlyos tapasztalat elegendő mértékben okítja majd azokat, akik idejekorán kilépnének a jogi védelem alól. Emellett pedig az emberek többségét akkora szeretet fűzi a kipróbált berendezkedéshez, és annyira hatalmas félelem lakozik bennük a kísérletezéssel szemben, hogy valószínűleg nem fognak élni ezzel a joggal, csak jóval azután, hogy biztonságban tehetik.